

РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА
УНИВЕРЗИТЕТ “СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ
ШКОЛА ЗА ДОКТОРСКИ СТУДИИ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ „БЛАЖЕ КОНЕСКИ“- СКОПЈЕ

Студиска програма: наука за книжевност

Студиска потпрограма: албанска книжевност

БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО АЛБАНСКАТА КНИЖЕВНОСТ:
ОД СТАРАТА КНИЖЕВНОСТ ДО РЕАЛИЗМОТ
(докторска дисертација)

Студент:

М-р Саре Давид Герѓи

Ментор:

Проф. д-р Али Алиу

Скопје, 2023

Изјавувам дека електронската верзија на докторскиот труд е идентична со отпечатениот докторски труд.

Борис Митревски

АПСТРАКТ

Насловот *Библскиот текст во албанската книжевност*, го обележува предметот на нашето размислување и истражување: библскиот текст во албанската книжевност уште од старата книжевност дури до книжевноста од периодот на раелизмот, земајќи ги во вид сепак, првите дела напишани на албански јазик. Делата на авторите кои ќе бидат разгледани, ќе се придружат и ќе се споредат со библските текстови, за да се илустрираат подобро тенденциите на овие дела и влијанието на Библијата. Книжевната критика не секогаш била на потребното ниво на оценување на делата, во кои, на еден или друг начин, сретнуваме библски текст. Кој бил ставот на книжевната критика кон авторите, во чии дела се појавува Библијата, многу лесно се согледува ако го земеме и споредиме првото издание (на кое било дело) со подоцнежните изданија, особено во времето на монизмот како што се забележува во повеќето случаи со книжевноста од периодот на албанскиот романтизам. Всушност, многу дела по нивното повторно објавување доаѓаат кај нас сосема различни од првото издание. Има отстранување на текст од оригиналот и вметнување на нов текст од страна на издавачот: отстранување на текст, особено на оној кој има врска со деривациите на библските рефлексии, со концептите на христијанската филозофија. Едноставно кажано имаме една пародија на дела, нивно оштетување. Ова довело да читателот, но и научникот понатаму да имаат во рака една ”друга” книга, една “различна” книга од оригиналот и како последица на тоа, различно мислење за одредени дела. И покрај фактот што беа направени напори да се разгледа корелацијата на Библијата со албанската литература, сепак, не постои општа студија за влијанието на Библијата врз оваа литература. Дури и кога се направени напори, многу прашања остануваат неодговорени. Затоа, овој труд се обидува да ја пополни досегашната празнина од критика, истражувајќи го повеќекратното влијание на Библијата врз албанската литература, конкретно присуството на библскиот текст во оваа литература.

Клучни зборови: *Библија, влијание на Библијата, библски текст, библски мотив, библско изведување, погрешно толкување, библски ликови, хипотекст, хипертекст, интертекст.*

ABSTRACT

The title “Biblical text in Albanian literature” marks the object of our research: the biblical text in Albanian literature from the old literature to the literature of the period of Realism, taking into account, anyhow, first writings in Albanian language as well. The works of the authors that will be taken into account, will be accompanied and compared also with biblical texts, to better illustrate their bringings and the influence of the Bible. Literary criticism has not always been at appropriate levels of evaluation of the works, within which, in one way or another, biblical text is encountered. What was the attitude of the literary criticism of the letters against the authors, in whose works Bible is revealed, can be easily noticed if we take and compare the first edition (of any work) with the subsequent editions, especially in the time of monism, as it happens in most of the cases with the literature of the Albanian romanticism period. In fact, many works come to us quite differently (in subsequent editions) from the first edition. There is removal of text from the original and insertion of new text by the publisher: especially the removal appears in the text that has to do with biblical reflections and derivations, with Christian philosophical concepts. Simply put, we have a transfiguration of the works, a mutilation of them. This has created situations where the reader, as well as subsequent researchers, have in their hands “another” book, a book "different" from the original and, consequently, a different opinion on several works. Despite the fact that attempts have been made to address the correlation of the Bible with Albanian literature, however, there is no general study of the influence of the Bible in this literature. Even when attempts have been made, many questions continue to remain pending. Therefore, this paper seeks to fill the void of so far criticism, studying the multiple impact of the Bible on Albanian literature, specifically the presence of the biblical text in this literature.

Key words: *Bible, influence of the Bible, biblical text, biblical motif, biblical derivation, biblical characters, misinterpretation, hypotext, hypertext, intertext.*

СОДРЖИНА

ABSTRACT	3
АПСТРАКТ	4
ВОВЕД	
01. Библијата, големиот код на албанската литература	9
02. Идентификација и формулација на проблемот	10
03. Предмет на истражување	10
04. Целта на истражувањето	11
0.5. Хипотези	12
0.6. Истражувачки методи	12
07. Значење на истражувањето - очекувани резултати	13
ГЛАВА I	
1. БИБЛИЈАТА И НЕЈЗИНАТА УЛОГА - ВЛИЈАНИЕ ВО ЛИТЕРАТУРАТА	
1.1. Влијанието на Библијата - евангелијата врз европската литература	14
1.2. Влијанието на библијата - евангелијата врз албанската литература	19
ГЛАВА II	
2. СВЕТИТЕ ПИСМА И ИСТОРИЈА НА АЛБАНСКОТО ПИСМО	
2.1. Формула на крштевање на Паљ Енѓели	22
2.2 Речникот на Арнолд ван Харфи	23
2.3. Велигденско евангелие	24
ГЛАВА III	
3. БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО СТАРАТА АЛБАНСКА ЛИТЕРАТУРА	
3. 1. Gjon Buzuku (Ѓон Бузуку)	26
3.1.1. Meshari (Мисал) - првото дело на албански јазик	26
3.1.2. Поттик за создавање на делото на албански јазик	27
3.1.3. Литературни (библиски) видови во делото <i>Требник</i>	29
3.1.4. Псалми и оригинални песни	32
3.2. Lekë Matranga (Лек Матранга)	40
3.2.1. Христијанско учење	40
3. 3. Pjetër Budi (Пјетер Буди)	43
3.3.1. Патриотскиот мотив во делото <i>Doktrina e krishterë (Христијанска доктрина)</i>	43
3.3.2. Библискиот мотив во делото <i>Doktrina e krishterë (Христија-</i>	

<i>нска доктрина)</i>	47
3. 4. Pjetër Bogdani (Пјетер Богдани)	52
3.4.1. Структура на делото “Чета на профетите“ - во функција на идејата	53
3.4.2. Содржини, аспекти на <i>Чета на профетите</i>	55
3.4.2.1. <i>Дело со разновидните содржини (книжевни)</i>	55
3.4.3. Библискиот дискурс на делото <i>Чета на профетите</i>	59
Заклучок	60
3. 5. Muhamet Kuçuku (Мухамет Кичику)	61
3.5.1. Библиско-курански мотив во делото <i>Јусуф и Зелиха</i>	62
3.5.2. Тишината на книжевната критика	64
3. 6. Jul Variboba (Јул Варибоба)	65
3. 6.1. Gjella e Shën Mërisë Virgjër (Животот на Пресвета Дева Марија).....	65
3.6.1.1. Марија: божествена и човечка	65
3.6.2. Страдањата на Света Дева Марија	69

ГЛАВА IV

4. БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО АЛБАНСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОД ПЕРИОДОТ НА РОМАНТИЗМОТ

4.1. Naum Veqilharxhi (Наум Веќилхарци)	72
4.1.1. Абецедар - Библиска порака за знаењето, образованието.....	72
4.1.1.1. <i>Абецедар (Ëvetari), 1844 година</i>	72
4.1.2. Абецедарот 1845 година	77
4. 2. Jeronim de Rada (Јероним де Рада)	84
4.2.1. Божественоста во делото на Де Рада	84
4.2.1. 2. <i>Божественото во делото Милосау</i>	85
4.2.1.3. <i>Божественоста во делото Несреќниот Скендербег (Skanderbeku i rrafan)</i>	89
4. 3. Anton Santori (Антон Сантори)	97
4.3.1. Библиската тематика во поетското дело	98
4.3.2. Бројаницата на Пресвета Богородица на добар совет	98
4.3.2.1. <i>Знаци -мистериите на мачењето</i>	99
4.3.2.2. <i>Знаци -мистерии на среќата</i>	99
4.3.2.3. <i>Структурата на Бројаницата во книгата Бројаница</i>	100
4.3.3. Благословениот христијанин	102

4.3.4. Песна на страданијата (Këñëkë [e pësoumevet])	105
4.3.5. Kalimere	105
4.3.6. Laudhimet (Пофалбите)	109
4.4. Zef Serembe (Зеф Серембе)	110
4.4.1. Молитвата како форма на комуникација	110
4.5. Zef Skiroi (Зеф Скирио)	119
4.5.1. Библиската позадина на делото на Скирои	119
4.5.2. Побожните песни на арберешките колонии на Сицилија	119
4.5.3. Религиозна проза	123
4.5.3.1. <i>Месеџот на Света Марија</i>	123
4.5.3.2. <i>Патот на светиот крст</i>	128

ГЛАВА V

5. БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО ЛИТЕРАТУРАТА НА РЕАЛИЗМОТ

5.1. Andon Zako Çajupi (Андон З. Чајупи)	131
5.1.1. “Baba Musa lakuriq” (“Баба Муса гол“) - една пародија на Стариот Завет.....	131
5.1.2. Вистината за неговиот атеизам	140
5.2. Fan S. Noli (Фан С. Ноли)	144
5.2.1. Библиски циклус: Израелци и Филистејци	144
5.2.2. Библискиот мотив во поезијата на Ноли	150
5.2.2.1. <i>Лошото толкување на поезијата на Ноли: “Tallja përpara Kryqit“ (“Потсмев пред крстот“)</i>	157
5.2.3. Превод на литургиски книги на албански јазик	160
Заклучок	163
5.3. Gjergj Fishta (Герѓ Фишта)	164
5.3.1. Библискиот мотив во драмата на Фишта	164
5.3.1.1. <i>Јуда Макабеј (Juda Makabe)</i> - трагедија со библиски субјект и нејзината комуникација со времето	164
5.3.1.2. <i>Пастирот од Витлеем - сведоци на раѓањето на Месијата</i>	171
5.3.2. Vallja e Parrizit (Рајскиот танц) – во релација со Библијата и религијата ..	173
5.3.2.1. <i>Фишта – христорог</i>	174
5.3.2.2. <i>Фишта – Мариолог</i>	182
5.3.2.3. <i>Албански свеитеник - архетип на библискиот добар пастир</i>	187
5.3.2.4. <i>Други песни во врска со Библијата</i>	187

Заклучок	188
5.4. Migjeni (Миџени) и библијата	190
5.4.1. Некои оценувања за Миџени	190
5.4.2. Структура на делото Слободни стихови во аналогија со Новиот Завет...	191
5.4.2.1. <i>На четирите дела од книгата им претходи Предговор на предговорот</i>	192
5. 5. Etëhem Naxhiademi (Етхем Хаџиадеми)	197
5.5.1. Митот и историјата како предмет и извор на трагедиите на Хаџиадеми ..	197
5.5.2. Библискиот мотив на братоубиство во драмата “Абел“	197
5.5.2.1. <i>Тема</i>	199
5.5.2.2. <i>Ликовите</i>	207
5.6. Mitrush Kuteli (Митруш Кутели)	209
5.6.1. Голема е несреќата на гревот под светлината на Светото писмо	209
5.6.2. Песна на песните како внатрешен текст	214
ЗАКЛУЧОК	218
SUMMARY	223
БИБЛИОГРАФИЈА	227

ВОВЕД

0.1. Библијата, големиот код на албанската литература

Библијата е инаку квалификувана, таа е именувана и како *Свето Писмо*. Придавката *свето*, во никој случај не го намалува, исклучува или укинува името *Писмо*, односно фактот дека тоа (*Свето Писмо*) е книга и затоа е можно да се гледа и чита од литературен аспект, и не само од доктринален и теолошки аспект. Така, Светото Писмо - Библијата, не само што е душата на теологијата, туку беше и навистина е, како што тврдат различни книжевни научници, “големиот код на западната литература и култура“, на чиешто тло се протега и албанската литература и културата.

Библијата, како соединување во разликите, открива присуство на богата разновидност на книжевни форми, кои се отворени за плуралност - мноштво значења. Како таква, таа имаше огромно влијание врз албанската литература, давајќи и низа инспиративни модели и архетипи. Всушност, не би ја познавале албанската литература доколку се откажеме од постојаното присуство на Библијата во неа. Ова присуство ни се манифестира во најразлични форми, било како превод на библиски текстови, како парафраза или цитат, како употреба и повторна употреба на библиски ликови и фигури, како прераскажување и препишување на библиски настани до најекстремни алузии, но и како композициски модел за одредени дела. Доволни се делата на некои големи личности од историјата на албанската мисла и литература за да се разбере како тие во Библијата гледале не само инспирирана книга, туку пред се инспиративна книга. Најдобар доказ за тоа е книжевната продукција на албански јазик, особено литературата од XVI – XVIII век, која наликува на палимпсест. Иако, комуникацијата на албанската литература со Библијата е континуирана и влијае на сите книжевни периоди, како што ќе се види во следните поглавја, давајќи и генерирајќи нови приказни и настани - добри книжевни дела, на вистинскиот литературен истражувач, да и внимателниот читател не му е тешко да истражи значителна диспропорција помеѓу поетската природа на некои автори на албанската литература и делата и студиите посветени на нив. Тоа е особено забележливо во студиите направени за литературата во времето на комунистичката диктатура. Оценките за овие и за други автори изгледаат површни, додека има книжевни историчари кои не пристапуваат ни на делата што имаат некаква библиска содржина или мотив.

02. Идентификација и формулација на проблемот

Кога внимателно ќе се погледнат критичките студии на книжевноста (од старата книжевност до реализмот), ќе се види дека имаме да справиме со погрешен пристап кон студирањето и толкувањето на многу дела кои во себе ја вклучуваат Библијата, во која било форма, во било кое ниво и од кој било аспект. Овој студиски пристап, сепак го нагласува и реалниот проблем (теоретски и практичен) и последиците не само за книжевното и научното мислење, туку и пошироко.

И дури до неодамна, сме сведоци на составување на различни учебници и учебни помагала од полето на книжевноста каде недостигаат или се присутни на многу блед, површен начин, важни имиња на албанската книжевност (Бузуку, Буди, Богдани, Варибоба, Скирои и др.). Молчејќи и остранивајќи од книжевната албанска историја дела под влијание на Библијата, дела со библиски текст, се губи од вниманието на широката јавност, еден добар дел од културно книжевно наследство на албанската нација. Покрај тоа, албанската книжевност се изолира, се одвојува од европската книжевност чиј дел е, и чие корито инспирирало и оживеало од своите почетоци. Како последица имаме и едно отргнување од културата и европскиот идентитет и една поинаква формација на читателот (не само книжевна, туку и културна). Навистина, недоволното познавање и игнорирање на библискиот текст во албанската книжевност или негово лошо толкување, лошо го третира и го ризикува книжевното наследство и културниот идентитет на Албанците. Ова, сепак, бара одговор на прашањето: Што треба да се направи за заштита и одржување на ова наследство и за создавање една реална слика за него?

Доброто познавање на Библијата ни помага да ги разбереме подобро многу дела, не само книжевните воопшто, туку и албанските. Прифаќањето на фактот дека сите периоди на албанската книжевност во голема мера обилуваат со присуството на библискиот текст и правилно и коректно третирање на делата со еден таков карактер и таква содржина, ја отвара можноста и ја зголемува веројатноста за една профилизациска студија на албанската книжевност како во творечката, така и во историско критичката област. Ова ќе помогне во создавање на едно вистинско и достоинско мислење за албанската книжевност и култура воопшто.

0.3. Предмет на истражување

Во фокусот на ова истражување ќе биде библискиот текст во албанската книжевност, имено, библискиот текст во делата на авторите на старата книжевност, романтизмот и

реализмот. Во случајот со повторните издавања, за време на комунизмот во Албанија, овие дела претрпеле промени од страна на издавачките куќи. Тие имаат отстрането од книгите делови кои содржат текстови од Библијата, значи, направиле промени во текстовите. Затоа, повторните издавања, во споредба со оригиналот, можат да донесат нови критички толкувања. Сигурното познавање на Библијата е неопходно во нашиот случај

Од овој аспект, значи, Библијата како извор, и книжевноста како перцептивна страна ќе биде предмет на нашето истражување.

0.4.Целта на истражувањето

Мојата определба за изработка на оваа тема, е поттикната и мотивирана од низа фактори и причини.

Книгата над книгите, Библијата, како едно дело на различни жанрови, како едно културно богатство и трајни вредности на човештвото, уште од Свети Павле, низ вековите, била присутна и имала силно влијание и на културата на албанската книжевност. Постојат различни мотиви, фигури, симболи, метафори, стилски елементи итн, што светската книжевност, како и албанската ги имаат позајмувано од Библијата. Затоа, тргнувајќи од ова, нашата цел е да истражиме и сигнализираме, да го истакнеме степенот и нивото на присуство на библиски текст во албанската книжевност (од старата книжевност до реализмот), како и модификациите на библискиот текст во рамките на оваа книжевност. Поттикнат и од списите или студиите кои не го диференцирале статусот на библискиот текст од верскиот текст, целиме барем малку да го „ослободиме“ проучувањето и пишувањето на албанската книжевност од ангажираниот примат, во нашиот случај од категоријата на верската универзалност. Не треба да се заборава, исто така, дека истражувањето и толкувањето на албанската книжевност во целина, во текот на втората половина на XX век, се направи врз основа на платформата на комунистичката идеологија, врз концептот познат во книжевноста како социјалистички реализам, кој ја загрозил уметничката вредност на книжевните дела на авторите. Нашата цел е да помогнеме во надминувањето, совладувањето и промена на концептот на еден таков пристап кон книжевноста. Постигнување на нови знаења во овој правец ќе помогне и во корекција на книжевната критика во однос на оваа книжевност, што би значело нејзино препроценување.

0.5. Хипотези

Ова истражување има за цел да ја поткрепи *главната хипотеза*: *Книжевната албанска критика нема правилен научно-теоретски пристап кон библискиот текст во албанската книжевност.*

Главната хипотеза се операционализира со следниве *посебни хипотези*:

1. *Книжевната критика прејудиицира и погрешно ги толкува делата на авторите од старата албанска книжевност;*

2. *Издавачите и уредниците на авторските дела од периодот на романтизмот го отстрануваат библискиот текст од делата на овој период;*

3. *Истражувачите секогаш ја игнорираат книжевната критика и погрешно го толкуваат библискиот текст во авторските дела од периодот на реализмот.*

0.6. Истражувачки методи

Не постои единствен и конечен метод кога се истражува нашата проблематика. За реализација на овој научен труд ги користевме следниве методи:

Методот на споредба ни послужи и ни помогна да споредиме и да пристапиме на едно литературно дело со библиски книги. Преку овој метод го истраживме и извадивме на виделина степенот, нивото на присутност на библискиот текст и неговото влијание врз одредено книжевно дело. Дополнително, врз основа на овој метод, го споредивме и објавувањето на одредени дела со нивните препечатени дела.

*Методот на херменевтика*¹, ни помогна во разбирањето и толкувањето на библиските писма и текстови.

За истражувањето на библиските текстови и пораката што требаше да ја пренесе, ни служи *методот на (библиска) егзегеза*.

Иманентното истражување, како анализа и интерпретација, придружено со интуитивно читање, го сочинува другиот метод во текот на нашата работа.

Исто така, за постигнување нови ставови за албанската литература (за книжевните периоди и за проблематиката што се третира), како и за дефинирање на нови поими (во

¹ Терминот “херменевтика” доаѓа од грчкиот јазик *ἑρμηνευτικὴ τέχνη* (*hermeneutiké téchne*), кој пак се состои од три збора: *hermeneuo*, што значи “да се дешифрира”; *tekhné*, што значи “уметност”; и наставката – *tikos* што се однесува на изразот “поврзан со”.

теоретски аспект), го користевме и дедуктивниот и идуктивниот метод.

0.7. Значење на истражувањето - очекувани резултати

Резултатите што се очекуваат од ова истражување ќе бидат од особена важност за книжевната албанска критика, а поради тоа и за книжевните теории и историјата на албанската книжевност во целина. Пред сè, тука се мисли на корекциите на гореспоменатите состојби. Како што беше претходно потенцирано, книжевната албанска критика на делата со библиски текст страдеше од цензура и погрешно толкување, како и од недоволно познавање на Библијата. Компарацијата на оригиналот со книжевните дела подоцна преиздадени, ги истакнува редакциските интервенции и на издавачите, додека нивната компарација со Библијата, сведочи за присуството на библискиот текст во нив. Авторите на истражените и проценуваните дела со ова истражување ќе добијат една нова димензија и една друга големина. Како такви, тие заземаат едно друго место во „хиерархијата“ на книжевната уметност и култура во целина. Ќе се поттикне нивно преиздавање, пречитување и нивно преоценување.

Од ова ќе резултира една рекомпозиција на историјата на албанската книжевност.

ГЛАВА I

1. БИБЛИЈАТА И НЕЈЗИНАТА УЛОГА - ВЛИЈАНИЕ ВО ЛИТЕРАТУРАТА

Библијата не е само најчитаната книга во историјата, туку таа, како ниту една друга книга, во сите епохи на човечката историја што ги следела, допрела, инспирирала и влијаела на големите личности од областа на литературата, филозофијата, сликарството, музиката, скулптурата, архитектурата, едноставно влијаеше на секое поле на уметноста, културата и човечката мисла воопшто. Врз основа на Библијата, инспирирани и под нејзино влијание светските уметниците ги создаде своите извонредни дела. И добар пример за ова се Микеланџело, Д. Алигиери, Џ. Бокачио, Бетовен, Моцарт, Ѓон Милтон, Достоевски, Толстој, Хајн, Гете, Хајами, Џ.Б. Шо, Бодлер, Хуго, Д. Киш, итн.

1. 1. Влијанието на Библијата - евангелијата² врз европската литература

Библијата е најпозната и најраспространета книга и во западната цивилизација таа е основа на сите изрази на духовниот развој, особено во литературата и ликовната уметност, лингвистиката и филозофската мисла.³ Всушност, Библијата е збирка книги, кои сами по себе го содржат јадрото на менталната способност, заедничката човечка култура, усогласувањето на монотеистичката религија, нивото на филозофски, етички и естетски напредок, но и фазите на цивилизацијата и нејзината состојба во одредени периоди од историјата. Современата библиска наука денес опфаќа неколку дисциплини како што се: херменевтика или наука за нејзиното толкување, историја, географија, археологија и библиска филологија со свои предмети на изучување. Заедно, тие служат за применета егзегеза или херменевтика, соодветно толкување и разработка на проучување книги, пасуси, реченици и зборови од Библијата.⁴ Напишана од многу автори во различни времиња, Библијата комбинира различни форми на пишување, различни книжевни жанрови, така што во неа имаме: песни, митови, приказни, приказни, проза, поезија, бајки, легенди, дневници, епови, хроники, дијалози, пророштва, молитви .. Затоа Библијата, како книга со голема книжевна вредност, низ вековите стана неисцрпен извор и извор на инспирација за многу творци, кои позајмија од неа многу мотиви, ликови, настани, симболи, метафорични фигури итн. итн. Навистина, познатиот научник Нортроп Фраји е на

² Евангелијата – Радосна вест

³ Engjëll Sedaj, *Bibla & Përkthimet e saj në gjuhën shqipe*, Shtufi, Prishtinë, 1999, 24

⁴ Nebi Islami, *Bibla, dritë mbi kulturën dhe qytetërimin shqiptar*, Fjala, 25.01.1995, 18.

мислење дека западната литература била под влијание на Библијата повеќе од која било друга книга.⁵ Затоа, незнаењето на Библијата го загрозува разбирањето на голем дел од западната литература, уметност, музика, филозофија и култура.

Во германскиот литературен круг, преовладува мислењето дека ниту една книга немала посилено влијание врз германскиот јазик и литература во изминатите четири века отколку Библијата преведена на овој јазик од реформаторот Мартин Лутер⁶ во почетокот на 16 век. Познати се бројни литературни дискусии за Библијата, кои се движат од Клопшток преку Гете и романтичарите до Рајнер Марија Рилке и Брехт, кои на прашањето која книга најмногу влијаела врз нив, категорично одговориле дека тоа е *Библијата*. Библијата преведена од Лутер, Германците ја сметаат за основа на нивната уметност. Од оваа гледна точка, германската литература во споредба со италијанската, француската и англиската литература повеќе не требаше да се плаши. Има бесконечен број на светски творци кои ја имаат Библијата во своите дела (т.е. четирите евангелија) или како творечки модел, или за мотиви, или за фигури, симболи, или како литературен говор, како хипотези, или како референца итн. итн. Дури и германската литература, зборуваме за литература создадена по преводот на Библијата на овој јазик, препознава исклучително голем број творци кои на еден или друг начин ќе се потпрат на Библијата. Така, делата на Клопшток (1724-1803) се библиски изведувања. *Месујата* (напишан помеѓу 1748-1773 година) што во својата суштина е Христос е под влијание на *Новиот Завет. Месуја*. Тоа е лирско-епско дело за страдањата, смртта и воскресението Христово. Според научникот Лерка Секулиќ, на успехот на *Месујата* (моја забелешка) му помогна и изборот на библискиот материјал, жртвувањето на Христос за ослободување на човекот - што симболично ја актуализира тенденцијата на граѓанството за „спас“ од нечовечката обврска за општеството (...)⁷. Со иста библиска тематика се и другите дела на овој писател, како што се: *Смртта на Адам* (1757), *Соломон* (1764) и *Давид* (1772), што може да се види од самите наслови. Дури и кај големиот писател Гете, ќе го сретне присуството на Библијата. Така, *Пролог кон небото* (*Vorspiel im Himmel*) на *Фауст* е инспириран од *Книгата на Јов* (1: 6-12), додека неговите други книги, без разлика дали се во поезија, романи или драми, се полни со библиски цитати. Фридрих Хулдерлин (1770-1843) со елегијата *Леб и вино* (*Brot und Wein*) ја тематизира последната вечера на Христос, кого тој го нарекува Господ и Учител, за да

⁵ Nortrop Fraj, *Anatomia e kritikës*, Rilindja, Prishtinë, 1990, 26.

⁶ Види за ова и: Nortrop Fraj, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985, 57.

⁷ Ljerka Sekulic, *Faza e parë e iluminizmit dhe kultura qytetare e ndjeshmërisë*, во: *Historia e letërsisë botërore 5*, Rilindja, Prishtinë, 1989, 67.

одразува поблиска, поинтимна врска, како Јован Евангелистот, чија улога ја игра и во химните на *Патмос*, исто така креација под влијание на Библијата. Истите библиски мотиви ќе бидат присутни во Новалис (Ф. Харденберг), како и во *Духовните песни* (*Geistlichen Liedern*, 1799), или во Клеменс Брентано (Clemens Brentano) (1778-1842), во *Серенади и Бројаница* (1810), обид за христијански светски епос. Анет фон Друсте-Хулшхоф (Annette von Droste-Hülshof) (1797-1848) ќе го објави циклусот лирски песни, медитации за животот на Христос до неговото воскресение, под наслов *Света година* (*Das geistliche Jahr*, 1851). Ф. Хебел (F. Hebbel) (1813-1863) е најпознат по своите драми со библиска содржина, како што се: *Јудита* (драматизација на книгата на *Јудит од Стариот Завет*), *Ирод и Маријам* и *Христос*, додека Рајнер Марија Рилке (Reiner Maria Rilke) (1875-1926), објави: *Плачот за Џонатан* (*Klage um Jonathan*), *Утеша на Елија* (*Tröstung des Elia*), *Еремија* (*Jeremia*), *Естер* (*Esther*), сите со мотиви од Стариот Завет, додека се појавуваат и во песните *Распятие* (*Kreuzigung*), *Воскреснатиот* (*Der Auferstandene*) за да заврши циклусот библиски мотиви со животот на Марија. Друг писател чие дело ќе има библиска содржина е Томас Ман (Thomas Mann) (1875-1955). Такви се “Јосиф и неговите браќа“ (*Joseph und seine Brüder*), книга поделена на четири дела: “Приказни за Јаков“ (*Die Geschichten Jakobs*, 1933); “Младиот Јосиф“ (*Der junge Joseph*, 1934); “Јосиф во Египет“ (*Joseph in Ägypten*, 1936) и “Јосиф, столбот на семејството“ (*Joseph, der Ernährer*, 1943)⁸. Ова е добро позната библиска приказна. Романот е одраз на времето завиткано во библиски превез. Самиот автор бил прогонет и се занимавал со прашањето за егзодус по библиската хипотеза: *Мојсеј* 1: 37-40. Еден од најуспешните автори на современата германска литература, Штефан Хејм (1913-2001), базиран на библиската приказна за кралот Дејвид, кој исто така имаше свои мани и недостатоци, во книгата *Извештај на кралот Давид* (*Der König David Bericht*)⁹ го претставува тоталитарниот политички систем во Демократска Германија. Херојот на романот, Итан, прави извештај до кралот Дејвид, но тој не се осмелува отворено да го каже својот бунт против системот, туку го крие „под редови“, поради недостаток на изразување на слободна мисла. Постои и друга категорија германски писатели од дваесеттиот век, како што се: Г. Тракл (G. Trakl, 1887-1914), Н. Сах (N. Sach, 1891-1970), П. Хухел (P. Huchel, 1903-1981), Е. Маистер (E. Meister, 1911-1970) и П. Целан

⁸ Види и: Thomas Mann, *Joseph und seine brüder*, zweiter band, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1956.

⁹ Види: *Libri i Mbretërve* 4:31 & *Paslami* 89:1.

(P. Celan, 1920-1970), во чии дела се среќаваме со Псалмите и тој псалм на покајанието (*Busspsalmen*), како реакција на катастрофите и проблемите на XX век ¹⁰.

Бидејќи е основна книга, Библијата им доставува материјал на теолозите и издавачите повеќе од илјада години. Публикацијата “Библиска историја на книгата“, објавена во Кембриџ, го опишува библискиот објект што е адаптиран во секоја ера со својата техника и јазик. За да се расветли мистеријата, да се извади на виделина човечкиот дел во библиските нарации, таква е целта на книгата “Од Сумерите од Ханаан: Античкиот Исток и Библијата“, објавена од издавачката куќа “Сеуил“ со музејот Лувр во Парис. Го објаснува потеклото на универзалната врска за “вечна врска со божественото“.

Библиските текстови продолжуваат да ја негуваат литературата. Иако Ниче (Nietzsche) напиша дека боговите се мртви, библиофилите велат дека дури и мртвиот бог царува вечно. Claudel, Gide, Bernanos напорно работела на библиски текстови, кои се, така да се каже, еден палимпсест. Има и нешто библиско и во “Чумата“ на Алберт Ками. Библијата останува клучот за многу дела на некои автори. Пишувањето на Палимпсест секогаш ослободува повеќекратно значење. Пруст (Proust) го отвори патот за употреба на библиски текстови. Прустовото истражување има библиска димензија на бројни алузии. Дури и по структура, работата на Пруст наликува на катедрала, иако постојат описи на вистински, па дури и имагинарни цркви, обреди, возбудливи и световни литургии. Систематизацијата на оваа употреба ја означува полисемијата и идните библиски извештаи. Сите библиски теми се присутни: *Битие, Бродот на Ное, Ангелите на Апокалипсата, Содом и Гомора, Храмови, Апостоли, Богојавление, Прослави, Жртвување на Авраам* и до *Распение* и објекти или моменти на католички верски литургии. Тоа не е само извор на Прустовите метафори, туку културна основа, модел на самосвесно создавање, на тело и душа. Библијата вели дека Паскал бара буквално читање како филозофско и проактивно истражување. Современите поети се свртуваат кон овој неисцрпен, смешен текст како егзистенцијални сигурности на “тајниот бог“, како што би рекол Голдман. Хуго рече дека старите оригинални симболи се вечни. ¹¹

Англосаксонската литература исто така препознава силна поддршка за Библијата. Процентот на англискиот јазик се однесува на преводот на Библијата (1382) од Џон Виклиф и Вилијам Тиндејл (John Wyclif и William Tyndale) (помеѓу 1520-1530 година). Библијата преведена на англиски јазик (помеѓу 1604-1611 година), позната како верзија на кралот *King*

¹⁰Neuapostolische kirche in Deutschland: *Zum Jahr der Bibel: Die Bibel und die deutsche Literatur*, Neuapostolischen Kirche International, <http://www.nak.de/news.de/20030531-146-de.html>.

¹¹ Feride Papeleka, *Bibla, ndikimi i saj te letërsia*, во : <http://korcavizion.com/blog/> 1 may 2010.

James Version (KJV) или *King James Bible (KJM)*, има големо влијание врз литературата. Во 17 век, метафизичките поети, особено George Herbert, Crashaw и Donne изградиле иронични слики базирани на Библијата. Милтон создаде цел духовен универзум во *Изгубениот Рај (Paradise Lost)* и *Paradise Regained (Вратен Рај)*, во креативна и сеопфатна употреба на Библијата. Духовната автобиографија на Џон Бунијан (John Bunyan), *Grace Abounding (Обилен Благодат)* е составена главно од директни изреки на КЈБ. Во XVIII век, *King James Bible* се појавува како инспирација за *Jonathan Swift, Joseph Addison, Richard Steele, Samuel Johnson, John dhe Charles Wesley, Isaac Watts, Oliver Goldsmith, William Cowper, Robert Burns* и *William Blake*¹² итн. Нортроп Фрај истакнува дека Библијата немилосрдно влијаела врз англиската литература и англосаксонските писатели¹³.

Библијата е *текст во движење*.¹⁴ Како таков, тој комуницира со сите епохи на човечката мисла (книжевна, филозофска, итн.). Библијата е секогаш „едно денес“ и секогаш зборува за сегашноста. Таквата карактеристика сигурно ја направи Библијата неопходна книга за креаторите, а не само литературна уметност. Имајќи широк простор за содржина, Библијата го претставува големиот литературен код на европската култура и цивилизација.¹⁵ Многуге теми пронајдени во Библијата, како што се љубовта, егзодусот, предавството, убиството, ропството, мирот, божественоста, надежта, воскресението, искушенијата, гревот, хуманизмот, ветувањето и многу повеќе, се инспиративни теми за многу творци. Покрај тоа, со оглед на околностите (општествени, политички) во кои често се наоѓаат креаторите, згора на тоа во неповолни околности за слобода на мислата или дури и нејзина санкција, Библијата е таа што ќе им обезбеди на креаторите засолниште, можност и модел како тие би можеле да изразат самите, како што би направил Милтон во „Загубениот рај“, на пример.¹⁶ Но, Библијата како *текст во движење*, како *Света книга* ќе го нахрани Манкони (Manconin) со книжевни теми, исто така и со уметнички теми. Затоа, главниот тек и светоглед изразен со неговиот роман (*На свршеникот, мој нагласок*) - е христијанската морализација, католицизмот и неговите цели, моралниот идеал што произлегува од овие цели.¹⁷ Светите химни се инспирирани од истиот морал, истиот библиски дух, со кој сакаше да ги прослави главните прослави на литургиската година и да

¹² Види: Robert L. Doty, *Anchor Point: The King James Bible and English Literature*, во: <http://www.campbellsville.edu/anchor-point-the-king-james-bible-and-english-literature>.

¹³ Nortrop Fraj, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985, 13.

¹⁴ Терм употребен од Фериде Паплека во: Feride Papeka: *Bibla, ndikimi i saj te letërsia*.

¹⁵ Engjëll Sedaj, *цит. дела*. 21.

¹⁶ За *Изгубениот рај* пишува и : Hasan Mekuli, *Letërsia botërore, autorë dhe vepra*, Libri shkollor, Prishtinë, 2002, 34.

¹⁷ Hasan Mekuli, *исто таму*, 378.

понуди пример за новата лирика, која би била од хорски и објективен тип. Од дванаесетте што имал намера да ги направи, Манкони завршил само пет химни: *Воскресението (La Risurrezione)* - (1812); *Име на Марија (Il nome di Maria)* - 1812-1813); *Божик (Il Natale)* - (1813); *Смрст (La Passione)* - (1814-1815) и *Педесетница (La Pentecoste)* - (1822, трето издание).

Бројни научници, земајќи го предвид влијанието на Библијата врз различни творци, зборуваат и за цела светска црковна литература, додека Еразмо од Ритердам, исто така, зборува за *philosophia biblica-philosophia Christi*.¹⁸

Кога зборуваме или пишуваме за книжевната традиција и библиските влијанија врз литературата, тогаш со право ќе го примениме терминот *црковна литература*, литературно-научен термин кој се применува со децении и векови во историјата на светската литература, затоа, во светлина на ова тврдење, нагласуваме дека во *Историјата на светската литература* може да се прочита не само за постоењето на *црковната литература*, туку и за различните видови на оваа литература во кој случај се применувале термините: црковна драма¹⁹ (која во средината вековите беа речиси единствената форма на драма развиена и ембрион од кој се разви модерната европска драма и модерен театар), литургиска драма (која го достигна својот врв во XII век), *црковна химна*, *црковни писатели*²⁰ итн. Најистакнатите претставници инспирирани од Библијата се: Свети Амбросиј (340-397), Свети Јероним (340-420), Свети Августин (354-420), Свети Тома, Беда Венерабилис (670-735), Евсебиј Кесариски (260-340) итн., без кои не може да се замисли ниту една историја на светската литература.²¹

1. 2. Влијанието на библијата - евангелијата врз албанската литература

Познато е дека Библијата е чудна антологија на многу книги напишани во различни времиња. Разбирливо е дека имаме работа со светска антологија на литературен план, надвор од религиозни и мистични метафори. Од оваа гледна точка, употребата на библиски мотиви е за препрочитување на модерното време, за да се извлече вечниот елемент, парадоксите и неизбежноста на иднината. Литературите на сите народи преминаа во оваа

¹⁸Види: *Historia e letërsisë botërore 2*, Rilindja, Prishtinë, 1985, 454-456.

¹⁹ Види: Fris Martini, *Istoriја nemačke književnosti*, Nolit, Beograd, 1971.129.

²⁰ Научникот Алфред Чапалику, Винченц Пренуши, го карактеризира како еклисијален писател и многу од неговите дела како *црковни*. Види: Alfred Çapaliku, Profil shkrimtari: Vinçenc Prenushi, во: *Letërsia si e tillë*, Toena, Tiranë, 1996, 327-332.

²¹Види: Isak Ahmeti, *Letërsia kishtare dhe filozofia e saj*, 9-26. Од истиот автор: *Bibla në letërsinë shqiptare*, Gazeta Rilindja, Prishtinë, 1999, 16-23.

структура.²² Во овој поглед, албанската литература не е исклучок од светската и европската литература во однос на нејзиното влијание од Библијата. Напротив, албанската литература започна со *Формулата на крштевањето на Павле Ангелот* (1462), како ретко која друга литература во светот, која по потекло може да се опише како библиска литература.

Влијанието на библиската литература врз пишувањето и креативноста на Албанците може да се види особено во библиските идеи за *Словото* (*На почетокот беше Словото*), за кое е познато дека се поистоветува со *Бог, Светлината, Животот*²³ и во библиските идеи и гледишта за *Јазикот*, за јазикот како дар од Бога, се разбира за националниот јазик, како што се гледа, на пример, во *Делата на апостолите и посланието до Коринтјаните*.²⁴ Охрабрени и водени од таквите библиски гледишта, ќе напишат и Буди (како во поезијата XVI и XIX) и Лек Матренга, кој во *Духовна песна*, го обожува арбериштето, албанскиот јазик. Тоа е ова најрано албанско обожување што го знаеме до ден-денес. И Бузуку, исто така, ќе напише во *Мешари* (измислица на адаптација на библискиот паратекст²⁵), *од љубов кон мајчиниот свет*. Со оваа книга, пак, според истражувачот проф. д-р Г. Рахмани, ја започнува теоријата за Светото писмо, но која понатаму ќе се развора кај Богдани.²⁶

Од она што го забележавме погоре, можеме да разбереме дека ставовите и пораките на Библијата, влијаеле на промоцијата на креативниот чин, пишување албански јазик. Но, не само како поттик за пишување, создавање. Библијата е и модел на создавање (и композициски, како на пр. *Чета...* од Богдани), и паратекст, хипотекст. Во други времиња, тоа е текст кој исто така е контекстуализиран или кажан на јазикот на неодамнешните теоретичари: делата се направени од други дела: *овозможени со оригинални дела што апсорбираат, повторуваат, предизвикуваат, менуваат*. Овој поим понекогаш се нарекува „интертекстуалност“. *Делото е помеѓу и меѓу другите текстови преку неговите врски со нив*.²⁷

Албанската литература, речиси, низ вековите на своето постоење, го тематизираше националниот идентитет. Ова, поради историските околности во кои се најде нашиот народ. Така, нашите креатори, кои во повеќето случаи беа и свештеници, го имаа двојниот товар: уметноста, уметноста на пишување и водството на луѓето, земјата кон слободата. Затоа, овие творци (свештеници) добро ја познаваат Библијата и учењата што произлегуваат од

²² Види: Moikom Zeqo, Në kërkim të “Adamit të fshehur”. Интервју со Моиком Зеќо, интервјуиран од Петрика Гроси, за весникот “Албанија” Albania, <http://www.gazeta-albania.net/news.php> (1 мај 2009).

²³ Gjoni, 1:1-4.

²⁴ *Veprat e Apostujve (Vap) 2; Korintianëve (Kor). 1:14.*

²⁵ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 57.

²⁶ Zejnullah Rrahmani, *Nga teoria e letërsisë shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 1986, 44.

²⁷ Xhonatan Kaller, *Teoria letrare*, Era, Prishtinë, 2001, 42.

неа, затоа е сосема природно да се потпираат многу на Библијата и да бидат под нејзино влијание. Што е вистината, интеграцијата на Библијата во нашата литература, нејзиното учество, кога помалку и кога повеќе, во нашиот културен и духовен развој од античко време, кога самите Илиро-Албанци од самиот Свети Павле и Свети Матеј ги знаеле и стекнале во нивната душа, во нивниот живот, моралните, филозофските, патриотските и литературните вредности на Библијата до денес, нема само историска вредност, особено во различни периоди од нашата литература.²⁸ Библијата со своите вредности и виталност го отсликува имаше големо влијание врз авторите на сите книжевни периоди, како што се: Свети Јероним и Свети Никета Дардани, Барлети, Марули, Бечкеми, Пал Енѓели, Бузуку, Буди, Богдани, Матренга, Н.Бранкати, Н. Филја, Варибоба, Серембе, Сантори, Скирои, Де Рада, Де Мартино, Науми, Наими, Пренуши, Чајупи, Ѓечови, Ноли, Љасгуш, Хаџиадеми, Фишта, Кадаре, А. Подримја, З. Рахмани, Ѓерќеку, А. Шкрели, М. Гаши, И. Ахмети и многу други автори.

Од оваа група творци (за кои некои ќе се дискутира подолу), сосема е нормално и реално да има такви креатори на кои Библијата ќе влијае на различни степени, нивоа и форми. Покрај тоа, влијанието на Библијата врз албанската литература е сосема природно и поради севкупните општествени и историски околности, случувања и процеси низ кои помина нашата нација од една страна, и културни и цивилизациски околности од друга страна. Ова, исто така, ја става литературата на нашата култура во заедничкиот тек на литературата и културата на цивилизација на западната цивилизација. Затоа, тенденцијата за албанската литература да се гледа надвор од овие (еврозападни) струи нема основа во ниту еден аргумент.

²⁸ Isak Ahmeti, *Bibla...*, 7.

ГЛАВА II

2. СВЕТИТЕ ПИСМА И ИСТОРИЈА НА АЛБАНСКОТО ПИСМО

2.1. Формула на крштевање на Паљ Енѓели

Најдревното сведоштво за пишувањето на албански јазик до денешен ден е “Формулата на крштевањето“ (Formula e Pagëzimit). Таа е напишана во 1462 година од Паљ Енѓели (Pal Engjëlli, 1417-1470), архиепископот на Драч, соработник и советник на Ѓерѓ Кастриот – Скендербег. Треба да кажеме дека “Формулата на Крштевањето“ (Formula e Pagëzimit) е резултат на еден црковен собор одржан во црквата на “Светото Тројство“ во Мат, на 8 ноември 1462. На соборот се дискутирале различни случаи кои се однесувале на црковната литургија воопшто. Во овие рамки се третираше и светата тајна на крштевањето.

На соборот му претходеше посетата на пастирот господин Паљ Енѓели на Архиепископијата на Драч во едно време кога Албанците страдале од острата отоманска окупација.

Текстот на “Формула на крштевањето“, е вклучен во допис (писмо на пасторот) од 74 страници (на латински јазик), со кое Паљ Енѓели им се обраќал на неговите следбеници, се чува како ракопис во Библиотеката “Лаурентијана“ на Фиренца. Тоа го откри романскиот историчар Ницолае Јорга и го издаде во: *Notes et extraites por servir à l’histoire des Croisades au XV-e siècle, vol. IV (1453-1476), Bucarest, 1915, 194-197.*²⁹

Текстот на “Формулата на крштевањето“ на Паљ Енѓели е:

*Vnte’ paghesont premenit Atit et birit et spertit senit.*³⁰

(Јас те крштевам во името на Отецот и на Синот и на Светиот Дух).

Текст во Библијата:

“Се крстите во името на Отецот и на Синот и на Светиот дух!”³¹

Почетокот на формулата на крштевањето, јас те, е од црковната традиција.³²

29 Види: Dhimitër Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*, Rilindja, Prishtinë, 1978, 34; Robert Elsie, *Histori e letërsisë shqiptare*, Dukagjini, Pejë, 2001, 25.

30 *Historia e letërsisë shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1989, 18. Исто така: *Historia e letërsisë shqipe I-II*, Prishtinë, 1968, 124.

31 *Bibla* (Mateu, 28:19), përktheu dhe shtjelloi: Dom Simon Filipaj, Konferenca Ipeshkvore e Shqipërisë, Tiranë, 2011.

32 Види: Femi Çakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 76.

Именката “Крштивка” произлегува од глаголот *baptein/ baptizein*, што сака да каже “нурнувам, мијам”.³³ Крштивката е нурнување во вода – умирање на гревовите и излегувањето од водата – почеток на нов живот со Исус, така го именува лицето и неговата вера.

Формулата на крштивкањето е дел од Дописот - *Qarkores* латински - како што е спомнато погоре - и спротивно на длабоката јазична опозиција за другиот текст тешко може да се види како одделено поради врската што ја има со содржината на „Дописот“ (*Qarkores*). (...) Во овој контекст *Формулата на крштивкањето*, истражувачите се склони да ја сметат како една литературна албанска фраза.³⁴

2.2 Речникот на Арнолд ван Харфи (1497)

Есента во 1496 година, германскиот витез Арнолд вон Харф (1471-1505), имал пилигринско патување во *Светата земја*, по тој повод помина по албанското крајбрежје. На ова патување тој запиша во неговиот дневник уште 26 зборови, 8 фрази и 12 набројувања на албански јазик, кои ги проследи и со превод на германски јазик.

Овој *речник*, преставува уште сведоштво на пишаниот албански во XV век. Во него за прв пат во албанскиот јазик, се соочува формата на пишување на името на Христос: *Criste* (*Krishte*).

Како што може да се види од начинот на пишувањето на името на Христос, германскиот автор на овој речник користи модифициран фонетски систем на германскиот, албанскиот и англискиот јазик.³⁵

Името на Христос потекнува од грчкиот јазик *Χριστός* (*Khristós*) и се совпаѓа или е синоним на еврејски и ерменски *מָשִׁיחַ* – *mashiah*, што сака да каже “*I Lyer - I Vajosur*”³⁶ (“*Намачкан - Миросан*”).

Во продолжение, формата на името на Христос на неколку јазици:

Christus (латински & германски)

Chrystus (полски)

Χριστός – (грчки)

33 Xavier Léon-Dufour, *Fjalor i teologjisë biblike*, Chirico, Napoli, 2009, 979. Botimi në gjuhën shqipe sipas botimit IX në frëngjisht, përkthyer nga Odette Marquet. Titulli i origjinalit: *Vocabulaire de Théologie Biblique*, Les Editions du Cerf, Paris, 1970. Покеве за крштивката види таму, 979-985 Види и: Imzot Nikë Prela, *Fjalori biblik*, Drita, Ferizaj, 1994, 194-198; Fran Luli, *Fjalor biblik dhe i termave kishtarë*, Camaj-Pipaj, Shkodër, 2004, 305-308.

34 Види: Zejnullah Rrahmani, *Nga teoria e letërsisë shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 1986, 12.

35 Види: Femi Cakolli, *Цум. дело*, 76.

36 Види: Xavier Léon-Dufour, *Цум. дело*, 787; *New Websters Dictionary and Thesaurus*, Lexion Publications INC, Danbury, USA, 1992, 627.

Christ (англиски)
Cristo (италијански)
Krist (хрватски)
Христос (македонски)
Krishti (албански)

2.3. Велигденско евангелие

Велигденското евангелие е уште еден древен документ на пишан албански јазик, кое е откриено во рамките на еден грчки ракопис од XIV, век, иако нема врска со него. Според Коле Аштес, документот го открија истражувачите Емиди Мартини и Доменико Баџи, во 1906 година во Библиотеката “Амброзијано“ во Милано. Истата година, документот за кој станува збор, се издаде во едно списание во Атина од грчкиот историчар Спиридон Ламброси³⁷

Велигденското евангелие е превод од грчки јазик на еден дел од Евангелието според Матеј (27: 62-66) и се однесува на славењето на Велигден: чувањето на гробот на Христос. Преведувачот останува непознат, во меѓувреме документот за кој станува збор, истражувачите проценуваат дека е од втората половина на XV век, или од почетокот на XVI век.

Трите први стиха на ракописот го преставуваат авторот (Свети Матеј) и темата на овој дел од евангелието (на источен ритуал):

Првиот дел од текстот (ректо):

1.
2. *pri ShinMatthe ungjill, anagnosmë³⁸, Evan (gjeli) shintë e Premte e madhe.*
3. *E më nesër, që (n)esër që ishte më të Premte, u mbë-*
4. *lodhë e priftëri(a) edhe farisej e (i) thanë Pilati(t):*
5. *Zot, e kujtuam se ai u plan³⁹, edhe, kur k(l)e gj-*
6. *allë, tha se prë tre dit përiremi, urdhuro*
7. *ashtu gjiellshi⁴⁰ Zot, t’u mbilletë varri, mos pi-*

37 Види: Mahmud Hysa, *Hyrje në letërsinë shqiptare*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës, Prishtinë, 2000, 17.

³⁸ *anagnosmë*- да нееме.

³⁹ *u plan*-лажго.

⁴⁰ *gjiellshi*- небесно.

8. *qej(në) e vinej nate ai avtu mathitai⁴¹ e vjedhin*
9. *ata, pra thon(ë) lausi(t)⁴² se u ngre së vdekur(i)*
10. *e ishtë ma keq se prapa e keqe se para.*
11. *Pra tha Pilati: kejni kustodhi⁴³, prinin, mbi-*
12. *lle(ni) varrën si e pat e sfragjisini⁴⁴ gurin me të*
13. *gjithë kustodhie. Shumë vjet zoti nun.⁴⁵*

Вториот дел од текстот (версо):

1. *Krishti u ngjall së vdekurit, mortje mort*
2. *e shkel(i) e ata që jan(ë)të varr(i) gjellnë⁴⁶ dhuro.⁴⁷*

Како што може да се види, двата реда од вториот дел на текстот, се стихови од Велигденската химна (Христос воскресна од мртвите, смртта ја победи и на умрените живот им подари).

Преводот на текстот “Чуварот на Гробот на Христос“, според Евангелието на Матеј (глава 27, параграф 62-66) во Библијата е:

Наредниот ден, што беше денот по Подготвувањето⁴⁸ - се соединија главните свештениците и фарисеите на Пилат и му кажаа: „Господине, се сетивме дека тој лажго, додека беше уште жив, кажа: ‘По три дена ќе воскреснам.’ Затоа заповедајте да се чува гробот до третиот ден, за да не дојдат неговите ученици, да го украдат и да му кажат на народот: ‘Воскресна од мртвите.’ И последната лага ќе биде уште поцрна од првата.“
“Чуварот го имате! - одговори Пилат - Одете и преземете ги мерки за сигурност како мислите.“ Тие пошле и го обезбедиле гробот: го запечатиле каменот и поставиле чувар.⁴⁹

⁴¹ *ai avtu mathitai*-неговите ученици.

⁴² *lausi*- народот.

⁴³ *kustodhi*- чувар.

⁴⁴ *sfragjēsini*- запечатете.

⁴⁵ *nun*- свештеник

⁴⁶ *gjellnë*- животот.

⁴⁷ Mahmud Hysa, *Цит. дело.* , 19-20.

⁴⁸ Emanuele Giordano, во: *Vangjeli, Supplemento a "Jeta Arbëreshe"*,nr.56/2006, Cosenza, 2006, 68.

⁴⁹ *Bibla, përktheu dhe shtjelloi Dom Simon Filipaj, Drita, Ferizaj, 1994.*

ГЛАВА III

3. БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО СТАРАТА АЛБАНСКА ЛИТЕРАТУРА

3. 1. Gjon Buzuku (Ѓон Бузуку)

3.1.1. Meshari (Мисал⁵⁰) - првото дело на албански јазик

Делото *Требник* на Бузуку, лингвистот и истражувачот на историјата на албанскиот јазик, Екрем Чабеј, го смета за *првиот споменик на албанската литература позната до денес*⁵¹, додека авторот - за *основач на оваа литература*.⁵² Книгата е објавена во 1555 година, и на истата ѝ недостасуваат неколку страници, не се знае ниту местото на објавување, ниту нејзиниот наслов. Врз основа на материјалот што го содржи, името *Требник* (назив што го сугерира Ѓон Николе Казази (*Gjon Nikollë Kazazi*)⁵³), излегува дека е поточно во споредба со претпоставките дека оваа книга се нарекувала *Евангелие*. Ова се должи и на фактот дека во времето на објавувањето на *Мисал*, литературата за црковната традиција на многу јазици за потребите на црквата измислила истоимен вид библиски книга наречена *Требник*⁵⁴, во која биле вклучени избрани пасуси од Библијата, молитви, благослови, химни, песни, итн., како што е потврдено од книгата на Бузуку. Врз основа на предметот на делото, научникот и теолог Прен Кола, *Требник* ја опишува како *книга за литургиска прослава*.⁵⁵

Дали *Требник* е дело што може да се истражува и проучува само во јазичен, па дури и во литературен аспект, без разлика дали е составено или преведено од Бузуку, итн., е дел од прашањата што постојано ги поставуваат научниците до Бузуку.

Мислењата што истражувачите ги изразуваат за овие и други теми, се многу различни, а понекогаш дури и парадоксални. На пример, лингвистите го третираат од лингвистичко-филолошки аспект, но со право нагласување на делото, исто така, книжевноста и квалификувајќи ја како книжевно дело, во меѓувреме, изучувачи на книжевноста, иако ја третираат како литературно дело, се случува да ја негираат книжевноста на делото. Така прави на пример научникот Зејнулах Рахмани. Ако еднаш, во

⁵⁰ *Требник*

⁵¹ Eqrem Çabej, *Hyrje*, во: “Meshari i Gjon Buzukut (1555)”, botim kritik, Universiteti Shtetëror - Instituti i Historisë e i Gjuhësisë, Tiranë, Tiranë, 1968, 7, и Rilindja, Prishtinë, 1988,7.

⁵² Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore, VI*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 17.

⁵³ Види: Selman Riza, *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*, Botimet Toena, Tiranë, 2002, 28.

⁵⁴ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003,79.

⁵⁵ Види: Dom Pren Kola, “Meshari” i Buzukut vepër për kremtimin liturgjik, во: “Fjala hyjnore”, revistë për kulturë religjioze (e meshtarëve të Kosovës), nr.4-2005, Prishtinë, 2005, 441-456.

контекст на библиските текстови, тој го гледа *Требник како непобитен литературен факт*⁵⁶, следниот пат, зборувајќи за старата литература од шеснаесеттиот и седумнаесеттиот век, тој го негира литературниот карактер на овој период на книжевност; во овој поглед и на делото на Бузуку. „Ова средство што се отвора вака од преводот на Бузуку, ќе се конституира како линија на албанската литература и ќе произведува некои други дела од овој дух, но без да успее да се крене во книжевноста.“⁵⁷, пишува Рахмани. Овој научник, понатаму, посочува дека албанските научници се поделени на два тabora во однос на литературата на овие дела. Во еден период, особено во комунистичкиот, ова беше одбиено како литературна припадност и повеќе се третираше како јазичен документ на албански (поради неговата содржина, С.Г.). Во последниве години, според Рахмани, е претставен другиот крај, кој овој дел од делата го третира како оригинална литература.⁵⁸

Библиските книги комбинираат жанрови, видови и стилови, од епски и романтични до сентиментални, драматични и лирски. Присуството на различни книжевни типови во делото на Бузуку, ја докажува непобитната литературна вредност на предметното дело од една страна, а придонесот на авторот како писател за вклучување на различни книжевни типови во албанската литература, од друга страна.

Бузуку, целосно совесен и без сомнеж, *Требникот* го опишува како свое дело: “*E u ma a duo të mbaronj verërenë teme, Tinëzot tue pëlqyet...*”⁵⁹ (“*И ќе го довршам моето дело, на мојот Бог да му се допадне...*”).

3.1.2. Поттик за создавање на делото на албански јазик

Библиската литература, во времето на раните албански списи, била главната литература, основната литература на албанските писатели и интелектуалци и литература со главно влијание врз албанското пишување и креативност.⁶⁰ Влијанието на оваа литература врз албанското пишување е исклучително природно кај раните албански автори, со оглед на нивната струка и религиозна подготовка, добро познавање на библиските текстови и нивните напори да ја обезбедат Библијата на албански јазик.⁶¹ Во овој контекст спаѓа и

⁵⁶ Zejnullah Rrahmani, *Nga teoria e letërsisë shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 1986, 40.

⁵⁷ Zejnullah Rrahmani, *Letërsia e mesjetës (teoritë letrare)*, Faik Konica, Prishtinë, 2002, 21.

⁵⁸ Zejnullah Rrahmani, *Po aty*, 21. Види и: Zeqirja Neziri, *Meshari i Buzukut*, Logos-5, Shkup, 2006, 110.

⁵⁹ Buzuku, *Meshari*, botim kritik i punuar nga Eqrem Çabej, Universiteti Shtetëror i Tiranës – Instituti i Historisë e i Gjuhësisë, Tiranë, 1968, 292; Buzuku, *Meshari*, botim kritik i punuar nga Eqrem Çabej, Rilindja, Prishtinë, 1988, 387.

⁶⁰ Nuhi Ismajli, *Nga vlerat e traditës*, Rilindja, Prishtinë, 2000, 28.

⁶¹ Бузуку, како Албанец и како свештеник и добро познавач на Светото писмо, ги присвои и беше поттикнат за своето дело од *Библиските идеи на Словото*, кое се идентификува со Бог, Светлина и Живот (*Јован 1: 1-5*) и *библиските погледи за мајчиниот јазик (Делата на Апостолите 2: 1-12)*.

Ѓон Бузуку, автор на делото *Требник*, кое, како што потенцира истражувачот Исак Ахмети⁶², синтетизира низа религиозни, јазични, литературни, национални, политички, и други вредности. Зекирија Незири, гледајќи го делото *Требник* како дело на дидактичка литература, меѓу другото, потенцира дека делото *Требник* на Дом Ѓон Бузуку, како прирачник за високото црковно свештенство, служел како алатка за задоволување на образовните потреби и подигање на културното и литературното ниво на верниците.⁶³

Бузуку, како што сведочи во поговорот на книгата, делото го направил со *љубов кон земјата и јазикот* и за да го пополни недостатокот на *стихови на албански јазик*, и, според библиските барања за просветлување, преку албанското писмо *да ги просветли оние умови што би чуле*.⁶⁴ Ова зборува за јасни идеи и културна и национална посветеност на добро формиран интелектуалец, како што е Бузуку. Понатаму, тој како хуманист, се обидува преку делото-книгата, матичниот-албански свет и албанскиот граѓанин да ги направи подобри: „*го следете вистинскиот пат и го оставивте погрешениот*.“⁶⁵ Значи, се појавува основачот на религиозно-албанската етика. Таквите го сакаа човекот од своето време. Човекот од своето време сака да го опреми со неговиот став кон менталитетот и религијата на окупаторот.⁶⁶ Делото интегрира албанска литература, филозофија, религија, политика и национална идеологија. Религиската тема на делото *Требник* е, исто така, политичка тема. Идејата за создавање на такво дело претставува, истовремено, национална идеја, бидејќи оттогаш, како што вели И. Ругова, *религиозната идеја ја претставуваше и националната идеја*.⁶⁷ Во овој поглед, Бузуку смета дека е *грев Албанец да стане Турчин*,⁶⁸ на тој начин, да се претвори во верата што ја носи окупаторот, Отоманската Империја. И, не само што тој го сметал за грев, згора на тоа, според авторот, *и ова е првиот грев*,⁶⁹ што значи најголем грев, смртен грев. Делото како такво, со текстот и библиската димензија што ја има, ги изразува и идеолошките, религиозните и културните конфликти, според тоа и политичките, на албанската етничка припадност со оние од странскиот, отоманскиот свет.

⁶² Isak Ahmeti, *Bibla...*, 87.

⁶³ Zeqirja Neziri, *цит. дело.*, 103.

⁶⁴ Buzuku, *Meshari*, botim kritik..., 1968, 292; Buzuku, *Meshari* 2, 1988, 387.

⁶⁵ Исто таму.

⁶⁶ Prend Buzhala, *Gjon Buzuku, ndër kryeheronjtë e kulturës (Metaforat e «Mesharit» të Dom Gjon Buzkut)*, <http://www.drita.info/2017/01/05/gjon-buzuku-nder-kryeheronjte-e-kultures/>

⁶⁷ Ibrahim Rugova, *Katër urata origjinale të Buzikut*, Rilindja, Prishtinë, 24-25 tetor 1987, 12.

⁶⁸ Buzuku, *Meshari*, Rilindja, Prishtinë, 1988, XXIII.

⁶⁹ Исто таму.

3.1.3. Литературни (библиски) видови во делото *Требник*

Се вели дека *Требник* е дело кое се состои од низа библиски, литургиски текстови, молитвени текстови, литании и обреди.⁷⁰ Текстовите вклучени во книгата не се секогаш преводи (иако во средниот век, преводот се сфаќал и како активност насочена кон: 1. морална и 2. дидактичка, како и 3. чиста политичка улога во општеството⁷¹), но има и свесни адаптации и *отстапувања на Бузуку од оригиналниот латински текст*⁷², како и оригинални делови, *текстови составени од Бузуку во форма на молитва-благослов, химна, која во однос на начинот на изразување на третиралиот предмет им приоѓа на псалмите и може да се земе и како поезија*.⁷³ Покрај тоа, она што додава уште поголема вредност на делото на Бузуку и му дава независност-оригиналност, се околу четиристотини (400) интервенции на албански јазик на авторот, вметнати меѓу текстовите - избрани библиски, литургиски делови, молитви и литании. Овие делови што имаат објаснувачка и водечка природа, не се непознати за книгите од таква природа, особено за требниците (молитвениците). Верувам дека дури и овие текстови-интервенции, го оправдуваат фактот дека книгата на Бузуку е изготвена-образложена од него и не е само превод како што се мислело до денес.⁷⁴ Во овој контекст, не треба да забораваме на *Поговорот* на книгата, што ги дава првите знаци на проза во албанската литература, напишана во добро познат библиски стил. Бузуку избира учебници за да ги задоволи потребите на верските служби и во исто време да ги *едуцира верниците*. Функцијата и искуството на делото *Требник* како литературно дело, лингвистот Зеќирја Неџири, аналогно го гледа *со учебниците за литература, со книгите за литературно читање*.⁷⁵ И двете се напишани за практични институционални цели, но тие служат на литературата. Навистина, во средниот век сите форми на живот биле испреплетени со религиозноста. Средниот век претставува еден од оние историски моменти кога еден „*текст, за да може да се перципира естетски, покрај естетска, мора да има и одредена функција (на пример, политичка, религиозна)*“.⁷⁶

⁷⁰ Види: Eqrem Çabej, *Historia e librit dhe lënda e tij*. Нурџе е veprës: Meshari Gjon Buzukut (1555)1, Rilindja, Prishtinë, 1978, 9.

⁷¹ Agron Tufa, *Mistika e origjinalit*, Tiranë, 2008, 55. <https://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2015/02/Doktoratura-Agron-Tufa-Fakulteti-Histori-Filologjise-Depratamenti-i-Letersise.pdf>

⁷² Види: Selman Riza, *Vepra 4*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2004, 272.

⁷³ Anton Nikë Berisha, *“Meshari”- vepër e hartuar nga Gjon Buzuku*, Comet Editor Press, Cosenza, 2014, 21.

⁷⁴ *Исто таму*, 32. Види и: Anton Nikë Berisha, *“Meshari”- vepër e hartuar nga Gjon Buzuku*, Faik Konica, Prishtinë, 2013, 38.

⁷⁵ Види: Zeqirja Neziri, *цум.дело.*, 110-111.

⁷⁶ Види: Jurij M. Lotman, *Struktura umetnickog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, 110-111; Anton Berishaj, *Letërsia performative*, Buzuku, Prishtinë, 2010, 12-13.

Различните типови библиски книги, вклучени во *Требник*, го одликуваат ова дело со разновидноста на книжевните творби, кои се одликуваат по формата, содржината, стилот, фигурацијата, метафората, итн.

Во делото *Требник* имаме литературни видови, како што се: религиозната историја на спасението, од: *Книгата на Битие*, *Излез*, *Левитикус*, *Книгата на броеви*, на *Обновениот закон од првата и втората книга на кралевите* и др. дека библистите сакаат да го нарекуваат тоа, *историја за искупувањето*⁷⁷ Историјата на апостолите (особено *Посланието на Павле до Римјаните*, што е едно од најзначајните дела на светската литература и кое истовремено се занимава со прашањето за човечката вера и неговото благородништво⁷⁸ епистоларијата, видот на делото *Естера* (како што е текстот 4 со наслов *Мардокеј и Естера ја избегнуваат опасноста*, што некои книжевни историчари го нарекуваат и роман⁷⁹), библиска поезија (псалми), литература за пророштво, апокалипса (*Откровение на Јован*, итн.), на мудроста, на митот (за создавање на светот⁸⁰ и митот за Ное⁸¹ од *Книгата на Битието*, итн.), легенда, бајка, алегорија⁸², приказната, видот на дидактичките наставни креации, дневникот, контроверзното пишување; различни видови поезија, како што се: химна, молитва, благодарница, патриотска поезија, медитативна поезија, љубовна поезија, поема и сл.

Бузуку во своето дело исто така вклучува и поетски творби од Книгата на Исаија (на Божјиот суд 35: 1-6)⁸³, чии творби се сметаат за *прекрасни поетски творби*.⁸⁴

Во целост на поетските креации на делото *Требник*, како примери на љубовни лирики имаме фрагменти од ремек-дело на светските љубовни лирики, од делото *Песна на песните* (*Втора поема: Свршеничката*⁸⁵ и *Петта поема: Свршеникот*⁸⁶) од Стариот завет, познат по богатата и моќна фигурација и симболика, по својата бесконечна множина на значењето, како и *Химната на љубовта*⁸⁷ од *Новиот завет* (*Павле, на Коринтјаните, 13: 1-13*), ценет по поетските квалитети како бисер на светската литература.

⁷⁷ Bibla, Përktheu dhe shtjelloi Dom Simon Filipaj, Konferenca Ipeshkvore e Shqipërisë, Tiranë, 2011, 16.

⁷⁸ *Biblija – Stari i Novi Zavjet*, glavni urednici Jure Kaštelan...; prijevod Silvije Grubišić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1974, 1191.

⁷⁹ *Historia e letërsisë botërore 1*, Rilindja, Prishtinë, 1987, 78.

⁸⁰ Buzuku, *цит.дело*, LIX/2.

⁸¹ *Исто таму*, LX.

⁸² Види и : Nuhi Ismajli, *Veptra e Gjon Buzukut*, Ars Clubi “Beqir Musliu”, Gjilan, 2010, 43.

⁸³ Buzuku, *цит.дело*, XXXII.

⁸⁴ *Historia e letërsisë botërore 1*, 71.

⁸⁵ Buzuku, *Meshari 2*, LXXXVII, 333.

⁸⁶ *Исто таму*, 15.

⁸⁷ *Meshari 2*, XL, 1988, 111. Види и: *Meshari i Gjon Buzukut*, transliterimi nga Namik Resuli, Albanisches Institut & The Center for Albanian Studies, London, 2013, 103.

Rasakujuvashetëto kako literaturën жанр е присутно и во делото на Бузуку. Тој ја раскажува приказната за *Јосиф и неговите браќа* (Битие 37: 6-22, XLVIII), потоа дидактичката приказна за *Блудниот син* (Евангелието според Лука 15: 11-32, Л) и други приказни. Махмуд Хиса, *Блудниот син и Судот на Соломон* ја нарекува *проза со религиозни точки кои имаат уметнички одлики*⁸⁸, додека истражувачот Феми Чаколи го гледа делото *Требник* како литургиски роман, во кој се наоѓаат фрагменти од главните делови на Библијата.⁸⁹

Еве еден извадок од приказната *Блудниот син*, кој сведочи за литературен систем и богат стил на изразување на албански јазик:

Бузуку:

Një njeri pat dy bij; e tha ma i riu prindit: Atë, amë pjesënë qish më përket n gjajet. E i ati dau pasënë atyne. E mbas jo shumë dit, mbëljedhunë qi pat gjithë kafshëtë, biri ma i riu vote tue shtekëtuom ndë dhë të largë, e përfaroi të pasunitë e ti, tue ecunë pr udhë të paglanë. E tue pasunë sosuni gjithë gjanë, u ba u e madhe nd atë dhe, e aj zu me ardhunë ndë të madhe nevojë. E u afëruo njëj bujari së qytetsë e ati dheu. E aj e dërgoi ndë katund të ti me kullotunë thitë. E dëshir kish barkëtë e ti me e nginjuni n lendijet qi thitë kullosnjinë; askush gja nuk i ep. Ashtu u kujtuo ndë vetëhenë e tha: Sa trima të tim et kanë bukë tepërë, e u vdes uni! Qish të banj tash? U nçonem e vete tek em atë, e i thom: Atë, u rae ndë kat mbi qiellt epërpara faqesë sate; e ma u nuk jam i denjë me u grishuni biri uit; përzemë porsì një n trimashit së tush. E ai u ngriti, vote tek i ati. E aj tue klenë edhe për së largu, e pa i ati i ti; ashtu e muor malli, e i duol përpara, e u zu n grykë e puthi. E i biri i tha: Atë, u fejeve mbë qiellt e përpara ty, e këha paret u ma nukë jam i denjë me u grishunë biri uit. E i ati tha trimavet: (...) të gëzonemi; përse ky em bir kle vdekunë, e u ngjall, kje bdjerë, e u gjet. E zunë me u gëzuaom.⁹⁰

⁸⁸ Mahmud Hysa, *Krestomaci e letërsisë së vjetër shqiptare*, Universiteti i Kosovës, Prishtinë, 1987,1.

⁸⁹ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 81.

⁹⁰ Buzuku, *цит.дело.*, L, 149. Воc поредба на преводот на Dom Simon Filipaj: Лука, 15:11-24: "Një njeri kishte dy djem. Djali i vogël i tha t'et: 'Babë, ma jep pjesën e pasurisë që më takon!'. Ai ua ndau pasurinë. Mbas pak ditësh, djali i vogël mblodhi çka pati dhe shkoi në dhe të largët e atje e shkapërderdhi pasurinë e vet duke jetuar i dhënë pas vesesh.

Kur shpenzoi gjithçka pati, u bë zi e madhe buke në atë vend e djali filloi ta sprovtojë skamjen. Atëherë shkoi e u lidh rrogëtarë te një njeri i atij vendi. Ky e dërgoi në toka të veta t'i ruajë thitë. E dëshironte ta mbushte së paku ndonjëherë barkun me kokrra çibunësh që hanin thitë, por askush nuk ia jepte.

Atëherë i erdhën mendtë e thoshte: 'Sa mëditësve tim atë u tepron buka, kurse unë këtu po vdes urie! Do të çohem e do të shkoj tek im atë e do t'i them: O atë, rashë në mëkat kundër Qiellit e ndaj teje! Nuk jam më i denjë të quhem yt bir; më prano si një ndër rrogëtarët e tu!

U çua dhe e mori rrugën të kthehet tek i ati.

Ndërsa ende ishte larg, i ati e pa, u ngashërye vrap, e mori ngrykë dhe e puthi. Atëherë i biri i tha: 'O atë, rashë në mëkat kundër Qiellit e ndaj teje! Nuk jam i denjë të quhem yt bir...!'

Заминувањето на момчето од куќата и потоа неговото враќање дома изразуваат два основни момента од драмата на блудниот син. Тој станува олицетворение на вознемиреноста, стравовите, опсесиите и надежите на човекот и поради оваа причина (во светската литература и уметност, С.Г.), е претставен како енигматична фигура, опкружена со митска смисла.⁹¹ Секоја приказна на Бузуку е контекстуализирана и зазема ново значење во однос на состојбата на Албанците под османлиска власт. Дури и вклучувањето на приказната *Жртвувањето на Исак (Битието 22)*⁹² во *Требник*, покажува дека Бузуку бил автор со лингвистичка, филозофска и книжевна култура⁹³ и дека библискиот текст на жртвувањето всушност им се сугерира на Албанците како неопходен чин на жртвување на олтарот на татковината. И покрај фактот дека темата е религиозна, пораката е религиозна и морална, историјата останува да се сфаќа како алегорична форма на изразување и како порака што важи, пред сè, за Албанците од неговото време.

Третманот на библиските текстови во делото на Бузуку, како и двете приказни споменати погоре, мора да се видат и разберат во историскиот временски контекст.

3.1.4. Псалми и оригинални песни

Од своето раѓање, човекот е поканет на дијалог со Бога. Врз основа на оваа претпоставка, улогата на псалмите како вистински молитви е подобро разбрана. Тие биле составени со векови пред Христа и биле користени од Евреите, а подоцна и од христијаните,

Por i ati u tha shërbëtorëve të vet: ‘ (...) të gëzojmë, sepse ky, im bir, pati vdekur e u ngjall, pati humbur e u gjet!’

E filluan të dëfrehen

Еден човек имал два сина. Помладиот од нив му рекол на татка си: „Татко, дај ми го делот од имотот што ми припаѓа!“ И тој им го поделил својот имот. По неколку дена, помладиот син собрал сè, отпатувал во далечна земја и таму го истрошил својот имот, живеел распуштено. Кога потрошил сè, во целата таа земја настанало голем глад и тој се нашол во немаиштија. Дури отишол и наговорил еден жител на таа земја да го земе за наемник, а овој го испратил на своите ниви да чува свињи. И сакаше да се насити со рогачките што ги јаделе свињите, но никој не му ги давал. Кога се вразумил, рекол: „Колку наемници на мојот татко имаат леб во изобилство, а јас тука умирам од глад!“ Ке станам, ќе отидам кај својот татко и ќе му речам: „Татко, му згрешиш на небото и тебе. Не сум веќе достоин да се нарекувам твој син. Прими ме како еден од своите наемници!“ И станал и отишол кај својот татко. Додека уште бил далеку, неговиот татко го здогледал и се сожалил, па истрчал, го прегрнал и го бакнал. Тогаш синот му рекол: „Татко, му згрешиш на небото и тебе. Не сум веќе достоин да се нарекувам твој син. Прими ме како еден од своите наемници!“ А таткото им рекол на своите робови: „Бргу, изнесете ја најдобрата облека и облечете го во неа! Ставете му прстен на раката и обујте му сандали на нозете! И доведете го згоениот јунец и заколете го, на да јадеме и да се веселиме, зашто овој мој син беше мртв и оживеа, беше загубен и се најде!“ И почнале да се веселат.”⁹⁰*

⁹¹ Emilia Di Rocco, *La parabola esistenziale del figliol prodigo nella letteratura del Novecento*, pdf., 199-200, <https://www.lettere.uniroma1.it/>

⁹² Meshari 2, LXI, 233.

⁹³ Fatbardha Hoxha, *Letërsi e hershme shqiptare*, Camaj-Pipa, Shkodër 2004, 83.

станувајќи официјални благослови (молитви) на Црквата. Како литургиски текстови, тие го изразуваат внатрешниот свет на верниците, погледот кон рајот. Но, како такви, *Псалмите* се исто така оригинални поетски текстови⁹⁴, кои, исто така, го привлечеле вниманието на Бузуку. Затоа е разбирливо дека во опсегот на поетските творби на *Мисал*, има различни типови лирска поезија. Така, во ова дело разликуваме чиста поезија - псалми.⁹⁵ -Од *Книгата на Псалмите*, Бузуку во своето дело вклучил многу псалми и фрагменти од псалми, меѓу другите: а) Химни на слава, псалми: 85 (*Молитва за мир*); 116 (*Благодарност*); 146 (*Химна на светецот помош-давател*); б) Псалми на молитва - или жалење или жалост, како псалми: 6 (*Повик за помош во неволја*); 32 (*Кој ја признава вината, Бог го ослободува од гревовите*); 70 (за помош); 120 (*Непријатели на мирот*); 124 (*Спасителот на Израел*); 129 (*Против непријателите на Сион*); 131 (*Дух на детството*); 138 (*Химна на благодарноста*); 143 (*Смирена молитва*) и в) Пофални псалми: 116 (*Благодарност*); псалми со пророчки елементи, како што се: 50 (*За обожување во дух и вистина*); 53 (*Човекот на патензон*). Примери за патриотска поезија во делото се наоѓаат во псалмите: 121 *Чуварот на Израел*, 125 *Бог ги брани своите*, 126 (*Песна на репатријација*); 127 (*Испорака на промисла*); 128 (*Благослов - подарок за верникот*). Псалм 130 (*Надеж во Бога*), во делото на Бузуку се наоѓа преведено во три варијанти, на страниците XIII, XVII, XX. Со преводот во три варијанти на овој псалм, но и со повторување на некои молитви, авторот го докажува богатството и лексичките експресивни форми на албанскиот јазик. Можно е истото да го стори и за работи во врска со стилот, исто како што некој може да помисли дека некоја варијанта на преводот ќе биде достапна од претходниот преведувач. Во секој случај, мора да се каже дека не само во Бузуку, туку и во Библијата и во литургиската литература, сестринството (варијантите) на книгите или креациите - од разни видови - се честа појава..⁹⁶

Еве илустрација на преводот на Псалм 130:⁹⁷

N së nthellashit vise u ty thira, Zot: Zod, gjegj oratënë teme. (...) N së ruojtunit së ndënatësë djerie mbrëmanet, ki shpënesë, o Israel, m Tenëzonë. (XIII/29)

⁹⁴ Anton Nikë Berisha, *Gjon Buzuku poeti ynë i parë*, Faik Konica, Prishtinë, 2016, 48.

⁹⁵ Во *Светото Слово*, поезии што во себе се *Псалми*. Тие се поделени во пет книги со нееднаква важност: Прва Книга: 1-41; Втора книга: 42-72; Трета книга: 73-89; Четврта книга: 90-106; Книга пет: 107-150. Во прилог на содржината на Псалмите, сегашните библски научници ги делат во три групи: *Химни на пофалби*, *Псалми на молитвата и Псалми на благодарноста*. Види: *Bibla*, Dom Simon Filipaj..., 644.

⁹⁶ Anton Nikë Berisha, *цит. дело.*, 2016, 38.

⁹⁷ *Псалм 130*, превод на Dom Simon Filipaj, за споредба: *Prej humnerës klitha tek ti, o Zot, / o Zot, dëgjoje britmën time/ (...) Më tepër se rojtarët agimin/ le të shpresojë Izraeli në Zotin (Од бездната ти викав, Господи, слушај го мојот повик/ (...)) Повеќе од утринските стражари-нека се надева Израел на Господа*.

N viseshit së nthella thira m ty, Zot: Zot, gjegj zanë tem. (...) N së ruojtunit së ndënatësë djerie mbramba, të ketë shpënesë Israeli m Tenëzonë. (XVII/47)

N viseshit së nthellash thira ty, Zot: Zot, përzë oratënë teme. (...) N së ruojtunit së ndënatësë djerie mbrambanet, ashtu të ketë shpënesë Israeli mbë Tenëzonë. (XX/57)

Според истражувачот Антон Бериша, истовремено, Бузуку изговара две суштински работи со овој псалм:

- покајание на поединецот за направените злодела и солза на Бога од длабочините на душата да му ги прости гревовите, односно да му го спаси животот и - вербата на избраниот народ, Израел, во Бога, да им помогне и да ги ослободи од злото. Народот во Израел го чека Бога со молби и поголема нетрпеливост од *нокните чувари* кои ја чекаат зората (многу значајна и ретка споредба).

Како таков, псалмот бил од големо и повеќекратно значење за секој албански верник, како и за целиот албански народ, кој страдал под отоманското заробеништво. Оваа длабока поврзаност на судбината на избраниот народ со судбината на албанскиот народ, ја имаат направено и други албански автори по Бузуку.⁹⁸

Но, Бузуку не бил само преведувач на литургиски псалми или нивно прилагодување кон нивното создавање. Има најмалку четири псалми-оригинални песни на Бузуку, според кои излегува дека е првиот поет на албански јазик. Како такви, тие промовираат и литературни естетски искуства и фактот дека, како што би рекол истражувачот Моиком Зечо, тие биле напишани со инспирација, совршено имитирајќи го *соломонскиот стил*.⁹⁹ Бузуку ги напишал своите псалми во проза, исто како и оние што ги превел и прилагодил, за разлика од Библијата, која е во стих. Ги гледам текстовите, оригиналните песни-псалми на Бузуку, во аналогија со молитвите на верниците кои сè уште се практикуваат денес во црквата за време на одбележувањето на светата миса.¹⁰⁰ Оригиналните песни на Бузуку или како што тој ги наведува: *овие псалми, во множина, се наоѓаат на страница XIX на Мисал*.¹⁰¹ Токму затоа што тие се неговите оригинални текстови, мислам дека ги ставил сите на еден лист.

⁹⁸ Anton Nikë Berisha, *цит. дело.*, 2014, 59.

⁹⁹ Moikom Zeqo, *Vepra e Buzikut në rrafshin poetik dhe estetik*, në: [www. http://letersia.zemrashqiptare.net](http://letersia.zemrashqiptare.net).

¹⁰⁰Така, и во денешните денови, верниците, по проповедта на свештеникот, излегуваат и ги читаат своите молитви, кои обично се состојат од множење на луѓето на земјата со вистински вредности, за болните и осамените, за повеќе хуманизам и солидарност меѓу народот. без разлика на расата, јазикот, религијата, културата, за светскиот мир итн.

¹⁰¹ Gjon Buzuku, *Meshari*, 53,55.

Еве ги песните и псалмите на Бузуку:

O Jezu Krisht, shëlbues i gjithë shekulli¹⁰²

(Psalmi – poezia e parë)

O Jezu Krisht, shëlbues i gjithë shekulli,
shpërblyesi i shpitrave, mbret i pavdekshëm,
Unë të lutem Dom Gjoni shërbëtori yt,
të madhën zotëri tënde të pafund
për psalmet që i padenjë të këndova
liroje shpirtin tim nga mëkatet,
qetësoje zemrën time sërish për ata,
që në të keqen ecin në të padrejtën pa ligje,
liroje trupin tim, mos jetë simbol mëkati,
të mos më afrohet mëkati i dëshirës për grua,
largoni tërë të ligjtë që i paemri m'i afron,
ata që duken dhe të tillë që s'dukën,
që me shtyjnë të mos eci në rrugën e Tinëzot,
O, Zot, i tërë rruzullimit të qofsha falë
që me Atin e Shpirtin Shenjt vetë jetën e mban,
në jetë të jetës. Amen.

O Исусе Христе, икупенику на целиот век

(Псалм – прва поезија)

Исусе Христе, икупенику на целиот век
Икупеник на душите, бесмртен кралу,
Јас ти се молам, Дом Ѓон, твојот слуга,
на твоето големо неограничено господство
за псалмите кои недостојно ти ги испеав,
ослободи ја мојата душа од гревовите,
смири го моето срце повторно за оние,
Кои по злото чекорат кон неправото, незаконитото
ослободи го моето тело, да не биде симбол на гревот

¹⁰² Првиот ред се смета за наслов.

да не се доближи гревот за желбата за жена,
оддалечи ги сите зла, што безимениот ми ги ближи,
тие што се гледаат, и тие што не се гледаат,
што ме туркаат да не одам по патот на Господ,
Господе, на целиот свет, нека ни е простено,
што со Отецот и Светиот дух, го одржува својот живот,
во живот на животот. Амин.

O Zot që krijove qiellin dhe tokën

(Psalmi - poezia e dytë)

O Zot që krijove qiellin dhe tokën
dëgjoji edhe lutjet e mia tani
mëshiomë se për ty i këndova psalmet
unë i padenji për ty duke t'u lutur
më denjo mua shërbëtorin tënd të varfër
të më japësh shëndet për trupin e mendjen,
për të bërë pendesën e drejtë para vdekjes sime,
më ndihmo të lirohem nga mëkatet e mia,
të kem mundësinë që jetën tjetër
me të shenjtët e tu të kem përgjithmonë
atdheun e jetës së amshuar. Amen.

O Господе што ги создаде небото и земјата

(Псалм - втора песна)

O Господе што ги создаде небото и земјата
Слушни ги моите молитви сега,
помилуј ме, зашто ги пеев псалмите за тебе,
не сум достоин за тебе за молење,
поштеди ме мене твојот сиромашен слуга
да ми дадеш здравје за телото и умот,
да направам праведно покајание пред мојата смрт,

помогни ми да се ослободам од моите гревови,
да имам можност за следниот живот,
со твоите светци, засекогаш да ја имам,
татковината на вечниот живот. Амин.

O Zot i të gjallëve dhe i të vdekurve

(Psalmi – poezia e tretë)

O Zot i të gjallëve dhe i të vdekurve
shpëtues i të gjithëve që s'do vdekjen e mëkatimet,
më bëj të ndryshoj për mirë e të jetoj, ndjemë,
të lutem ty, аfromë mua, Dom Gjonit,
m'i shlyej¹⁰³ të shkruarit e tërë mëkateve,
se unë ty të pëlqej, dëgjo lutjet e mia.
Zot për mua e për gjithë njerëzit e gjakut tim,
për miqtë e mi e për armiqtë e mi,
për të gjallët si dhe për të vdekurit.¹⁰⁴

O Господе на живите и на мртвите

(Псалм - трета песна)

O Господе на живите и на мртвите,
спасителу на сите што не ја сакаат смртта и гревот,
направи да се променам за подобро да живеам, да се чувствувам,
те молам, приближи ми се мене, Дом Ѓон,
прости ми ги сите препишани гревови,
јас тебе те обожавам, те молам сослушај ги моите молитви
Бог за мене и за сите луѓе на мојата крв,
за моите пријатели и за моите непријатели
за живите и за мртвите.

¹⁰³ Авторот го користи изразот уништи. Денес, во секојдневните молитви, луѓето најчесто се изразуваат: *m'i fal, m'i shlyej mëkatet.* (просити ми, наплати ми)

¹⁰⁴ Види: *Meshari* 2, 55.

Оваа песна е од поет со хуман и алтруистички дух. Бузуку, не се моли само за себе, за своите пријатели и за неговиот народ (без религиозни разлики, што е поврзано со концептот на национално единство¹⁰⁵), но, исто така, и на непријателите, како што учи и заповеда библискиот Христос: „И ти велам: љубете ги своите непријатели, молете се за оние што ве чуваат...”¹⁰⁶. Поезијата се одликува со резонантни изрази на чиста и возвишена душа, како чиста лирика¹⁰⁷, не само Бузукова, но и на целата албанска книжевност.

Господе, ти што ни заповеда да ги почитуваме мајка и татко

(Псалм – четврта песна)

O Zot, ti që urdhërove të nderojmë atë e amë
ki mëshirë, ty duke t'pëlqyer,
për shpirtin e tatës tim e të mamasë sime,
falu mëkatet atyre;
dhe mua së bashku me ta,
për të pasur gëzimin e dritës së jetës së pasosur,
për Krishtin, Zotin tonë. Amen.

Господе, ти што заповеда да почитуваме татко и мајка,
Имај милост, сакај нè,
За душата на мојот татко и мојата мајка
Прости им ги нивните гревови;
И моите заедно со нивните,
За да ја имаме радоста на светлината на вечниот живот,
За Христа, нашиот бог. Амин.

Првиот стих на оваа песна е една од десетте заповеди (четврта) што Бог му ги дал на Мојсеј.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ibrahim Rugova, *Katër urata origjinale të Buzukut*, Rilindja, Prishtinë, 24-25.10.1987. Доколку еднаш се помолите: “Сиот христијански народ на Арберија (Албанија), да го издвоиш од смртта, Ти се молиме, Господи“ - следниот пат се помолите..... "за целиот народ од мојата крв"- со што преминува од религиозната на етничката идеја

¹⁰⁶ *Mateu (Mt), 5:44 ; Luka (Lk) (Лука/Лк) 6:27.*

¹⁰⁷ Види: Engjëll Sedaј, *Tradita dhe letërsia*, Shoqata e Shkrimtarëve të Kosovës, Prishtinë, 1997, 58.

¹⁰⁸ Види: *Dalja/Излез* 20:12.

Делото на Бузуку, со оглед на времето и околностите кога е напишано и објавено, го надминува обемот на еден типичен *мисал*, само за литургиски потреби, како што се сметаше досега. Тоа е надвор од овој домен, надвор од овој контекст. (Фрагментарни) текстови во проза и текстови во поезија, кои одвреме-навреме доаѓаат кај нас и во повеќе од една варијанта и се повторуваат во книгата, а објаснувачките текстови заедно со *поговорот* или претставувањето на авторот на крајот на книгата, го изнесуваат Бузуку како автор со висока креативна свест и *талентиран поет полн со инспирации*.¹⁰⁹

Со оглед на лингвистичко-стилското богатство на библиските текстови, кои се и текстови на *Требник*, и со прифаќањето на Библијата како литературен текст, како *книжевност на книжевноста*, од која се храни *Требник*, ова дело во иднина треба да се третира и прифати како литературен текст.¹¹⁰ Со *Требник*, Бузуку ги поставува темелите на современиот албански јазик и ја става албанската литература во редовите на европската литература, во општите текови на времето.

¹⁰⁹ Види: Engjëll Sedaj, *Shqipja arbërore*, Fondacioni Shkencor Dardani Sacra, Prishtinë, 2002, 135.

¹¹⁰ За вредностите на Мешари, без разлика дали се јазични или литературни, би ги издвоиле студиите на Е. Чабеј, М.Камај, Н.Ресули, Коле Ашта, И.Зампути, Р.Исмајли, З.Незири, А.Н. Бериша, Е. Седај, Ибрахим Ругова итн.

3.2. Lekë Matranga (Лек Матранга)

3.2.1. Христијанско учење

Христијанско учење (Христијанска доктрина) е второто дело на албански јазик, по Мисал на Ѓон Бузуку, издадено во 1592 година, чиј автор е арбарискиот свештеник Лек Маранга.¹¹¹ Тоа има јазично-културна, книжевна, а истовремено и религиозно-теолошка важност. Лингвистичко-културната важност, поради фактот дека тоа е прво дело напишано на арбарискиот и на тоскискиот дијалект, што ни овозможува да ја видиме блискоста на двата албански дијалекта во средниот век; книжевна важност - за песната *Духовна (побожна) песна* и за кој било друг литературен текст; и религиозно-теолошко значење - за изобилството евангелско тематско прашање и за начинот на неговото постапување во форма на дијалог, што претставува прв случај во албанската книжевност.

Книгата е поделена на три дела; содржи: Писмо од авторот од 20 март 1592 година, *Духовна песна* и Катехизам во форма на дијалог.

Во Писмо-посвета¹¹² Матранга ги образложува целта, причината, околностите и ефектот на преводот на делото кај Арбаријците на Сицилија, Калабрија и Апулија.

По посветата доаѓа духовна песна, октава, осум стиха, во еднаесетерец и со римување АБАБ, која според истражувачот Сабри Хамити, во смисла на составување и пораката на оваа песна, содржи најмоќен, највреден текст на целото дело¹¹³. За правилна проценка во литературна смисла, според Матео Мандалас, текстот треба да се стави во контекст на создавање побожни (духовни) песни од XVI век, кога литературните техники на творење од една страна и музичкото извршување од друга страна, биле тесно поврзани. Матранга бил добро запознаен со чинот на стихот, како и со италијанската литература.¹¹⁴

Во прилог текстот на песната:

Kënga e përshpirtshme

Të gjithëve ju thërras kush do ndjesë

Të krishterë të mirë, burra e gra,

Me fjalë të Tënzot të shihni meshë

¹¹¹ Превод од италијански јазик на делото *Dottrina Christiana*, од шпанскиот автор Giacomo – Diego Ladesma (1519-1575).

¹¹² Види: Fadil Sylejmani, *E mbsuame e krështerë e Lekë Matrëngës*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1979, 35-37.

¹¹³ Sabri Hamiti, *Letërsia filobiblike. Letërsia romantike*, Faik Konica, Prishtinë, 2002, 39.

¹¹⁴ Matteo Mandalà, *Gjurmime filologjike për letërsinë e vjetër arbëreshe*, Çabej, Tiranë, 2006, 59.

*Se s'është njeri prej nesh që mëkate s'ka.
E lum kush kujton se do të vdesë
E mendtë bashkë në Zotin i ka
Se Krishti në parajsë atij i bën pjesë
E bën për bir të tij e për vëlla.¹¹⁵
Духовна (побожна) песна*

*Ve повикувам сите, кои ќе се исповедате
Добри христијани, мажи и жени
Со зборовите на Бога, да видите миса
Бидејќи нема никој од нас кој нема грев,
И благословен е оној кој мисли дека ќе умре
Мислите заедно со Бога ги имаме
Бидејќи Исус во рајот му направи место
Го направи за својот син, за својот брат.*

Инспирирани и од библиските погледи за обожавање на националниот јазик, како јазик на бога¹¹⁶, во својата поезија, Матранга ги поканува Арбаријците да ја водат мисата на арбариски јазик, односно на божјиот јазик јазикот, како што се гледа во првите три стихови. Авторот во воведот вели: „Ве повикувам сите...“. Стиховите 4 и 5 ја оправдуваат потребата и неопходноста од присуството на миса за да имаат искупување, рај, како што произлегува од последните три стихови. Песната како таква има дидактички карактер.

Гледано во контекст на библиските погледи за мајчините јазици, третиот стих го подразбира арбарискиот јазик како божји јазик, а во исто време овој стих излегува дека е најраното обожавање што го знаеме за Арбаријците.¹¹⁷

Третиот дел од делото содржи катехизам, религиозен прирачник за христијанската доктрина во форма на прашања и одговори. Преку дијалозите што се одвиваат помеѓу наставникот и ученикот, елаборирана е доктрината на верата.

Mësuesi: Për çfarë u krijua njeriu?

Nxënësi: Që ta dojë e t'i shërbejë Zotit në këtë jetë e mandej të shohë ta trashëgojnë tek të tjerët.

Mësuesi: Ç'kemi thënë?

¹¹⁵ Fadil Sylejmani, *Isto таму*, 41.

¹¹⁶ Види: *Veprat e apostujve 2:1-11*.

¹¹⁷ Nuhi Ismajli, *Nga vlerat e traditës*, Rilindja, Prishtinë, 2000, 36.

Nxënësi: Ati Ynë

Mësuesi: Kush e bëri?

Nxënësi: Ynëzot Jezu Krishti¹¹⁸...

Наставникот: Зошто е создаден човекот?

Ученикот: За да сака и да му служи на бога во овој живот и потоа да се потруди другите да го наследат тоа.

Наставникот: Што кажавме?

Ученикот: Оче наш

Наставникот: Кој го создаде?

Ученикот: Господ Исус.

Исто така, авторот од Библијата и црковното учење, во делото носи и благослови-молитви (Оче наш, ти се поклонувам кралице, ангел господов), среќа,¹¹⁹ уредби, сакраменти и сл. На пример:

Седумте дела на елимозин на душата (Седумте дела од телесна милост):

1. Да ги нахраниш гладните.
2. Да ги напоиш жедните.
3. Да го облечеш голиот.
4. Да ги прибереш бездомниците.
5. Да го ослободиш затвореникот.
6. Да го посетиш болниот.
7. Да го погребаш починатиот.

Седумте дела на елимозин на душата (Седумте дела од духовна милост):

1. Да ги прекориш грешниците.
2. Да го образуваш неукиот.
3. Да ги посоветуваш несигурните луѓе.
4. Да го утешеш тажниот.
5. Да ги истрпиш досадните.
6. Да подаруваш со желба.¹²⁰
7. Да се молиш за живите и за мртвите.

¹¹⁸ Fadil Sylejmani, *цит. дело.*, 238.

¹¹⁹ Од Евангелието според Матеј 5:3-12.

¹²⁰ Спореди: Namik Resuli, *Shkrimtarë shqiptarë I*, Pakti, Tiranë, 2007, 206-209 со: Besoj, katekizëm i vogël katolik, Königstein im Taunus – Gjermani, 2002, 202.

3. 3. Pjetër Budi (Пјетер Буди)

3.3.1. Патриотскиот мотив во делото *Doktrina e krishterë*¹²¹ (Христијанска доктрина)

Како дел од многуте важни личности од старата албанска литература, несомнено е Пјетер Буди, чиј живот и дело, инспирирани од Библијата, се секогаш поврзани со слободата, јазикот, културата - судбината на татковината и народот. Овој творец, првиот маченик на албанскиот јазик и на напорите за ослободување на татковината, потпирајќи се длабоко на доктрината на филозофијата и библиската теологија, напиша „за помош на Татковината¹²² и нашиот јазик“¹²³. Неговото книжевно-библиско дело е обемно, најшироко меѓу постарите автори. Опишувајќи го како понатамошен развивач на бузуканската традиција, Селман Риза, проценува дека Буди е најпродуктивниот меѓу сите автори на старата албанска литература, кој станува маченик од високата патриотска кауза.¹²⁴ Буди јасно изразува патриотска и културна свест, додека неговата пасторална и писмена служба, е дело на служба за животот и духовното ослободување на Албанците.¹²⁵

Буди беше вистински востаник: против Отоманската Империја, која го отуѓуваше албанското битие и против странските свештеници во Албанија, кои не го знаеја јазикот и традицијата на Албанците. Поради оваа причина, тој го собра албанското свештенство на состанок за да не примаат странски свештеници во албанските земји.

И двете дејствија доведоа до негово давење во реката Дрин.

Овие негови дејствија, како и целото пишано дело, создаваат типичен пример за бунтовен писател и творец. Буди е првиот писател што го дал животот за своите идеи.¹²⁶

Потпирајќи се на филозофијата на библиската теологија, Буди го напиша своето книжевно-библиско дело во кое се изразуваат елементи на висока национална

¹²¹ Pjetër Budi, *Dottrina christiana*, Propaganda Fide, Roma, 1621 Станува збор за италијански превод на Христијанската Доктрина (*Dottrina Christiana*) од кардиналот Роберт Белармино. Делото имало и три препечатувања, во 1636, 1664 и 1868 година.

¹²² Патрие, во смисла на земјата, татковината

¹²³Rexhep Ismajli, *Pjetër Budi dhe vepra e tij*, во: Pjetër Budi, *Poezi*. Parathënia, tejshkrimi dhe komentet: Rexhep Ismajli, ASHAK, Prishtinë, 2006, 27.

¹²⁴ Selman Riza, *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*. Toena, Tiranë, 2002, 86.

¹²⁵ Sabri Hamiti, *Letërsia filobiblike*, Faik Konica, Prishtinë, 2002, 43.

¹²⁶ Исто таму, 44.

и патриотска свест.¹²⁷ Фигурата на овој писател, како што оцени научникот Зампути,¹²⁸ денес се појавува во преден план на напорите на Албанците од XVII век за ослободување на земјата и неговото литературно-библиско дело, длабоко инспирирано од библиската филозофија, е во служба на овие напори.

Поезијата на Буди е изградена првенствено на библиска и национална платформа. Неговата поезија во многу стихови со библиски инспирации, одекнува дури и на патриотска инспирација. Религиозната проповед на Буди, како и неговиот патриотизам беа едно исто за него.¹²⁹

Доктрината, која сама по себе содржи проза и поезија, вистински ја открива проблематичната и чувствителна душа на Буди кон тогашната реалност и случувањата во албанскиот простор.

Во предговорот на делото, авторот поставува два мотива што го поттикнале да го преведе: *да им помогне на луѓето - за плод на неговата душа и да ги разбуди од сонот оние што губат време залудно. За загубата и штетата што ја претрпува религијата, а со тоа и албанскиот јазик, виновници се научниците, кои не прават ништо во овој поглед*, вели Буди.¹³⁰

За околностите и времето кога живееше Буди, татковината, јазикот и верата беа неразделен тринوميјал, затоа се бореше со сето свое битие за зачувување на овие вредности. Оттука, може да се каже дека делото е родено како продукт на чувствата и свесноста формирана од етносот.¹³¹

Патриотско-националниот мотив на Буди се појавува и во делот *Doctrina tascti* (*Сегашна доктрина??*), во продолжение на книгата, кој се занимава со учење на христијанската доктрина. Во овој дел од книгата, верските и патриотските чувства се испреплетени и неразделни. Таму се испреплетува грижата за јазикот на земјата со грижата за религијата. Така, Буди ја искористува верската догма и ја става во служба на патриотизмот, за што сведочи дијалогот помеѓу свештеникот и крволочните.

¹²⁷ Isak Ahmeti, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Gazeta Rilindja, Prishtinë, 1999, 102.

¹²⁸ Injac Zamputi, *Qëmtime për Budin*, Studime filologjike, 1/1985, 16.

¹²⁹ Zija Xholi, *Pesë mendimtarët më të vjetër të kulturës sonë kombëtare*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2003, 108.

¹³⁰ Pjetër Budi, *цит. дело*, 303.

¹³¹ Fatbardha Hoxha, *Letërsi e hershme shqipe*, Camaj-Pipa, Shkodër, 2004, 78.

E prifti mbet e i tha se:

-Pra, këto fjalë, pse s'i thua në gjuhën tonë, ashtu si mund t'i kuptosh më mirë, por i thua në tjetër që s' di a mund të kuptosh mirë se çfarë thonë?¹³²

E gjakoni mbet e i tha se:

-Atë uratë që s'e kupton ai që e thotë, atë as Zotynë s'e kupton...¹³³

Свештеникот застана и му рече:

-Значи, овие зборови, зошто не ги кажуваш на нашиот јазик, како би можел подобро да ги разбереш, туку ги кажуваш на друг јазик за што не знам дали можееш добро да разбереш што кажуват тие?

Крволочниот застана и рече:

-Оној што не го разбира благословот, тој не го разбира нити Бог.

Исто така, во служба на етничко-националната албанска кауза, ако се согледа поезијата на Буди, таа, како што нагласува Чабеј, е проткаена со длабока љубов кон народот и кон мајчиниот јазик.¹³⁴

Албанскиот јазик, заедно со татковината и верата, Буди го подигнува на култно ниво; го прослави и возвиши како божји јазик. Го поврзува албанското писмо со божествената инспирација. Така, кога пишува поезија, Буди се моли на Бога да го инспирира да пишува на албански јазик:

Tashti të lus, ndritmë tuo,

Zoti im, me një rrezë,

Si të jëtë urdhënuom

Shpirtit shint prej të.

Shqip të mundej me rrëfyem

Ndonjë kankë të rë...

(Kënga XVI)¹³⁵

Сега ти се молам, просветли ме,

Господе мој со еден зрак,

Како ќе биде наредено

¹³² Pjetër Budi, *Doktrina e krishterë*, Propaganda Fide, Roma, 1664, 167; Pjetër Budi, *Doktrina e krishterë*, Propaganda Fide, Roma, 1868, 106.

¹³³ Budi..., 1664, 168; Budi..., 1868, 107.

¹³⁴ Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore VI*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 328.

¹³⁵ Budi, *Doktrina...*, 1664, 269; Budi, *Doktrina...*, 1868, 190.

Од твојата света душа

На албански да можам да раскажам

Некоја нова песна

(Песна XVI)

Барањето на Буди да раскажува, напише нова песна на албански јазик, ја изразува не само неговата висока свесност за албанскиот јазик како национален јазик и како елемент на националниот идентитет, туку и големата посветеност и придонесот на Буди кон неговиот целокупен и исклучително важен развој. Покрај тоа, во песните на Буди, како што забележа научникот Зеќирја Незири¹³⁶, го наоѓаме дискурсот на тезата за улогата на литературата за интеграција на националната литература. Барањето за целосна национална интеграција на песната на Буди, го гледаме во двата стиха (на Песна XVIII, строфа 1, стихови 1-2) *Të kërshtenë, o ju, që ini / Nd' Arbënë të pagëzuar*¹³⁷, од кои ја подразбираме патриотската тенденција на современиците за создавање, воспоставување и зајакнување на културната и литературната продукција на национално ниво.

Интеграцијата на националната литература, е процес на интеграција на нацијата, односно албанскиот народ, како и на која било друга нација, во модерна нација.

Дури и во овој контекст, мора да се погледне и разбере бојата и патриотската тенденција на будистичката уметност.

Патриотската нота и карактер се појавуваат и во многу други песни на *Доктрина*.

Циклусот од деветнаесет песни¹³⁸, што, исто така, може да се смета за посебна книга, завршува со песната/поезијата: Ќе го пофалам Божјото име со песна и ќе го воздигнам со пофалба, во која Буди му се заблагодарува на Бога што му даде

¹³⁶ Zeqirja Neziri, *Poezia e Budit*, Instituti Alb-shkenca, Shkup, 2019, 24.

¹³⁷ Budi, *Doktrina...*, 1664, 279; Budi, *Doktrina...*, 1868, 199.

¹³⁸ Научниците даваат различен број строфи и стихови. Види: Mahmud Hysa, *Hyrje në letërsinë shqiptare*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës, Prishtinë, 2000, 155: 711 четири строфи 2.844 стихови; Zeqirja Neziri, *Poezia e Budit*, Shkup, 2019, 35: 2896 стихови ; Behar Gjoka, *Poetika e Budit*, Albas, Tiranë, 2002: 721 строфи со 2.889 стихови (тука се бројат и 5 строфи што се појавуваат во три песни како верски поздрави, како што вели Гока); со 741 строфи четворки, според *Historia e letërsisë shqipe I-II*, Prishtinë, 1968, 163. Pjetër Budi, *Doktrina e krishterë*, Propaganda Fide, Roma, една оригинална копија која е зачувана во Музејот на првото албанско училиште во Косово, во Стубел, има 721 строфи со 2.891 стихови (со оглед на 7 стихови во форма на верски заклучоци што се појавуваат на крајот од четирите песни).

благослов да ја заврши книгата, која:

*Nd' Arbënë me ua dërguam,
Për kishë e për manastir
Pak ndë mend me i trazuom.¹³⁹*

*Низ Арбена ние му го испративме
За црква и за манастир,
Малку умот да им го поматиме.*

Навистина, поезијата на Буди се стреми кон постојан ангажман на етничка рамнина.

Тој неуморно дејствува на полето на културата и литературата за да ги просветли умовите на своите сонародници, но и на политички план, како промотор на националното единство во востанието за ослободување на земјата.¹⁴⁰ Буди ја изразува идејата за настава и проповедање на албански јазик, но и барање за пишување на албански јазик и ширење на образованието и знаењето на албански јазик¹⁴¹ итн.

3.3.2. Библискиот мотив во делото *Doktrina e krishterë* (Христијанска доктрина)

Мора, без двоумење, да се каже дека она што е суштината на поезијата на Буди, е *Светото писмо - Библијата*, која не само во своето време, туку и со векови, се читаше и имаше повеќекратно влијание врз уметноста, врз филозофијата, во антропологијата, во социологијата итн., влијание што се забележува особено во уметноста на говорот, литературата. Со еден збор, како главна основа на составувањето на неговата поезија Буди ја имаше *Библијата - Словото Божјо* со многуте видови и форми.¹⁴²

Врз основа на библиски текстови, тој создаде поезии-песни; во нив ја најде

¹³⁹ Budi, 1664, 285; 1868, 204.

¹⁴⁰ *Historia e letërsisë shqipe I-II*, Prishtinë, 1968, 122.

¹⁴¹ Zija Xholi, *Pesë mendimtarët...*, 96.

¹⁴² Види: Anton N. Berisha, *Pjetër Budi poet dhe prozator*, Luigi Pellegrini Editore, Cosenza – Italy, 2015, 97-98.

вистинската инспирација и порака за читателот-примачот на неговото дело. Затоа, потпирањето врз библискиот план, е сосема природно.

Буди ги напиша своите песни, ги состави како песни (химни, пофалби, псалми, литии, форми на благослови) што треба да се пеат и рецитираат во црква или на слави, со оглед на фактот дека таа (песната) е составен и исклучително важен дел за мисата, на литургија. Тие не се само доказ за верата во Христа Господа, туку и поетски доказ за библискиот дух што ги опфаќа.

Песната I со 50 стихови е химна, *Химна*, во црковен стил. Структурно и тематски, оваа химна е пожолтување, ако ја споредиме со изворот, псалмите.¹⁴³ Темата на оваа химна е онаа за судниот ден, за судот на луѓето од Бога. Поетскиот текст, секогаш, во природата на библискиот мотив, со докажана густина и концизност, ги опишува линиите и димензиите на судниот ден.¹⁴⁴ *Втората песна* е од иста тематска природа. Темата на третата песна (онаа за првиот грев) е вистински библиска. Јасно е не само со двете библиски фигури, Адам и Ева, како и со змијата, синоним за ѓаволот, злото, туку и со лојалноста што Буди ја покажува кон мотивот и библиската текстуална порака, како што може да се види од споредбата на следните текстови:

Буди, *Песна III*:

E Sinëzot urdhënuom

Njaj peme me mos ngranë

И господ нареди

Од ова дрво да не се јаде

(строфа 3, стих 3, 4)

Se mb'atë horë qi ta zini

N dorë n coje me ngjënuom

Me vdekje mortjet kini

¹⁴³ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 91.

¹⁴⁴ Behar Gjoka, *цит.дело*, 17.

*Во моментот кога ќе го дофатите
Со рака и во уста да го пробате
Ќе умрете со смрт ќе платите*

(строфа 4, стиховите 1,2,3)¹⁴⁵

Библијата:

Zoti Hyj i urdhëroi njeriut dhe i tha: “Na prej çdo peme të kopshtit; por prej pemës së dijes - të së mirës dhe të së keqes, ruaj se ha. Sepse, atë ditë që ke për të ngrënë prej saj, do të vdesësh”.

И му заповеда Господ Бог на човекот, велејќи: „Од секое дрво во градината можеш да јадеш, освен од дрвото за познавање на доброто и на злото; од него не јади; зашто во оној ден кога ќе вкусиш од него, ќе умреш“

(Битие 2:16-17)

Porse gjarpri i tha gruas: “Nuk do të vdisni assesi. Madje Hyji e di se kurdo të hani prej saj, sytë tuaj do të hapen e do të bëheni porsi Hyji duke e njohur të mirën e të keqen”.

Atëherë gruaја pa se pema ishte e mirë për ta ngrënë dhe e bukur për t’u parë dhe pemë e dëshirueshme për të fituar dijen; gruaја mori prej frutit të saj dhe hëngri. Pastaj i dha edhe burrit të vet që ishte me të. Hëngri edhe ai.

Тогаи змијата ѝ рече на жената: „Не, нема да умрете! Но Бог знае дека оној ден кога ќе вкусите од него, ќе ви се отворат очите, па ќе станете како богови и ќе знаете што е добро, а што зло.“ Кога жената, виде дека родот на дрвото е добар за јадење, и убав на изглед, и дека дрвото е пожелно поради тоа што дава знаење, набра род од него и го изеде, па му даде и на мажот свој, та и тој јадеше.

(Битие 3:4-6).

Библискиот наратив за првиот грев на Адам и Ева и последиците од гревот продолжува во Песните IV, V и VI. Дури и во овие песни, Буди верно се придржува до текстот од Стариот Завет, целото трето поглавје од *Битие*.

Песната VII има 113 четири стиха и е најдолгиот поетски текст на Буди, дури и, не само според бројот на стихови, како што забележа научникот Бехар Ѓока, туку

¹⁴⁵ Budi, *Doktrina...* 1664, 197; *Doktrina...* 1868, 129.

особено според времето на дејствување и присуството на мноштво епизоди поврзани со Каин и Авел, два познати библиски лика, или кои потекнуваат од сопствените дела.¹⁴⁶ Така, во оваа песна авторот како предмет на размислување ја има темата за гревот на првите луѓе: мотивот за братоубиство (Каин го уби Авел). Авторот останува верен на библискиот наратив и соодветно на тоа го елаборира настанот, прикажувајќи ги двата лика доста добро. Во многу случаи, Буди дури го наведува Стариот Завет, како што се гледа во следниот текст:

*Aty Zotynë i nalti
N'qiellshit tu' ligjërnam:
"Qish bane, i pafati,
O, qofsh gjithë mallëkuam!*

*Гооспode ти што си горе
На небото заповеднику
Што направи, несреќникот
Ох, проклет нека биде*

(Песна VII, строфа 26, стиховите 1-4)

*Se gjaku i tyt vëlla
Qi derdhe përmbi dhët
Erdh përpara tuo rā
E mbë tÿ po thërret;*

*Бидејќи крвта на твојот брат
Што ја пролеа на земјата
Дојде пред тебе и падна
И пак тебе те повикува;*

(Песна VII, Строфа 27, Стиховите 1-4)¹⁴⁷

¹⁴⁶ Behar Gjoka, *Poetika...*, 41.

¹⁴⁷ Budi, *Doktrina...*, 1868, 139.

Битие 4:10-11:

Zoti i tha: “Po çka bëre?! Zëri i gjakut të vëllait tënd bërtet tek unë prej dheut. Prandaj qofsh mallkuar...

Господ продолжи: „Што направи? Слушај! Крета на твојот брат вика кон Мене од земјата. Затоа биди проклет на земјата

Авторот понатаму го претставува раѓањето на Сет - третиот син на Адам и Ева (од Битие 4:25) за да го даде продолжувањето на генерациите на следниот библиски лик и настан: Ное и *потопот на светот со вода* како резултат на човечките беззаконија. И Ное и Потопот се појавуваат кај Буди според Светото писмо, дури и го цитира:

Буди:

Treqind kutish të gjatë

E pesëdhjetë kūt të gjanë

E tridhjetësh të naltë

Триесет долги лакти,

И педесет широки

И триесет високи.

(Песна VII, строфа 63, стиховите 1-3) ¹⁴⁸

Битие 6:15:

Нека биде долг триста лакти, широк педесет лакти и висок триесет лакти.

Покрај Ное, преку кого Бог го спаси човештвото од истребување, во песната VIII, Буди се осврнува на добро познатиот библиски мит за *Вавилонската кула*, како и на ликот на Аврам, во кого, според Светото писмо, го гледа следбеникот на Патот на Ное во духовната рамнина.

Песната IX има 106 катрени (од четири стиха) и е целосно во рамките на библиските основи. Буди започнува со добро познатиот библиски настан: уништување на Содом и Гомора. Како што е познато од Стариот Завет и исто така од текстот на Буда, Бог ги уништи овие два града со оган поради неверувањето на

¹⁴⁸ Исто таму, 144.

луѓето и нивната морална деградација. После ова доаѓа друг момент, но сега има врска со преминот од Стариот Завет во Новиот Завет: зачнувањето на Христос во телото на Дева Марија, раѓањето, чудата што ги прави, Тајната вечера, предавството од Јуда, страдањата, осудувањето и распнувањето на Христос. Значи, прикажува серија епизоди кои се поврзани и имаат сосема природен континуитет. По моралниот пад на луѓето, доаѓа раѓањето на Христос, неговите дела, учења и распнување за да се победи гревот, злото. Следува болката и тагата на Богородица за распнатиот син (Песна X, која научникот Исак Ахмети ја опишува како редок бисер на албански јазик¹⁴⁹) и чинот на Христовата смрт на крстот (Песна XI - во согласност со четири евангелија). Песните XII - XV, кои целосно се во согласност со библискиот текст од *Новиот Завет*, ја прикажуваат целата приказна за воскресението (Чување на гробот Христов...) и воскресението Христово (посета на гробот, откровение на Христос, неговото вознесение на небото, испраќањето на Светиот Дух врз апостолите...), како и враќањето, повторното појавување на ликот на Пилтат, веќе собран.

Ако поезијата на Буди се чита внимателно, не е тешко да се испита дали се потпира на библискиот текст. Буди во стихови ги раскажува библиските настани во проза. Темата за гревот, казнувањето и темата за покајание, - се трите главни теми на стихот на Буди, кои, како што тврди научникот Зеќирја Незири, се условени една со друга.¹⁵⁰

Во поезијата на Буди, нема други ликови освен библиските ликови, како што се: Бог, Отецот, Христос, Дева Марија, Адам, Ева, Каин, Авел, Сет, Ное, Лот, Пилат, Јуда, Кајафа, Ана, Свети Јован, Св. Ѓорѓи, Марија Магдалена и Никодим.¹⁵¹

Песните XVI - XIX се вклучени во поезиите со патриотски карактер, иако не им недостасува религија. Тој се обидува по секоја цена да ја зајакне и негува албанската традиција и дух, да ја подигне свеста кај Албанците наспроти османлиската власт. Религијата и татковината за Буди се неразделни концепти: „Религијата да расцвете/да им помогне на луѓето“¹⁵²

¹⁴⁹ Isak Ahmeti, *Letërsia shqiptare e Kosovës*, Lena, Prishtinë, 2021, 16.

¹⁵⁰ Zeqirja Neziri, *цит. дело*, 38.

¹⁵¹ Види и: Zeqirja Neziri, *Исто таму*, 71.

¹⁵² Engjëll Sedaj, *Shqipja arbërore*, Dardania Sacra, Prishtinë, 2002, 219.

3. 4. Pjetër Bogdani (Пјетер Богдани)

Библискиот текст присутен во делото “*Çeta e profetëve*“ (“Чета на пророците“), (Падова, Италија, 1685) на Пјетер Богдани, овозможува ова дело да се третира и студира од филолошки, јазичен, како и од културно-историски аспект, а не само како книжевно дело. И кога се набљудува како книжевно дело, честопати досега се негирал неговиот книжевен карактер. Библијата, независно од начинот и карактерот на распространетоста во ова дело, значи, независно од функцијата која ја има таа во делото, претставува едно важно дело во албанската книжевна критика, која пак делото на Богдани го квалификувала и проценила како „верска книга“, односно „религиозна книга“,¹⁵³ па дури и како „исклучиво религиозна“,¹⁵⁴ како *негативен вредносен предзнак*¹⁵⁵, можеби содржината не ја одредува книжевноста, не на една творба.

Значи, албанската книжевна критика во однос на ова дело, нема вистински теоретско-научен пристап, бидејќи го омаловажува и несоодветно го отолкува библискиот текст во истото.

Имено, Богдани со *Четата на пророците*, Ѓон Бузуку со *Мисал* (1555), Леке Матренга со делото *Христијанско учење (E mbsuame e krishterë, 1592)* и Пјетер Буди со делото *Христијанска доктрина* (1618) (*Doktrina e krishterë*) се основоположници на албанската текстуална култура,¹⁵⁶ а во овој контекст и на библиската текстуална култура во албанската книжевност.

3.4.1. Структура на делото “Чета на профетите“ - во функција на идејата

Библијата, како *Книжевност на книжевностите*, влијаела толку многу во светот, што многу истражувачи зборуваат за една светска црковна книжевност и за една *philosophia biblica-philosophia Christi*.¹⁵⁷ Northrop Fray проценува дека западната книжевност била под влијание на Библијата повеќе од која било друга книга.¹⁵⁸

¹⁵³ Види : Rexhep Ismajli, *Tekste të vjetra*, Dukagjini, Pejë, 2000, 44.

¹⁵⁴ Rexhep Qosja, *Historia e letërsisë shqipe – Romantizmi I*, Rilindja, Prishtinë, 1984,100.

¹⁵⁵ Види: Anton Berishaj, *Retorika dhe letrarësia*, Buzuku, Prishtinë, 2005, 27; Nuhi Ismajli, *Aktualizime letrare*, SAS, Prishtinë, 2009, 129.

¹⁵⁶ Anton Berishaj, *Retorika dhe letrarësia*, Buzuku, Prishtinë, 2005, 11.

¹⁵⁷ Види: Isak Ahmeti, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1999, 26.

¹⁵⁸ Northrop Fraji, *Anatomia e kritikës*, Rilindja, Prishtinë, 1990, 26.

За основа на неговото дело “*Çeta e profetëve*“, Богдани го има библискиот модел, не само како содржина или порака, туку и како структура. Значи, “Чета ...“, како книжевен модел, се создава врз основа на поетиката на библиското пишување. Авторот го поделил делото на два дела, како што е поделена и самата Библија во *Стариот Завет* (понатаму СЗ) и *Нов завет* (НВ). Првиот дел се вика *Cuneus prophetarum/ Çeta e profetëve (Четата на профетите)* од СЗ, додека вториот *De vita Iesu Christi salvatore mundi/Jeta e Jezu Krishtit shpëtimtarit të botës (Животот на Исус Христос спасител на земјата)* од НЗ.¹⁵⁹ Понатаму, делото е систематизирано и е организирано во степени, додека степените се поделени на предавања, а предавањата на параграфи. Значи, со степен (скалило, градација) ја означувал главната тема, со предавање ја обележува темата, додека со параграфите (стиховите) ги обележувал поттемите.¹⁶⁰

Првиот дел на книгата главно ја третира темата од Стариот Завет, која е поделена на четири степени,¹⁶¹ и тоа: I. *Како нашиот Бог го создаде човекот*, II. *Пророштвата и нивните метафори во доаѓањето на месижата Исус Христос спасителот*, III. *Животот на пророците и нивните пророштва*, IV. *Животот на десетте Сибиле и нивните песни*. Вториот дел,¹⁶² исто така, е поделен на четири степени, односно на: I. *Животот на Исус Христос - спасителот на вистинската средина*, II. *Чудата на Исус Христос - нашиот бог*, III. *Страдањата и смртта на нашиот бог Исус Христос*, IV. *Воскресените и повторното враќање на Исус Христос*. Овој дел, главно, му се посветува на животот на Исус Христос, изнесувајќи ги најбитните моменти во неговиот живот, уште од семејната генеза до неговото воскреснување и повторно враќање на земјата.

Двата дела на книгата меѓусебно се доста добро поврзани, а истовремено ги претскажуваат појавувањето, создавањето и афирмацијата на идејата на книгата. Вака оценува Ибрахим Ругова, еден од позначајните истражувачи на делото на Богдани. Тој ги отфрла сите погрешни констатации дека делата на Богдани се составени од две независни книги,¹⁶³ дека тие се резиме на Библијата и на христијанските доктрини. Фактички, структурата на книгата одговара на организациската концепција на Библијата.¹⁶⁴ Но,

¹⁵⁹ Книгата денес е позната со насловот *Çeta e profetëve*.

¹⁶⁰ Femi Sakoли, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 99.

¹⁶¹ Види: Pjetër Bogdani, *Çeta e profetëve 1*, Rilindja, Prishtinë, 1989.

¹⁶² Види: Pjetër Bogdani, *Çeta e profetëve 2*, Drita, Prizren, 1997.

¹⁶³ Како што читаме во првиот дел, насловот на книгата е *Çeta e profetëve mbi jetën e Jezu Krishtit shpëtimtarit të botës*. Тоа прави да разбереме дека Богдани има концептирано една единствена книга на два дела, но во никој случај не две независни книги. Види за ова и : Engjëll Sedaj во: Pjetër Bogdani, *Çeta e profetëve 2*, 9.

¹⁶⁴ Види: Isak Ahmeti, *Letërsia shqiptare e Kosovës – rrugëtimi i saj në kontekst me Biblën*, në: *Poeta nascitur, historicus fit-ad honorem Zef Mirdita*, Albanisches Institut & Hrvatski institut za povijest, Albert Ramaj(Ed.) St.Gallen-Zagreb, 2013, 794.

книгата, како што забележува Ругова, е доста оригинална за временскиот контекст кој ја применува структурата на Библијата и се заснова на неа, бидејќи самата Библија служела како извор.¹⁶⁵

Впрочем, следејќи ја целокупната концепција на Библијата (започнува со третирање на првото библиско прашање и завршува со последното прашање, т.е. творењето - вечноста), Богдани и во неговото дело сакал да ја сочува и засили убеденоста и природата на развојот на феномените и појавите, во овој случај доаѓањето на Исус Христос. Бидејќи, ако го имаше дадено само животниот опис на Исус, *ќе останеше во едно ограничено ниво кое го нуди овој жанр, што повеќе ќе наликуваше на проповед отколку на едно широко, филозофско длабоко и сеопфатно, теолошко и научно истражување.*¹⁶⁶

Првиот дел на книгата, како еден филозофски договор во рамките на теологијата, останува отворен, исто како и Стариот Завет, додека вториот дел од книгата е, како што се изјаснува со право Ругова, прифатена и оправдана *дефинитивност, која се условува, издигнува и излегува како резултат на првиот дел.*¹⁶⁷ Вториот дел, исто како и Новиот Завет, кој главно се занимава со Исус, е затворен, со намена на формулација на дефинитивната порака во рамките на теолошката филозофија, или слободно може да се каже, како што произлегува од секое дело, кое бара негова финалност, односно теолошки завршеток. Разгледувајќи од оваа гледна точка, според Ругова,¹⁶⁸ од Богданската систематизација и класификација на структурата на материјата, произлегува и систематиката на идејата или идеите на наведените проблеми. Оттука, физичката структура на делото, во еден ваков систем, ја отсликува и метафизичката структура, каде се појавуваат идеите, барањата, целта и патиштата на нивната реализација во интелектуалниот процес.

Во делото на Богдани, во целосна хармонија, се преплетени идејата со структурата, идејата со мислата или идеите и структурата во аналитички план, односно идеите низ идејата на процесот на означувањето - сигнификацијата.

3.4.2. Содржини аспекти на “Чета на профетите”

3.4.2.1. Дело со разновидните содржини (книжевни)

Разгледувајќи го делото “Чета на профетите” на Богдани во естетски план, може да се каже дека тоа содржи големи теолошко-библиски, филозофски, етички, педагошки,

¹⁶⁵ Ibrahim Rugova, *Vepra e Bogdanit*, Rilindja, Prishtinë, 1990,75-76.

¹⁶⁶ Исто таму, 76.

¹⁶⁷ Оп. цит., 77.

¹⁶⁸ Оп. цит., 77.

психолошки, јазични, книжевни и стилски вредности.¹⁶⁹ Во ова дело сретнуваме различни сознанија од *географијата, астрономијата, физиката, историјата* и др.¹⁷⁰ Исто така, во делото „Чета...“ на Богдани, среќаваме и *митологија,*¹⁷¹ *хуманизам, естетика, реторика, поетика, семантика, семиотика,*¹⁷² *политички морал, космогонија, природни науки*¹⁷³ и др. Сите овие вредности се присутни во делото на Богдани и, како такви, тие даваат една поширока димензија, во секој случај универзална. Оттука, *делото на Богдани ги надминува границите на еден доктрински текст.*¹⁷⁴ Истражувачи како Енџел Седај и Ибрахим Ругова, зборуваат и распознаваат дури и раскази на ова дело од видот на роман.¹⁷⁵

Нема сомнеж дека „Чета...“ претставува книжевно дело со различна содржина, каде се третираат прашања од многу сфери на животот. Присуството на библискиот текст, библиската содржина и тематика, ја доведоа албанската книжевна критика да биде доста контрадикторна во процената на оваа книга, дури и до негирање како книжевно дело.

Преовладуваат некнижевните процени засновани на содржината на делото, кое го вреднуваат како *дело со обичен верски дидаскаличен карактер за потребата на практиката на црквата,*¹⁷⁶ слично¹⁷⁷ како што ги вреднуваат и другите дела на авторите на старата албанска книжевност (XVI - XVII век).¹⁷⁸

Но, таквите проценки се неосновани поради две причини: 1. делата, освен, библиската тематика и содржина, носат во себе и национална содржина, филозофска и др. 2. содржината не ја одредува книжевно-уметничката вредност на делото, туку, напротив, начинот на неговата реализација и модерната естетика.¹⁷⁹ Засновајќи се на ова, истражувачот Селман Риза тврди дека прозата на Богдани ја карактеризираат концизноста и ефикасноста. Тој зборува и за стилската разновидност на делото на Богдани, кого го нарекува научен и класичен прозаист (од европски ранг на класичната традиција), додека

¹⁶⁹ Isak Ahmeti, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Gazeta Rilindja, Prishtinë, 1999, 121. & Isak Ahmeti, *Letërsia kishtare dhe filozofia e saj*, Ylliricum sacrum, Prishtinë, 2000, 127.

¹⁷⁰ Robert Elsie, *Histori e letërsisë shqiptare*, Dukagjini, Pejë, 2001, 55.

¹⁷¹ Спореди: Pjetër Bogdani, *Çeta e profetëve 2, Ligjërata I, Shkalla II* (shtatë mrekullitë e natyrës dhe të botës). Види и: Rugova, *çum. дел.*, 144.

¹⁷² Fatbardha Hoxha, *Letërsi e hershme shqiptare*, Camaj-Pipa, Shkodër, 2004, 143.

¹⁷³ Zija Xholi, *Pesë mendimtarët më të vjetër të kulturës sonë kombëtare*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2003, 169.

¹⁷⁴ Rexhep Ismajli, *çum. дело*, 288.

¹⁷⁵ R. Ismajli, *çum. дело*, 281.

¹⁷⁶ *Historia e letërsisë shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1989, 32.

¹⁷⁷ Види и : Sabri Hamiti, *Letërsia shqipe për klasën e parë të shkollave të mesme*, ETMM I Kosovës, Prishtinë, 1995, 16.; Sabri Hamiti, *Arti i leximit*, Rilindja, Prishtinë, 1983, 170.; Dhimitër Shuteriqi, *Histori e letërsisë shqipe*, ETMM të Kosovës, Prishtinë, 1972, 15-24.

¹⁷⁸ Mahir Domi, *Buzuku dhe gjuha e tij*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2005, 63.

¹⁷⁹ Засновано на содржината на делата, историјата на книжевноста (албанската), Рецеп Ќосја албанската стара книжевност не ја зема предвид за третирање на периодизацијата на албанската книжевност.

во предговорот на делото *Të primit përpara letrarit*, јасно ја вреднува книжевната проза.¹⁸⁰ Ругова ни дава важни сознанија за научниот и уметничкиот стил во делото на Богдани, во оваа насока и за научната и за уметничката проза, која Богдани ја реализира преку своите различни раскази. Значи, на *Богдани му бил јасен концептот на научна и уметничка проза, чија разлика ја правел теоретски и практично.*¹⁸¹

Вреди да се спомне дека во делото на Богдани, освен проза, имаме и поезија. Преку циклусот на поезии: *Jeta e dhjetë Sibilave dhe këngët e tyre (Çeta e profetëve 1, shkalla IV)*, (Животот на десетте Сибиле и нивните песни (Четата на Пророците 1, степен IV), кои се продолжение на пророштвата на пророците, произлегува *реконфигурација на Сибилите врз некои елементи на животот и делата на Исус.*¹⁸² И тука доминира библиската тематика, каде наоѓаме, како што констатирал Ругова,¹⁸³ некои од најубавите метафори во албанската книжевност:

Me dielli veshun' e mbathunë me hanë
Me yj kryetë rreth ngjeshunë kunorë
Vajza Mri, ebukura ma fort se zanë
Djalinë Jezu kerthi mbaj ngrykë ndorë.¹⁸⁴

Со сонце облечено, а со месечина обуено
Со ѕвезди глава крунисано
Девојчето Мри поубава од самовила
Малиот Исус во прегратка го држи.

Сибилите (пророчици), кои биле доста присутни во ренесансата, авторот ги довел и во албанската (географска) средина, дури и именувајќи ги Сибилите со имиња на убавици од албанските краишта: хасјанка (жена од Хас), призренка (жена од Призрен), скадарка (жена од Скадар) и др. Освен циклусот на поезии за десетте Сибиле, авторот вметнува во делото, во форма на цитати (надвор од рамките на стихови) и псалми од Библијата, дури ни дава и стихови преведени од Хомер, Вергилиј, Јувенали и Плинит. Во делото на Богдани наоѓаме и поезии посветени нему, па и на Змајевиќ.

¹⁸⁰ Selman Riza, *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*, Toena, Tiranë, 2002, 371-172.

¹⁸¹ I. Rugova, *цит. дело*, 188-197.

¹⁸² Rugova, 174-175.

¹⁸³ Rugova, *цит. дело*, 180.

¹⁸⁴ Поезија *Sibila e Libisë*, кај: Pjetër Bogdani, *цит. дело* 1, 487. Првите два стиха види ги во: *Zbulesa e Gjonit 12:1*.

Впрочем, бројни примери го докажуваат оформениот филозофски и поетски глас на Пјетер Богдани. Поетските елементи се испреплетени во една тринوميја: убавината на природата, вкупната хармонија во рамките на теолошката космогонија и духовната убавина (доблест). Сите овие три компоненти на поетиката на Богдани се претопени во еден автономен поетски јазик на Богдани.¹⁸⁵

Еве, со колку елеганција, стил и поетски јазик, авторот го портретизира ликот на Марија:

“Гледаше како да беше една божица, со единствена женственост и чесност. Малку зборуваше, но многу благоречиво. Никогаш не облече шарена облека, туку малку потемна. Го покриваше малку челото - така ја опишува Свети Лука, кој ја видел додека била жива. Оваа убавина на сите суштества, кралица на ангелите, само што дојде во таа црква, брзо ги научи светите вештини што требаше да ја одржат жива во животот. Научи читање и пишување, таму научи да прави и облека, која после ја правеше за својот син Исус, не шиена, така што при растењето на Исус Христос, и таа да се зголемува, сè до распнувањето, и за неа да се бесат војниците“.¹⁸⁶

“Никогаш Девицата не стоеше на празно, туку секогаш правеше подарок или некоја друга работа во домот. Малку зборуваше, но со голема мудрост, со избрани зборови и по потреба. Имаше длабока смиреност, чесна и мудра, што со отворање на очите те привлекуваше кон себе, и секого воодушевуваше...¹⁸⁷

Снегот толку ладен, гледајќи го човекот и на врвот на Љуботен, во летна атмосфера, се гледа дека се топи, така се случува со ‘многу чесни жени; иако се убави, се толку мудри, и чесни колку повеќе ги гледаш толку го гасат запалениот жар’ а другите се толку безобразни и зли, што ги запалуваат откорнатите дрвја“.¹⁸⁸

“Дивата птица, најчесто е поубава отколку таа што расте во рацете на луѓето и помеѓу домашната прашина и пепелта од огништето. Така и овошјата кои се допираат, не созреваат добро и многупати скапуваат. Дрин и Буна кога излегуваат од своите корита и течат по калта на Хаси на Задрима или Ситница, како Вардар низ Скопје и низ Косово, секогаш течат и се матни, носејќи со себе ѓубре и песок. Така, и жената која ги следи прошетките, излегувајќи често низ времето, многупати ја мати својата чистота. Затоа, добро рече поетот: **Низ злото, што сме друго освен еден грабеж.**”¹⁸⁹

¹⁸⁵ Isak Ahmeti, *цит. дело*, 126.

¹⁸⁶ Pjetër Bogdani, *Џета е profetëve*, I, II, 10.

¹⁸⁷ *Исто таму*, I, II, 11.

¹⁸⁸ *Исто таму*, I, II, 12.

¹⁸⁹ *Исто таму*, I, III, 5.

Овие примери, и многу други такви, има во делото на Богдани и ја отстрануваат секоја дилема која се признава како литературна вистинска вредност. Како таква, таа треба да се третира како едно литературно дело.

3.4.3. Библискиот дискурс на делото “Чета на профетите“

1. Кај Богдани, Библијата како книга над книгите, односно библискиот дискурс е значаен, основа на градењето на книжевниот текст, наспроти фактот што авторот не го користи само библискиот предмет, туку и историскиот, астрономскиот, митолошкиот, филозофскиот и др. Не само поезијата (како што е циклусот на десетте Сибили), туку и референтната тематска проза, го носи во себе библискиот дискурс.

И целта на делото на Богдани, е барање народот да се ослободи од две замаглувања: гревот и незнаењето, како што се изразува тој во (предговорот) *Të primit përpara letrarit*, се примеси засновани на Библијата: *оддалечи се од гревовите* (Матеј 3:2) и *мојот народ е поробен поради незнаењето* (Исак 5:13). Богдани, субјектот на своите интереси го разработува преку библискиот дискурс и го гради главно на јунаците како: Хуји, Сиони, Исус, Марија, Адам, Ева, Каин, Јосиф, Јоаким, Ана, Габриел, Ѓон, Пилати и др. Сите овие ликови, вклучувајќи го и главниот лик, ги дава синтетизирани според искуството и моделите на егзегезата, а кои се во функција на приказната за спасување на човекот, според приказната за месијата. Во овој контекст, параболата како стилска фигура е доста честа во текстот на Богдани.

2. Преку библискиот дискурс, во редовната комуникација со Библијата (а не само со неа), Богдани бара и постигнува интерпретација и објаснување на феномените, појавите и различните проблеми. Во фокусот на неговите интереси и проценки е онтолошката дефиниција на господ (Прв степен, Прво предавање), нудејќи ни го методот, патот на неговото познавање (гносеолошкиот аспект). Исто така, тој допира и други прашања кои се поврзани со постоењето на господ, неговото познавање, со тројството (Светото Тројство, не само еклизијактен термин, но и како филозофија и настава), со односот господ - човек, со односот тело - дух (духот има предност, се зема како есенцијален) наспроти другите феномени и појави кои се поврзани со универзумот и др.

При објаснување на мноштво феномени и различни проблеми во делото „Четата“ на Богдани во голема мера се применува принципот на аналогија, толку што може да се

каже дека тука станува збор за едно анолошко толкување, потенцира Ругова.¹⁹⁰ Ругова зборува и за естетските категории: убавината, етиката, цларитасот (денот) и за други појави во делото на Богдани, секогаш во аналогија со Библијата.

3. Библијата, како едно резиме на книги, кои самите се сметаат за јадро на мисловната способност, заедничка човечка култура, канонизација на монотеистичката религија, ниво на филозофски прогрес, етички и естетички прогрес, но и за степените на граѓанство и неговата состојба во одредени периоди на историјата, не е можно да не биде присутна во делото на Богдани.

Заклучок

Делото на Богдани сведочи за присуството на библискиот текст, за структурата, нејзината композиција во функција на идејата, а од друга страна и нејзината литерарност. Таа ги отфрла тврдењата на тие научници кои, основајќи се на нејзината содржина - тематиката, објектот, но и на библискиот дискурс, делото го лишиле од литературни и уметнички вредности.

Впрочем, во досегашните проценки, литературното дело на Богдани е игнорирано поради различни причини, како отсуство на сериозни и објективни истражувања, несоодветни естетски аспекти, сложеноста на материјата, поради непознавање на Библијата, неразбирање на библискиот контекст и на библиската култура воопшто.

Сметаме дека треба да се промени пристапот на истражувањето и интерпетацијата на делото на Богдани. Можеби истото треба да се прочита повторно, внимателно, што би резултирало со поправедно вреднување, во согласност со достигнувањата на модерната естетика.

¹⁹⁰ Rugova, *цит. дело*, 106.

3. 5. Muhamet Kuçuku (Мухамет Кичику)

3.5.1. Библиско-курански мотив во делото Јусуф и Зелиха

Во албанската книжевност Мухамет Кичику е познат по неговите две поеми: Ервехеја и Јусуфи и Зелиха. Двете поеми останаа во ракопис и беа објавени, првата во Букурешт во 1888 година од Јани Врето и втората во Тирана во 1992 година. Поемите, иако на албански јазик, беа напишани на арапска азбука и страдаа од бројни ориентализми. Ова се должи и на формирањето на авторот, кој се школувал во Египет и служел како оца во родниот град. Дека делата дојдоа кај нас масовно исчистени од ориентализам, заслугата му припаѓа на Јани Врето.

Поемата *Јусуф и Зелиха*¹⁹¹ има како изговор библиската приказна: „Приказната за Јосиф“ од *Книгата за Битието*, поглавја 36-45, соодветно сестринство од Куранот, поглавје 12 „Сурат Јусуф“. Авторот, идејата и литературниот стил во ова дело, го развива под духот на беговите.¹⁹²

Песната има 2430 стихови и во основа покренува морална тема, тестирана низ разни животни ситуации. Иако го нема потребниот драматичен развој (има флукуации), поемата се одликува за мајсторско опишување, кое го поминува едноставниот наратив, како и за психолошка анализа на ликовите, каде што трагедијата е доста добро испреплетена со еротиката. Описот на внатрешниот свет на ликовите зазема добро место. Љубовта на Зелиха кон Јусуф третирана доста долго и добро.

Стожерот на поемата е Јусуф околу кого се гради целата драма. И Библијата и Куранот ја раскажуваат приказната за Јосиф (Јусуф) на ист начин. Таа е придружена со низа перипетии и искушенија, во поемата и нејзиниот паратекст, како: сонот што го гледа Јусуф (*Битие 37: 5-10; Куранот 12: 5*), љубомората што таа ја поттикнува кај браќата и нивниот заговор за да го убијат (*Битие 37:11, 37:18-20; Куранот 12:9*), фрлањето во бунарот, бездна (*Битие 37: 23-24; Куранот 12:10*), од каде го вадат некои трговци кои потоа го продаваат како роб во Египет (*Битие 37:28; Куранот 12: 19-20*) „роб на еден голем двор на Фараонот, чија сопруга Зелиха се обидува да го заведе (*Битие 39: 7; Куранот 12:23*):

*Sytë e ty që s'më vështrajnë,
që i kthen e vështron dhenë,
në zemër më pikojnë,*

¹⁹¹Името Зелиха не се наоѓа во Куранот. Авторот можеби бил под влијание на делото *Jusuf u Zelikha* на Фердус.

¹⁹² Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 101.

*jetën time ma prenë*¹⁹³

(Jusufi e Zelihaja)

Твоите очи што воопшто не ме гледаат

Што ги вртиш и ја гледаш земјата

Моево срце капе,

Ми го скратија животот.

(Јусуф и Зелиха)

и затвор за клеветата и одмазда за Зелиха, бидејќи Јусуф ја отфрла нејзината љубов од морални причини (*Битие 42:5-45:1-7; Куранот 12:24-12:35*), глад во Ханаан и повторно запознавање со браќата и таткото (*Битие 42: 5-10; Куранот 12:90*) итн. Сите овие елементи, како што може да се види, ја воведуваат поемата во длабока комуникација со библиско-курански паратекст.

Научникот Махмуд Хиса ги забележал многуте заеднички точки на поемата со Куранот, но и нивото кога авторот не се придржува кон настанот од Куранот со проширување или дури и изменување на сопствената верзија¹⁹⁴, што открива поголема креативност како автор и оригиналност на делото. Ова особено се гледа во портретирањето на главните ликови: Јусуф и Зелиха. Преку избран поетски јазик, со убави споредби и фигури (исто така испреплетени со популарна фигурација), авторот го разработува нивниот физички портрет над она што е речено во паратекстот (Куранот и Библијата):

Jusufi një copë diell,

(...)

Posi yjet në qiell,

Të bukur e kish fytyrën

Vetullat akrep sahati,

(...)

*Vet Zoti e kish stolisë.*¹⁹⁵

Të kërkoç gjithë Misirë,

Fshatërat e kasabanë

¹⁹³ Група на автори, *Historia e letërsisë shqipe I-II*, Prishtinë, 1968, 221.

¹⁹⁴ Mahmud Hysa, *Alamiada shqiptare 1*, Logos-A, Скопје, 2000, 170.

¹⁹⁵ Muhamet Kuçyky, *Jusufi e Zelihaja*, Hasan Tahsini, Tiranë, 1992, 22.

*Nukë gjen dot më të mirë
Tjatërë si Zilehanë!*¹⁹⁶

*Јусув, едно парче сонце
(...)
Како сведите на небото
Убаво му беше лицето
Веѓите како стрелките на часовникот
(....)
Самиот бог, го украсил.
Да го пребараш целиот Египет
Селата и градовите
Нема да најдеш подобра
Друга како Зелиха.*

Ликовите се прикажани во целата нивна сложеност. Зелиха ја прикажува како чувствителна жена,¹⁹⁷ подготвена да стори сè за да ја добие љубовта на Јусуф. Вториот, како личност што повеќе расудува, за да не се огреши, тој знае како да ги потиснува и задржува страстите во себе, за цело време. Затоа, тој ќе одговори на љубовта на Зелиха само кога нејзиниот сопруг ќе умре. Ако Зелиха ја искинала кошулата на Јусуф и тој ја одбил нејзината љубов, дури и да платил со затвор, на првата вечер од бракот е Јусуф е тој што кој ја искина кошулата на Зелиха.

Оваа моќна симболика, е сцена навистина добро реализирана од секој аспект и која зборува многу за патувањето и карактерот на ликовите.

Низа мотивациони линии, добро испреплетени во делото и со богат подтекст, ќе го задржат читателот цело време вознемирен. Пораката на песната е јасна: идентична со паратекстот.

¹⁹⁶ Исто таму, 39.

¹⁹⁷ Види: Klara Kodra, *Motivi bibliko-kur'anor i fatit të Jozefit (Jusufit) në novelën e M. Kucyikut "Isufi e Zuleihaja" dhe në baladën e Çajupit "Zolejka" (Vështrim krahasimtar)*, PERLA – Revistë shkencore – Kulturore tremujore, Viti X 2005 Nr. 4 (39), Fondacioni Kulturor "Saadi Shirazi"-Tiranë, 78.

3.5.2. Тишината на книжевната критика

Книжевните критичари, како литературни историчари, делото на Кучуку го третираше многу малку или воопшто не го третираше. Делото, дури и кога е земено на разгледување, се гледа дека е само површно оценето. Ова е веројатно од неколку причини:

- *Делото Јусуф и Зелиха* остана во ракопис и во 1992 година беше објавено во Тирана
- страдаше од многу ориентализам, што го отежнуваше читањето и можноста да се ужива во тоа како уметничко дело кое естетски е пријатно;
- од идеолошки причини: да се биде книга со религиозен мотив и тема, таа е помалку привлечна за литературните критичари.

Во секој случај, како што оценил научникот Исак Ахмети¹⁹⁸, да потенцираме дека оваа поема, со своите структурни вредности, со својата композициска и драматична појава, со духовно богатство на ликовите, со својот поетски јазик, заслужува повторна проценка и посебен пристап, затоа што како таков, ја збогати албанската литература од XVIII-XIX век.

¹⁹⁸Види: Isak Ahmeti, *Kur'ani në letërsinë shqiptare*, електронско издание: <https://shkoder.net/fjala/2006/iahmeti1.htm>

3. 6. Jul Variboba (Јул Варибоба)

3. 6.1. “Животот на пресвета Дева Марија” (“Gjella e Shën Mërisë Virgjër”)

3.6.1.1. Марија: божествена и човечка

Јул Варибоба, состави поетски инспирирана и чиста химна, посветена на Дева Марија¹⁹⁹, посветена на Света Марија насловена како „Животот на Светата Дева Марија“, објавена во Рим во 1762 година. Дело оценувано како прво оригинално во арбршеката литература, кое има библиска тема и го привлече вниманието на разни научници, чии мислења се поделени²⁰⁰ во однос на неговите вредности. Научникот Зеќирја Незири ја гледа книгата на Варибоба во светлината на ставовите и барањата на времето за уметност (главно оние на Просветителството)²⁰¹ и во споредба со сите литературни дела на другите европски литератури, како што се француската, италијанската и шпанската религиозна литература, како и германската и англиската религиозна литература од XVIII век..²⁰²

Варибоба во делото ги опишува двете страни на личноста на Света Марија: божествената и човечката. Како што сугерира насловот на делото, целта на авторот е да го претстави животот на Света Марија, и затоа содржината е концентрирана во фигурата на Марија која е секогаш присутна дури и таму каде што зборот е вратен од нејзиниот син²⁰³ Оттука и идејата дека *Животот на Пресвета Дева Марија содржи две поврзани песни: Живото на Пресвета Марија и Живото на Светиот син (Животот на Свето бебе)*.²⁰⁴ изгледа неубедливо и остава простор за дискусија, особено со оглед на *предговорот на книгата*.²⁰⁵

¹⁹⁹ Italo K. Fortino, *Jul Variboba dhe Gjella e Shën Mërisë virgjër e tij*, преведено од Oliver Sedaj, Revista “Drita” – e përnuajshme fetare-kulturore e Kishës Katolike në Kosovë. <http://www.drita.info/2015/05/14/jul-variboba-dhe-gjella-e-shen-meris-virgjër-e-tij-i/>.

²⁰⁰ Види: *Interpretime të letërsisë së arbëreshëve të Italisë*, Luigi Pellegrini Editore, Cosenza – Italy, 2008, 103.

²⁰¹ Види: Zeqirja Neziri, *Vjershërimi i Varibobbës*, Logos-5, Shkup, 2008, 14-16, 24. Според овој научник, Варибоба во својата работа носел описни елементи на барокниот книжевен период. Исто таму, 13.

²⁰² Zeqirja Neziri, “Gjella e Shën Mërisë Virgjër” e Jul Varibobbës: çështje të kompozicionit, http://alpa.mali-it.eu/journal/aktet/vol/vol2/Aktet_Vol_II_Nr_1_pp_109_114.pdf, 112.

²⁰³ I. K. Fortino, *Jul Variboba*...<http://www.drita.info/2015/05/26/jul-variboba-dhe-gjella-e-shen-meris-virgjër-e-tij-i/>

²⁰⁴ Sabri Hamiti, *Letërsia filobiblike. Letërsia romantike*, Faik Konica, Prishtinë, 2002, 61; Sabri Hamiti, *Shkollat letrare shqipe*, Faik Konica, Prishtinë, 2004, 12; Grup autorësh: *Historia e letërsisë shqipe I-II*, Prishtinë, 1968, 258.

²⁰⁵ Во *предговорот* авторот носи две кратки прози: *Oj e ndeermja Rrexhin (O почестена Кралице)* и *Oj ti që dhjavesën (O ti што учии)*, преку кои тој му се обраќа на Света Марија и читателот, каде што ги објаснува причините, целите на посветеност на песната за творечкиот чин. Во писмото посочено до Света Марија, фигурата, неговата обожавана икона, Варибоба се извинува за сторените гревови, но и за благословот и прифаќањето на делото. Во *Oj ti që dhjavesën*, тој бара од читателот да го прифати делото и во случај да не му се допадне, тој бара од него да ја запали книгата и да ги загрее рацете со неа. Покрај тоа, авторот дава два мотиви за стихот на Арбириште: *зошто е тоа песна на јазик што, колку што знам, има отпечатено и духовна рима: и зошто внатре во оваа карта е доктрината Христова ... (бидејќи е песна на јазик на кој - колку што знам - не е напишан религиозен стих и зошто во ова дело е и доктрината Христова ...)*.

Во првиот случај авторот ја замислува според библискиот наратив и според традиционалната црковна имагинација.²⁰⁶ За сликата на Марија најсеопфатната и индивидуализирана приказна е во Евангелието на Свети Лука.²⁰⁷ Ова евангелие за основа го имаше Варибоба во разработката и конструкцијата на фигурата на Дева Марија, особено ставовите 1 и 2. Сепак, врз основа на текстот на делото, авторот се повикува и на Евангелието според Матеј 1:18-24, 2:1-23.

Во првата песна, стиховите 1-524 (која освен насловот на делото, нема друг посебен наслов), претставена е фигурата на Марија, од зачнувањето до раѓањето на Христос. Авторот се држи до библискиот извор, го почитува истиот. Така, самата Марија се роди без грев (стих 32: „излезе како сонце без грев“) по молитвите и постот на нејзините постари родители: Јоаким и Ана, претставени во делото во стиховите 21-28, но кои се однесуваат на Евангелие апокрифно (Прото-евангелие) на Јаков, од вториот век. Бидејќи канонските евангелија не зборуваат за нивните животи, самата црква се повикува на предметното евангелие. Варибоба исто така постапи по оваа основа. Авторот дејствува поинаку со објавувањето на Христовото раѓање, во стиховите 41-60, кога се повикува на Евангелието по Лука 1: 26-38, или со стихот 70: “*e djali i zemrës Kartët, ia thonë*” (“*Tu si син на срцето, Светото писмо го нарекува*“) кога ги цитира евангелијата: според Марко 1: 9-11, според Лука 3: 21-22 и според Матеј 3:13:17. Дури и состанокот на Марија со Елизабета и нивниот дијалог (стихови 97-181) без отстапување го одразуваат евангелскиот наратив, Лука 1: 39-45, 56, 57. Авторот, во согласност со Библијата и црковната традиција, ја доживува Марија како Мајка на Бога и на девиците, следствено и без грев. Темата на девственоста се појавува во стиховите 43-60, 125-2016 и 401-408. Авторот, исто така, се придржува до библиската приказна во сцената кога Јосиф дознава дека Марија е бремена. Монологот на Јосиф во стиховите 205-232 ги открива неговите сомнежи за бременоста на Марија и искушението да ја напушти, со Матеј 1:19 како референца. Настанот како и во Библијата, во текстот на Варибоба е завршен во стиховите 253-284, повикувајќи се на Матеј 1: 20-24

Осврнувајќи се на темата за девственоста на Марија, авторот допира до новиот природен закон што е прочуен со изборот на Воплотувањето, ја врти човечката логика со тоа што повторно ги претстави во ново светло вековните контрасти меѓу човечката природа и божествената сублимација.²⁰⁸ Воплотувањето на Исус во утробата на Дева Марија, ја

²⁰⁶ Види: *Historia e letërsisë shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1989, 84.

²⁰⁷ Види: Pil Dahlerup, *Rejoice Mary*, <https://nordicwomensliterature.net/2011/02/14/rejoice-mary/>

²⁰⁸ I. Fortino, *Jul Variboba...* <http://www.drita.info/2015/05/26/jul-variboba-dhe-gjella-e-shen-meris-virgjer-e-tij-i/>.

претпоставува човечката природа на Христос Бог и Марија како Божја Мајка, со што во историјата се одбележува средбата на божественото со човечкото.

Авторот ја придружува Марија во сите фази од нејзиниот живот. Таа е претставена пред нас како едноставна жена и посветена мајка, како и секоја Арбареша во Мбузат. Марија бремена и Јосиф во Витлеем²⁰⁹ тие ја чистат шталата каде што ќе се роди бебето. Иако раѓањето на Христос е инспирирано од библискиот текст, тој е опишан во многу реални ноти. Настанот не останува во библискиот наратив. Авторот се чини дека го придвижувал настанот во арбарешкото опкружување и во неговото време. Марија, која сега е соблечена од својата божествена облека, го зема новороденчето во рацете, го гали, го завива и му пее приспивни песни како и секоја арбарешка мајка; исто така ги поканува ангелите да пеат со нејзе. Јосиф, пак, од радост “Скокна како петел, Бебето’ го грабна” (стих 447). Атмосферата што ја создаваат од овчарите, ширењето на вестите за раѓањето на Бебето, жените и мажите кои ги посетуваат со разни подароци, заедно со песните што им се обраќаат на бебето, носат вистински слики од арбарешкиот живот (во *Песната на мудреџот*, стихови 749- 923).

Токму моментот на раѓањето на бебето е прекрасно изразен; Во битието на Синот на Дева Марија се сплотени убавината, чистотата, раскошот, топлината:²¹⁰

*Kur erth tjeznata, ora e bekuar,
Zoti Krisht i duall, ju vu ndër duar.
Dual si dielli del nga menat,
i bukur, i shkëlqier, i pamëkat*

(*Kalimera e natallevet*, vargjet 539-542)

*Кога стигна полноќ, благословениот час,
Се роди Исус Христос, му се стави на раце
Се роди како сонцето што излегува темнината
Убав, блескав и безгрешен.*

(*Калимера наталавет*, Стиховите 539-542)

Но, Христос од Варибоба е исто така непослушен: *еден вистински (llatër) ,што ги краде срцата на девојките (Една друга песна, стихови 942, 946)*. Авторот го прави истото и со Марија, кога ја опишува нејзината физиономија:

²⁰⁹ Стиховите 361- го имаат како свој изговор Евангелието според Лука 2: 4-6.

²¹⁰ Anton N. Berisha, *Gjella e Shën Mëris Virgjër e Jul Varibobës*, предговор во: *Jul Variboba, Gjella e Shën Mërisë*, Faik Konica&Shpresa, Prishtinë, 2002, 23.

Ballët tënd që semble shëjt etc.

Sít e tu etc

Veshët e tu etc.

Faqea jote etc.

Gola jote etc.

Duart e tua etc.

(Ave Maria, vargjet 123-128)

Твоето чело што секогаш белска итн,

Твоите очи итн,

Твоите уши итн,

Твоето лице итн,

Твоите усни итн,

Твоите раце итн.

(Ave Марија, стиховите 123-128)

На овој начин, преку прекрасен јазик, авторот, соблекувајќи ја од божествената облека библиската Марија, ја претвора во литературен лик, како слика и прототип на идеалната и совршена жена.

3.6.2. Страдањата на Света Дева Марија

За авторот Света Марија е: кралицата на рајот, божицата на ангелите, милостивата мајка, свездата на морето, мајката Божја, невината ружа, првата љубов, најдобрата мајка, светлината, огледало, најубавата девојка итн. Овие и многу други епитети неизбежно ја поврзуваат Марија со мистеријата на католичката вера. Во оваа смисла тој ќе ја види побожната Света Марија - евангелска и човечка.

Ако со приспивните песни (исто така испреплетени со елементи од арбаррешната говорна традиција) за синот, во фигурата на Марија гледаме мајка на здравјето и виното (и со одликите на една мајка од Арбереша), со жалост за распнатиот син, во Марија гледаме мајка полна со болка и тага. Околу неа се одвива целата драма во песната; дури и кога поетот му пее на Христа, тој го прави тоа за да го надополни имицот и фигурата на Марија, секој сегмент од нејзиниот живот. Затоа, ако прочитаеме внимателно, гледаме дека не е тој (Христос) што страда на крстот, туку, згора на тоа, таа е (Марија мајка) блиску до крстот,

што го привлекува вниманието на читателот. Акцентот на авторот паѓа на ликот на Марија, а не на Христос.

Авторот носи и радости и таги на Марија. И Марија е во толку голема болка заради нејзиниот Син, Христос:

- Болката од самотија и напуштање кога Јосиф никогаш не ја разбра нејзината бременост (стиховите 197-248).

Марија го доживува сериозно и толку многу страда од сомневањата на Јосиф за нејзината бременост, солзи кои течеа по лицето како река. Следните стихови укажуваат на високо уметничко ниво.

*Gjith atë nat kjo e pamëkat
shtu lot sa bën një lum:
“Oj Shpirti i Shëjt, o ti ja thua
o lem mua t’i thom si qe.
Se mbjatu u ngris, ai s’u nis,
Ma ai fodhene do të ve tutje. (vargjet 239-244);*

*Цела таа ноќ, она безгрешна
Пролеа солзи, кои правија река
О, Светиот Дух, нека му го кажете го тоа,
Или оставете ме мене да кажам како беше,
Не издржа, се осамна, тој не тргна
Повеќе тој (стиховите 239-244)*

- болка кога таа и Јосиф бараа и не пронајдоа место да го роди бебето (стихови 361-376);
- болка кога новороденчето Исус е претставено во Храмот и Симон ја претскажува смртта на Христа (стихови 2883-2884);
- болка кога бебето ќе биде обрежано во осмиот ден (стихови 2691-2706);

- болката кога Исус на дванаесетгодишна возраст се изгуби во толпата и само три дена подоцна, откако Марија и Јосиф го бараа насекаде го најдоа во Храмот во Ерусалим (стихови 3247-3362).

Следните стихови кои го носат ритамот на говорната традиција - имаат арберешки тон боја, се издвојуваат за симболиката, фигурациите и моќни литературни слики, предизвикувајќи во читателот низа асоцијации.

E mjera u, e zeza u! (vargu 3265)
Thuajm ku je, mua si më le?
U s'und rronj, oj jeta ime. (vargjet 3269-3270)
E Shë Mëria qan edhe gjak
e me pumbak duaj zën' buzën.
Aq u dhivis e u zalis
sa edhe për trolli e uli buzën. (vargjet 3303-3306)

Жална јас, црна јас!(стих 3265)
Кажу ми кај си, како ме оставах?
Јас не можам да живеам, ох животе мој (стиховите 3269-3270)
И света Марија плаче и крв,
И со крпа ја фаќа устата,
Толку сеи се спушти,
Што до тролот ги спушти нејзините усни (стихови 3303-3306)

- болка на мајка кога ќе го види нејзиниот син неправедно казнет и осуден на смрт, болка кога гледа како нејзиниот син страда на крстот, плукан, претепан и крвари без да направи никакво лошо.

- Оплакувањето е тага полна со драматична сила, искрен израз на тагата и болката на една уништена мајка од загубата на нејзиниот син. Тоа е жалост на арбереша.

Afër krigit sot rrij e qaj
e bën një vaj sa gurët thien.
Ruan të bir çë duaj mirë
E me gjakt lot't i përzien. (vargjet 3487-3490)

Mjera u, bir, si të shënuan

si të furrnuan, oj bir, kështu?

(...)

sa s'und të t'njogh, e nëmura u! (vargjet 3511-3514)

U çë të bëra e mua s'më fjet,

Por rri qet? Jot ëm jam u.

Foli sat ëm, thuaji: "mëm".

A, vdiqe ndutu! E djegura u! (vargjet 3519-1522)

Ma u ku vajta? Jeta m'u err,

jam si e bjerr', me kë fjas u?

Aj, ki dhullur thien edhe gur!

Më s'und rronj, e djegura u! (vargjet 3539-3542)

До крстот денес седам и плачам

Толкава тага што го пукна каменот

Го чува чедото, да биде добро

И со крв ги измеша солзите (стиховите 3487-3490)

Жална јас, сине, како те удираа

Како те направија, сине, ваков?

(...)

Јас не те препознав, не знаев (стихови 3511-3514)

Што направив јас, што не зборуваш со мене,

Но седи мирен? Твојата мјака е тука,

Збори и на својата мајка, кажи "мајко,,

Дали умре! Црната јас! (стиховите 3519-1522)

Каде отиде? Животот ми се зацрни,

Јас сум уништена, со кого јас зборувам

Дали си искршен???? или камен!

Јас повеќе не живеем, изгорев! (стихови 3539-3542)

Делото, е создадено преку наратијата (расказите) на евангелијата, засновано врз неговата содржина и дискурс, може да се опише како литературен катехизам за фигури и настани поврзани со историјата на христијанството и неговата доктрина. Како дело на хипертекст, тоа е конструирана во однос на Светото Писмо, за што сведочат многуте елементи на интертекстуалноста во работата. Културата на библиското пишување во делото се појавува како национална култура. Преку него, авторот има за цел религиозно и културно образование и егзалтација (издигнување) на граѓанинот арбареш и сето тоа на арберешки јазик: Доктрината (...) Сакам да ви објаснам арберешки (...) тој ја започна и ја испеа песната арберешки.²¹¹

Делото има вкупно 4718 стихови распоредени во 32 песни. Песните немаат ист број стихови. Стихот варира од 6 до 8, 10 и 14 слогови. Структурата на стиховите е исто така различна: 2, 4, 6, 8 стихови со различни видови рими: АБАБ, АБЦБ, АБЦД, ААББ.

Стиховите 4000-4718 може да се сметаат како посебен додаток на песната. Тие се песни за Света Марија и разни светци, како што се Свети Ѓорѓија, Свети Димитриј, итн.

²¹¹ Jul Variboba, *Gjella e Shën Mëris Virgjër*, Faik Konica & Shpresa, Prishtinë, 2002, 98.

ГЛАВА IV

4. БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО АЛБАНСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОД ПЕРИОДОТ НА РОМАНТИЗМОТ

4.1. Naum Veqilharxhi (Наум Веќилхарџи)

4.1.1 Абецедар²¹² - Библиска порака за знаењето, образованието

Наум Панајот Бреди – Веќилхарџи е автор на првите буквари на албански јазик и еден од првите активисти и творители на албанската литература од периодот на романтизмот, во чие дело се сретнува библискиот дух.

4.1.1.1. Абецедар (*Ëvetari*), 1844 година

Многу краток и употреблив албански Абецедар²¹³, е насловот на книгата, првиот буквар на Наум, издаден во 1844 година. Овој буквар од осум страници, започнува со посветата „Прва лекција страв од Бога“, која за волја на вистината е библиски ред од книгата Поговорки: *Стравот од Бога, почеток на мудроста, но лудите ја омаловажуваат мудроста и учењето.*²¹⁴ Треба да кажеме дека истиот ред Наум го повторил и во букварот од 1845, внатре во текстот: „За момчињата да се заинтересираат да читаат писмо избрав неколку корисни поговорки и пораки“²¹⁵ текст кој фактички претставува преплетување на мудроста на албанскиот народот со библиската мудрост.

Иако е еден буквар за учење пишување и убаво читање на албански јазик (учењето на буквите и изговарање), или како што пишува и самиот автор во воведот на книгата: „За секој што сака да научи да пишува и да чита убаво албански!“ (*Për secilin që do të mësojë të lexojë e të shkruajë bukur shqip!*)²¹⁶. Ова книга содржи три литературни дела: 1. Оче наш (*Ati ynë*) (Молитвата којашто Христос им ја научил на неговите ученици); 2. За убаво пишување избрав неколку мудри пораки (*Për të shkruar bukur zgjedhja disa porosi të mençme*) (како што беше спомнато погоре претставува испреплетување на народни албански

²¹² Ëvetari - Абецедар или буквар.

²¹³ *Fort i shkurtër dhe e përdorshme Abetare shqipe*. Текстот на Наум ќе биде е транслитератуиран од Ѓустина Цацај- Шушка.

²¹⁴ *Bibla, Fjalët e urta 1:7*, преведе и изработи: Dom Simon Filipaj, Konferenca Ipeshkvore e Shqipërisë, Tiranë, 2011. Види и: Gjystina Sacaj-Shushka, *Ëvetarët e Naum Veqilharxhit, transkriptimi dhe transliterimi*, Faik Konica, Prishtinë, 2012, 59 & 182.; Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 119-120.

²¹⁵ Gjystina Sacaj-Shushka, *цит. дела*, 119 & 205.

²¹⁶ Gjystina Sacaj-Shushka, *цит. дела*, 57 & 181.

поговорки со библиската мудрост²¹⁷) и 3. *Десетте божји заповеди (Të dhjetë porositë e Perëndisë)* (Десетте божји заповеди, S.Gj.)²¹⁸ Треба да се спомне дека *Десетте заповеди* во овој буквар, авторот ги дава во скратена форма, како што ги среќаваме вообичаено во литургиските книги (црковни)²¹⁹, во денешно време не во целосна форма како во Библијата.

Ова е молитвата “*Оче наш*“ (*Ati ynë*), која во *Абецедарот* на Веќилхарци се дава за вежби за читање:

Ati ynë që je në qiell, u shenjtëroftë emri
yt. Ardhtë mbretëria jote! U bëftë vullneti yt, si
në qiell edhe në dhe. Bukën e përditshme na e jep
sot. Na ndjej fajet tona, sikur i ndjejmë edhe
ne fajtorët tanë. Mos na lër të biem në ngasje
të keqe, por na shpëto nga e liga.

Amin.²²⁰

(Оче наш што си на небото, да се свети името твое.
Да дојде царството твое! Да се случи твојата волја, како
на небото така и на земјата. Лебот секојдневен дај ни го денес.
Прости ни ги нашите гревови, како што им ги простуваме и
ние на нашите грешници. Не дозволувај да паднеме во лошо искушение,
туку спаси не од лошо. Амин.)

Ако го споредиме горенаведениот текст од молитвата *Оче наш* од букварот на Наум со текстот истата молитва од Библијата, јасно се гледа дека авторот има направено буквален превод на текстот од евангелистот Матеј.

За споредба, го даваме текстот на молитвата според Матео и Лука, за ги видиме совпаѓањето и разликите на текстот на Наум и текстот на овие евангелисти.

Според Матеј, со превод на Дом Симон Филипај:

Ati ynë që je në qiell,

²¹⁷ Види, *пак таму*, 69 & 186: “Тоа што не ти се допаѓа да ти го прават на тебе, не му го прави нити на другиот.“ Спореди: “Се што сакате да ви прават вам луѓето, правете го им и вие ним!”, Матеј (Mt). 7:12.

²¹⁸ Библија, *Книгата на Исход*, 20:1-17.

²¹⁹ Види: *Shujta shpirtnore* (духовно гасење), состави д-р Gaspër Gjini, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1978, 20-21.

²²⁰ *пак таму*, 67 & 185.

u shenjtëroftë Emri yt!
Ardhtë Mbretëria jote!
U bëftë vullneti yt
si në qiell ashtu në tokë!
Bukën tonë të përditshmen na e jep sot!
Na i fal fajet tona,
si i falim ne fajtorët tanë!
E mos na lër të biem në tundim,
por na shpëto nga i Keqi²²¹

(Оче наш, Кој си на небесата,
да се свети името Твое!
Да дојде царството Твое!
Да биде волјата Твоја,
како на небото, така и на земјата!
лебот наш насушен дај ни го денес!
и прости ни ги долговите наши,
како што им ги проштаваме и ние на нашите должници;
и не воведувај нè во искушение,
туку избави нè од лукавиот!)

Според Лука:

О Атë!
U shenjtëroftë Emri yt!
Ardhtë Mbretëria jote!
Na jep çdo ditë bukën tonë të përditshme!
Na i fal mëkatet tona,
sepse edhe ne i falim fajtorët tanë.

²²¹ Библија, Мт 6:9-13. Исто така: Marjan Marku, *Ati ynë - një uratë me shtatë lutje*, Botimet Fishta, Lezhë, 2021, 22-23. Види за ова и: Joseph Ratzinger, *Jesus von Nazareth*, Herder, Freiburg, 2007, 162.

E mos lejo të biem në tundim!²²²

”Оче наш,

Да се свети името Твое!

Да дојде царството Твое!

лебот наш насушен дај ни го денес!

и прости ни ги нашите гревови,

зашто и ние самите му ги проштеваме на нашите должници.

и не воведувај нè во искушение!”)

Оваа молитва би требало да имала влијание и врз Коница. Во духот, ритмот и формата на оваа молитва, дури и користејќи го нејзиниот прв дел Коница ја напишал поезијата „Молитва за Писателите“, како што забележува и истражувачката Мерита Бајрактари Јонузи.²²³ Во продолжение ќе го дадеме и текстот од поезијата на Коница со што се аргументира најдобро оваа констатација.

“Ati ynë që je në qiell,

jepna fuqinë ta mbajmë gojën mbyllur kur s’kemi gjë për të thënë.

Falna durimin të thellojmë një punë përpara se të shkruajë mbi të!

Frymëzona me një ndjenjë të mprehtë të drejtësisë

që të flasim jo vetëm me paanësi,

por edhe të sillemi ashtu!

Shpëtona nga grackat e gramatikës,

nga shtrembërimet e gjuhës

dhe nga lajthitjet e shtypit.

Ashtu qoftë! “

“Оче наш што си на небесата,

Дај ни сила да ја држиме устата затворена кога нема што да кажеме.

²²²пак таму, Лк, 11:2-4. Спореди и: *Shkrimi Shejt, Katër ungjijt dhe punët e apostujve*, botim i dytë, përkthyer nga Monsinjor Dr. Jozef Oroshi, Albanian Roman Chatholic Center, Bronx, N.Y, U.S.A., 1978, 47. Botimi i parë, Romë, 1960; *Dhiata e re dhe psalmet*, GBV, Dillenburg, Germany, 1991, 9; *Vangjeli i pjerrë arbërisht nga zot Emanuele Giordano*, Supplemento a “Jeta Arbëreshe”, nr.50/2006, Cosenza, 2006, 16.

²²³ Види за ова: Merita Bajraktari Jonuzi, *Relacione komunikimi ndërmjet letërsisë shqipe dhe religjionit*, në: Gazeta Bulevard, <http://www.bulevardionline.com>.

Подари ни трпение да ја продлабочиме работата пред да напишеме за неа!
Инспирирај нè со остро чувство на правда
За да не зборуваме само без непристрасност,
туку и да се однесуваме така!
Спаси нè од стапиците на граматиката,
од искривувањето на јазикот,
и од споулавување на печатот.
Така нека биде!“)

4.1.2. *Абецедарот 1845 година*

Во Абецедарот (*Ëvetari*) кој повторно е издаден во 1845 година, со наслов *Сосема нов Еветар албаснки за почетници (Fare i ri Ëvetar shqip për djelm nismëtorë)*, Векиљхарци ќе ни донесе една материја која е поопширна и посложена,²²⁴ со побогата содржина, со многу повеќе раскажување, изреки, молитви, химни, фрагменти, поговорки, раскази итн. од Библијата, но не недостига ниту материја од првото издание. Материјата која е дадена во овој буквар, пред сè, освен што ги толкува проблемите на јазикот, учење читање и пишување на албанскиот јазик, претставува материја за проучување на литературата.

Букварот започнува со „Поговорките“ (*Fjalët e urta*) од Соломон²²⁵, за да продолжи со една посвета (сонародниците каде и да се), од 6 стиха, посветени на неговите постигнувања во животот и неговото ангажирање за нацијата, и потоа „Предговор за младите момци Албанци“ (*Parathënie për djemtë e rinj shqiptarë*), кој завршува со еден библиски дух, или поточно со парафразирање на еден дел од *псалм 2* („Месијанска драма“) од *Стариот завет*.²²⁶ Книгата продолжува со неколку „кратки фрази и со неколку изреки и корисни совети за читателите. Исто така, авторот во оваа книга опфаќа и шеснаесет лекции, кои фактички се раскази со субјект земен од *Стариот завет (СЗ)*, или како што тој вели: “Неколку кратки лекции преземени од Стариот завет“

Како што може да се види и од насловите во продолжение, секоја од овие лекции третираат по една тема:

1. Mësimi i parë: Krijimi i jetës

²²⁴ Gjystina Sacaj-Shushka, *Gjuha në veprën e Naum Veqilharshit*, Libri shkollor, Prishtinë, 1999,29.

²²⁵ Библијата Изреки, 4:1-27.

²²⁶ Пак таму, Псламот 2:10-12.

2. Mësimi i dytë: Krijimi i gruas
3. Mësimi i tretë: Rënia e Adamit në faj
4. Mësimi i katërt: Mallkimi që mori Adami
5. Mësimi i pestë: Vdekja e Abelit²²⁷
6. Mësimi i gjashtë: Përmbytja dhe barka e Noes
7. Mësimi i shtatë: Pirgu i Babelit
8. Mësimi i tetë: Flijimi i Abrahamit
9. Mësimi i nëntë: Shitja e Jozefit nga vëllezërit
10. Mësimi i dhjetë: Lartësimi i Jozefit
11. Mësimi i njëmbëdhjetë: Jozefi njihet me vëllezërit e vet
12. Mësimi i dymbëdhjetë: Moisiu gjendet dhe nxirret nga lumi
13. Mësimi i trembëdhjetë: Shpëtimi i hebrenjve (çifutëve)
14. Mësimi i katërmëdhjetë: Rrasat me porositë që i madhi Zot i dha Moisiut
15. Mësimi i pesëmbëdhjetë: Mbreti David
16. Mësimi i gjashtëmbëdhjetë: Vdekja e Absalomit

1. Прва лекција: Создавање на животот
2. Втора лекција: Создавање на Жената
3. Трета лекција: Паѓање на Адам во грев
4. Четврта лекција: проклетството кое го земаше Адам
5. Петта лекција : Смртта на Абел
6. Шеста лекција: Потонување и Арката на Ное
7. Седма лекција: Вавилонската кула
8. Осма лекција: Саможртвување на Абрахам
9. Деветта лекција: Продажбата на Јозеф од неговите браќа
10. Десетта лекција: Возвишувањето на Јозеф
11. Единаесетта лекција: Запознавање на Јозеф со неговите браќа
12. Дванаесетта лекција: Пронаоѓањето на Мојсеј и неговиот излез од реката
13. Тринаесетта лекција: Спасување на Евреите (Чифутите)
14. Четирнаесетта лекција: Десетте Божји заповеди (декалог) што големиот Бог му ги дал на Мојсеј

²²⁷ Кај наум го држи насловот "смрта на Адам" (" Vdekja e Adamit"),но фактички според библијата имаме да правиме со смрта на Абел.Авторот погрешка напишал Адам а не Абел.

15. Петнаесетта лекција: Кралот Давид
16. Шеснаесетта лекција: Смртта на Абсолом

Првите одинаесет лекции се извадени од книгата *Книга на Битието*, а дванаесеттата, тринаесеттата и четиринаесеттата од *Излез* и од *Книгата на Јозуеху*, додека петнаесеттата и шеснаесеттата се резиме од неколку глави од *Првата и Втората книга на Самуел* како и еден дел од *Првата книга на Кралевите*.²²⁸

Треба да се спомне дека преработката на библиската материја која нуди во оваа книга, ги одминува границите на еден обичен превод. Повеќе се забележува слободен превод на библиските текстови, кој оди во *правец на прераскажување или кон формирањето на литературно посестримство*,²²⁹ и токму тука, според нашето мислење, се покажува авторството на Наум во *Абеџедар* од 1845 година.

За да го потврдиме ова наше мислење, во продолжение даваме текстови од Дванаесеттиот расказот „Пронаоѓањето на Мојсеј и неговото вадење од реката.“ Истите ги споредуваме и со Библијата и со книгата: „Големата книга со раскази за историјата на Библијата“, на холандската авторка Ане де Вриес, издадена во 1938 година.

Naumi: Mësimi i dymbëdhjetë – Moisiu gjendet dhe nxirret nga lumi

Jozefi qëndroi i parë në Egjipt tetëdhjetë vjet. Pas vdekjes së tij, një mbret tjetër që quhej po ashtu Faraon, mori në sy të keq njerëzit e Perëndisë (domethënë, farën e pasardhësve) të Jozefit, e që ishte fara e hebrenjve. E gjithë kjo nga shkakku se hebrenjtë ishin shtuar e shumuar së tepërmi. Prandaj i vuri nën zgjedhë e nën robi, dhe po të kishte mundur, do t'i kishte zhdukur fare. Mbi të gjitha, që sa fëmijë meshkuj të lindeshin prej farës së hebrenjve, të hidheshin në lumin Nil e t'i mbytnin.

Josavella, gruaja e Abrahamit, lindi një djalë shumë të bukur. Për ta shpëtuar nga të mbyturit, vuri ndërmend, dhe e mbajti të fshehur gjer në tre muaj. Por, kur pa se s'ishte gjë që bëhej dhe se do të merrej vesh; thuri një arkëz prej shavari. Poqë e bëri që në të të mos hynte uji,

²²⁸ Спореди: *Библија*. (I. Битие, 1:1-29; 2:1-4; II. Битие, 1:8,9; 15, 18, 21, 22; III. Битие, 3:2-6; IV. Битие, 3:7-14, 16-17, 19, 23-24; V. Битие, 4:1-5, 8-9, 11; VI. Битие, 6:1-8,13,14,18; 7:2, 7, 8, 12, 13, 16-22; 9:1; VII. Битие, 11:4-9; VIII. Битие, 12:2,3,5; 17:19; 18:19; 21:1-3); 22:2, 9-13; IX. Битие, 37:3-10; 12-16, 18-31; 39:7-14, 17-20; X. Битие, 40+41:2-15, 25, 29-36, 37-44; XI. 41:53-53; 42:1-16, 19-21, 25-34; 43; 44:4-12; 45:2-9, 9-14, 16-20; 46:2-7; 47:5-12; XII. Исход, 1:6-14, 22; 2:2-10; XIII. Исход, 5:1-2; 6:6-13; 7:3; I-IX-X; 14:2-14, 15-31; XIV. Исход, 15:22-23; 16:2-4, 7, 9; 17:2-7; 20:2,23; 24:12; 31:18; 32:2-6, 15; 34; Joz. 1:1. Самуил, 1:8, 10; 12; 13; 18...; XV. 1 Самуил, 8; 9:10-16; 13; 15; 16; 2 Самуил, 1:1-5; XVI. 2 Самуил, 1:1-16; 5;9; 18:1-18; 19; 1 Книга Царства, 1:1-10, 28-40; 2.

²²⁹ Види: Femi Cakolli, *цит. дела*, 2003, 121.

e vuri foshnjën brenda dhe i dha udhë anës Nilit. Motra e tij kishte kujdes dhe vinte re nga larg, që të shihte se ç' do të bëhej me të.

Bija e mbretit kishte dalë me gra dhe me shërbëtore të veta për t'u larë në lumin Nil. Aty e gjeti foshnjën. Ajo, nga bukuria e djalit u gëzua aq, sa vendosi ta rriste sikur të ishte djali i saj Ia dha emrin Moisi, që do të thotë i shpëtuar nga uji. E bija e mbretit kërkoi që menjëherë të gjenin një grua, e cila do t'i jepte gji. Motra e Moisiut, e cila sillej andej rrotull, i tha se ajo e dinte një të atillë. Menjëherë e shpuri të ëmën e djalit. Ashtu Moisiu u rrit dhe e mori në pallat të faraonit tek i ati i saj.

Наум: Лекција дванаесет – Пронаоѓањето на Мојсеј и неговиот излез од реката

Јозеф прво остана во Египет осумдесет години. По неговата смрт, еден друг крал кој се викал, исто така, Фараон, не ги сакал божјите луѓе (односно, семето на наследниците) на Јозеф, кое било семето на Евреите. Сето ова, поради тоа што Евреите биле премногу размножени. Затоа ги стави под надзор и робија, и, ако можел ќе ги уништил целосно. Над се, колку машки деца да се родеа од еврејска семка да се фрлат во реката Нил и да ги удават.

Јосавела, жената на Абрахам, роди многу убаво машко дете. За да го спаси од давење, думаше многу време, и го криеше три месеци. Но, кога видеа дека не е нешто што може да се крие и дека ќе се дознаеле; сплетила една мала кошница од шавар. Но, ја направила за во неа да не влегува вода, го ставила бебето внатре и ја пуштила по Нил. Неговата сестра внимавала и гледала од далеку, за да можела да види што ќе се случи со него.

Керката на кралот била излезна со жени и своите слугинки да се капе во реката Нил. Таму го најде бебето. Таа, толку ѝ се израдува на убавината на момчето, што реши да го порасне како да е нејзин син и му го даде името Мојсеј, што значи спасен од водата. Кралската ќерка побарала веднаш да се пронајде жена, која ќе го дои. Сестрата на Мојсеј, која се вртела таму наоколу, ѝ кажа дека таа знае една таква. Веднаш ја однесе мајката на детето. Така Мојсеј порасна во палатата на Фараонот, нејзиниот татко).

Anne De Vries: *Dalë nga uji*²³⁰

²³⁰ Anne De Vries, *Libër i madh me tregime për historinë e Biblës*, Organizata: Stichting Antwoord, P.O.Box 76, Zh Andijk, Hollandë, Druckhaus Gummersbach, 1992, 90-92. Оригиналниот наслов: *Groot Vertelboek voor de Bijbelse Geschiedenis. Расказот „Излезен од вода“ (Dalja nga uji)*, на Ане де Вриес, до даваме во покуса форма и нецелосен.

Mbreti lëshoi një dekret, që çdo djalë izraelit, që do të lindej, duhej të mbytej. Amrami dhe Joçebedja nuk iu bindën këtij urdhri (...)

Ata me frikë, filluan ta mbajnë një gjë të tillë të fshehtë... Të fshehurit e fëmijës filloi të bëhej gjithnjë e më i vështirë me kalimin e kohës. Ushtarët endeshin gjithandej dhe kërkonin foshnja, që sapo ishin lindur.

Foshnja filloi të rritet dhe të qarat e tij mund të dëgjoheshin deri jashtë në rrugë, megjithëse Joçebedja bënte të pamundurën, që ta pushonte.

Më në fund, asaj i erdhi një mendim i mirë. Ajo mori disa thupra papirusi nga brigjet e Nilit dhe thuri një shportë. Pastaj e leu me zift nga jashtë, që të mos i hyjë uji. Kjo shportë dukej si një arkivol i vogël. Ajo e bëri këtë arkivol nga dëshira, që ta mbronte foshnjën gjallë.

Në mëngjes, sapo zbardhi dita, ajo mori arkivolin dhe të bijën Miriamën dhe dolën jashtë. Kushdo që i pa, mendonte se po shkonin të varrosnin një fëmijë të vogël.

Joçebedja shkoi në breg të lumit dhe vuri qivurin në ujë, mes kallamishteve.

Shporta lundronte mbi ujë dhe përkundej lehtë sa andej e këndej.

Dy sy ruanin nga gëmushat aty pranë. Miriama qëndronte pas tyre, pranë lumit, e fshehur, për të parë se ç'do të ndodhte me vëllain e saj të vogël.

Miriama priti për një kohë të gjatë dhe dita filloi të bëhej gjithnjë e më e nxehtë, por përsëri në brigjet e Nilit, kishte qetësi.

Pastaj përtej gushës së sheshtë, u dëgjuan disa zëra grash. Po vinin disa gra egjiptiane, për t'u larë në lumë. Njëra prej tyre ishte princesha, e bija e mbretit dhe të tjerat, që e shoqëronin, ishin shërbëtoret. Ato u afruan tek uji dhe po rrinin në breg të lumit.

Princesha e pa shportën dhe dërgoi njëren prej shërbëtoreve, për ta marrë. Miriamën mezi e mbante vendi, atje ku ishte fshehur. Ajo pa njëren nga gratë, që mori shportën dhe ia shpuri princeshës. Ajo dëgjoi vëllaqkon e saj të vogël të qante, por dëgjoi edhe fjalët që tha princesha.

-Kjo foshnjë duhet të jetë e izraelitëve, - tha ajo, - sa fëmijë i bukur, sa i dashur që është. Këtë foshnjë, nuk do ta lëmë të mbytet, unë dua ta mbaj atë, do të kujdesem për rritjen e tij.

-Por kush do t'i japë gji foshnjës? Kjo ishte një pyetje me vend dhe filluan ta bisedojnë për një kohë të gjatë.

Princesha nuk mund t'i jepte gji foshnjës, sepse nuk ishte nënë dhe një gjë të tillë nuk mund ta bënin as shërbëtoret e saj.

Papritur gratë dëgjuan pas tyre një zë të ndrojtur të thoshte: -A të shkoj e të gjej një grua, që të ta mbajë me gji këtë foshnjë?

-Po, -tha princesha, - shko shpejt dhe gjej ndonjë grua.

Ky ishte një mendim i shpejtë që i erdhi Miriamës në kokë. Ia dha vrapit dhe menjëherë u kthye me të ëmën, por ajo nuk mund t'i thoshte dot princeshës që Joçebedja, ishte nëna e vërtetë e foshnjës.

-Merre këtë foshnjë dhe ma ushqe, - tha princeshja, - dhe për punën që do të bësh, do të të paguaj.

- (...) Princeshja po mendonte se si e gjeti mes ujërave dhe për këtë, ajo e quajti Moisi, që do të thotë: "I nxjerrë nga uji.")

(Анне де Вриес: Излезен од вода

Кралот пушти еден декрет, дека секое израелско машко дете, кое ќе се роди, треба да се удави. Амрам и Joçебеде не се покорија на оваа заповед (...)

Тие со страв, го кријат ова... Како што поминуваше времето, криењето на детето стануваше сè потешко. Војската шеташе насекаде и бараше штотуку родени бебиња.

Бебето почна да расте и неговото плачење можеше да се слушне и надвор иако Joçебеда го правеше невозможното, за да престане.

На крај, нејзе ѝ дојде добра идеја. Таа зеде неколку прачки од папирус на бреговите на Нил и сплете една кошница. После ја измачка со катран од надвор, за да не влегува вода. Така изгледаше како мал сандак. Таа го направи овој сандак од желба да го заштити бебето.

Наутро, при разденување, таа го зеде сандакот и ќерката Миријам и излегоа надвор. Секој што ги виде, помисли дека одеа да погребат едно мало дете.

Joçебеда отиде на брегот на реката и го стави сандакот во вода, измеѓу трските.

Кошницата пливаше над водата и се наведнуваше нежно колку ваму толку натаму.

Две очи пратеа од грмушките таму во близина. Миријам стоеше зад нив, сокриена покрај реката за да види што ќе се случи со нејзиниот помал брат.

Миријам чекаше долго време и денот започна да станува сè пожежок, но, сепак, на брегот на Нил, беше тивко.

Потоа, од другата страна на рамното грло, се слушнаа неколку женски гласови. Доаѓаа неколку египетски жени за да се капат во реката. Едната од нив беше принцезата, ќерката на кралот, во нејзина придружба беа слугинките. Тие се доближија до водата и стоеја на брегот од реката.

Принцезата ја здогледа кошницата и ја прати едната од слугинките, да ја земе. Миријам едвај ја држеше место, таму каде што беше сокриена. Таа ја виде едната од жените, како ја зема кошницата и ѝ ја однесе на принцезата. Таа го слушна нејзиното мало братче коешто плачеше, но ги слушна и зборовите што ги кажа принцезата.

- Ова дете треба да е израелско, - рече таа, - колку убаво дете, колку мило .

Ова бебе, нема да го оставиме да се удави, јас сакам да го задржам ова дете, ќе се грижам за неговото растење.

- Но, кој ќе го дои детето ? Ова беше прашање на место и почнаа да разговараат долго време.

Принцезата не можеше да го дои, затоа што не беше мајка и вакво нешто не можеа да го направат ниту нејзините слугинки.

Неочекувано жените слушнаа еден срамежлив глас зад нив кој велеше: - Дали да одам и да најдам една жена, да го дои ова дете?

- Да, - одговори принцезата- оди брзо и најди некоја жена.

Ова беше брзо размислување кое ѝ падна на памет на Миријам. Почна да трча и веднаш се врати со мајка ѝ, но таа не можеше да ѝ каже на принцезата дека Јоцебеда, беше вистинската мајка на бебето.

- Земи го ова бебе и нахрани ми го - рече принцезата - и за работата што ќе ја направиш ќе те платам.
- (...) принцезата размислувајќи како го пронајде на сред вода и за тоа го нарече Мојсеј што значи: „Изваден од вода“ (*I nxjerrë nga uji*).

Како може да се види и текстот на Наум и текстот на Ане де Вриес, го преставуваат истиот библиски случај. Во секој случај се разликува стилот на раскажување. Тоа што паѓа на око, за разлика од Библијата се ликовите Јосавел и Абрахам кај Наум и Амрам, Јоцебеда и Миријам кај Ане де Вриес кои не се наоѓаат во Библијата. Но, треба да се спомене, дека ликовите, кај авторите за кои станува збор, не ја менуваат ниту најмалку вистинитоста на Библијата; темата е иста, случувањата ја испраќаат истата идеја, иста порака, и има ист крај.

Исто така, е од интерес да се нагласи дека расказот за смртта на Абсалом (кај Наум Авесалом²³¹), се претставува за прв и единствен пат во цела албанска библиска литература.²³²

Книгата завршува со „Десетте Божји заповеди кои му ги даде на Мојсеј“, кои во текстот на Векиљхарци се како во Библијата.

Треба да се напомене дека цела библиска материја во *Абецедарот* е од *Стариот завет*, наспроти молитвата *Оче наши*, која е од *Новиот завет*.²³³

²³¹ Спореди: *Историјата на Абсалм*, во: *Библијата*, Втората книга на Самуел .

²³² Fehmi Sakolli, *цит. дела*, 122.

²³³ Gjystatin Casaj Shushka., *цит. дела*. 313-317; Спореди: *Bibla*, Книга на излегување, 20:2-17.

Освен од јазична гледна точка Абецедарот на Наум може да се разгледа ка буквар на интелектуалната и граѓанската храброст, абецедар на настојувањето и на саможртвувањето за високи цели.²³⁴

Со библиската материја која ја нуди во букварот, Наум е во дух на европската култура за едукација, образование и целосна национална еманципација на народот.

Како такво, делото на Наум е библиска порака за знаењето, образованието.

²³⁴Emil Lefe, “*Ëvetaret*” e Naum Veqilharxhit - shkëndija të zgjimit kombëtar, во: Perla – revistë shkencore- kulturore tremujore, Viti X 2005, Nr.2 (37), 46-53, Botuesi: Fondacioni Kulturor “Saadi Shirazi”, Tiranë.

4. 2. Jeronim De Rada (Јероним Де Рада)

4.2.1. Божественоста во делото на Де Рада

Најскапоцената и најсветлата фигура на книжевноста на Националната Ренесанса е несомнено Јероним Де Рада, чие дело „Песни на Милосау“ (Këngët e Milosaut) се смета за почеток на албанската уметничка литература.

Постојат неколку фактори кои, според Клара Кодра, влијаеле врз литературната формација на Де Рада: неговото формирање во арберешкиот колеџ Свети Адријан, фолклорот, европската книжевна традиција, особено, античката грчко-римска поезија и друг извор што негувал многу народи, Библијата, земајќи ја од неа нејзината спонтаност, богатството на имагинацијата и нешто од нејзината симболика.²³⁵

И Библијата, нејзиниот одраз, каде помалку и каде повеќе, ќе биде присутна во сите дела на овој автор. Иако во различните препечатувања на неговото дело (со текот на времето), има толку многу мешање, отстранување на текст од оригиналот и вметнување текстови во нив, од оние што го подготвуваат нивното објавување²³⁶, се разбира, според идеолошките барања од времето (комунистичко), сепак присуството на Библијата е очигледно.

4.2.1. 2. Божественото во делото Милосау

Суштински дел од креативниот поетски концепт на Де Рада е божественото, кое длабоко продира во секое негово поетско дело.²³⁷ Всушност, тоа ја прави една од најсуштинските карактеристики и една од најсуштинските компоненти на неговата теоретска креативност - естетска и поетска. Затоа, за да се разберат, анализираат и толкуваат правилно делата на Де Рада, неопходно е да се знае оваа карактеристика, оваа исклучително важна компонента. Самиот Де Рада смета дека литературната креативност е дар Божји, кој создал се: „Задоволството што му го носат на човекот корисните работи е голем дар од Отецо, кој даде се.“²³⁸ (Дека *Отецот создал се*, вели и Библијата: *Битие 1-2*).

²³⁵ Klara Kodra, Jeronim de Rada, poet midis traditës dhe modernitetit, во: *PERLA – Revistë shkencore – Kulturore tremujore*, Viti XI 2006 Nr. 3 (42), 63-68, Fondacioni Kulturor “Saadi Shirazi” – Tiranë.

²³⁶ На пример: Andrea Varfi, Jup Kastrati, Dhimitër Shuteriqi.

²³⁷ Anton Nikë Berisha, *Vëzhgimet teorike dhe estetike të De Radës dhe të Fishtës*, Arbëria 07, Tiranë, 2011, 27.

²³⁸ Girolamo De Rada, *Principi di estetica*, Tipografia Fratelli De Angelis, Napoli, 1861, 9.

Го наоѓаме божественото во творештвото на Де Рада во неговото прво дело: *Песните на Милосау*. Дури и премиси на божественото се појавуваат во првата песна (канѓелен) кога цвеќињата на ленот се отвораат (процветани) во земјата Арберешка се споредуваат со убавината на небесните цвеќиња: “*lule liu të hapura /si ato lule-qielli.*”²³⁹(„отворени ленени цвеќиња / како оние цвеќињата на небото”).

Дури и разните молитви насочени кон Бога и Пресвета Богородица, да се грижи за нив и да ги чува, да им ги олесни страдањата во животот, ги среќаваме во некои канѓели, како што се, XIII, XIV, XXI. Самиот Бог е творецот на Милосаут; Бог го сака, се грижи за него и му го украси неговото детство “*ai Zot më të dó mīr*” (“Тој Бог ме сака најмногу”) (Канѓел XIII).²⁴⁰

Според Шутериќи:

*Por ai Zot, që gjithë gaz
të zbukuroi djalërinë,
djepin ta veshi me ar,
aq sa një katund për ty lutet,
ai Zot të do.*

(*Kënga XIII*)²⁴¹

*Toj истиот Бог, целиот среќен
Ти го украси детството,
да ја покрие лулката со злато,
затоа целото се село се моли за тебе
Тој бог тебе те сака.*

(*Песна XIII*)

Библиско-религиозна референца, ликот на Света Марија, на Свети Илија (кој во *Милосао* се појавува во форма на Свети Ли, како што се нарекува и денес меѓу Албанците), Господ, Велигден (празникот на воскресението Христово), Недела (во смисла на светиот

²³⁹ Këngët e Milosaos, во: *De Rada, Vepra I*, Rilindja, Prishtinë, 1980, 75; Jeronim De Rada, *Këngët e Milosaut*, Shpresa, Prishtinë, 2001, 61. Транскрипција: Françesko Altimari.

²⁴⁰ Anton Nikë Berisha, *Larmi vëzhgimesh letrare*, Faik Konica, Prishtinë, 2012, 74.

²⁴¹ Këngët e Milosaos, përgatitur nga (подготвено од) Dhimitër Shuteriqi, во: *De Rada, Vepra I...*, 125.

ден, празничен ден), итн., се среќаваат во песните III, X, XV, XXI, XXV, XXVIII и во некои други.

Во *Песната X - Велигденски танц (Valle e Pashkës)*, се изговараат идеи за воскресението Христово. Велигден, како што е познато е прослава на Христовото воскресение, три дена по Неговото распнување и Неговата смрт на крстот. Овој празник го симболизира обновувањето на секојдневната надеж, победата на доброто над злото, светлината над темнината, животот над смртта. Така, според авторот, воскресението го прави светот во ново; воскресението Христово му дава на животот ново значење, нова смисла, кое е во целосна согласност со концептот и учењето на библиската порака, *Јован 11: 25-27:11:25-27:*

Христос им одговори:

„Јас сум Воскресението и Животот:

кој верува во мене, дури и да умре, ќе живее.

Кој живее и верува во мене,

тој никогаш нема да умре.

Дали веруваш во тоа? ”

Марта одговори:

"Да госноде"!"

Песна XI:

Valle e natës së Pashkës

Zgjoju trim, gëzuarë!

Zotynë la varrinë,

(...)

bota²⁴² vishet ndër të reja.

Po kështu, zemër e dhembshur,

priresh edhe ti e gëzuar²⁴³

Нокта на Велигденски танц

²⁴² Живот (Jeta), во: Jeronim De Rada, *Këngët e Milosaut*, Shpresa, Prishtinë, 2001, 78.

²⁴³ Исто таму, 109.

*Разбудете се храбри, весели!
Бог го напушти гробот,
(...)
светот се облекува со ново.
Исто и сочувствително срце,
Надежта и радоста.*

Стихот што *Бог го напушти од гробот* е дериват на библиската приказна за Христовото воскресение и во согласност со евангелијата: Јован 20: 1-10, Матеј 28: 1-10, Марко 16: 1-8 Лука 24: 1-12.

Концептот за живот после смртта се наоѓа и во *Песната XV*, особено во последните стихови: „и тој рече: “*edhe tha: - si ajo që iku / edhe rron përtej, / kështu rrojmë ne pas vdekjes.*” (- како тоа што побегна / и што живее понатаму, / така и ние ќе живееме после смртта“). Во оваа песна, се среќаваме со сета посветеност на Дева Марија и големата верба што авторот ја има во неа, па се моли:

*Udhës sime lutesha:
- Shën Mëri e shpive tona ,
këto udhë të m'i ruash
(...)
shpitë të mos vishen në zi
gjith' të thonë: “Ti ruana!”*

По мојот пат се молев :
- *Света Марија на нашите домови,
Овие патеки да чувај ги за мене
(...)
куќите да не се облечат во црно
Сите ви велат: 'Ти да не чуваш!'*

или: *Lut dhe zonjën Shën Mëri, / kurrë zi mos të të sjellë.*²⁴⁴(Помоли се и на Света Марија/ црнило никогаш да не донесе).

²⁴⁴ Во: *De Rada, Vepra I...*,131-135.

Божественото добива поосетлива димензија во делото - во песната XXIV, кога љубовта кон Милосао и Рина е пропратена со предизвици и трагедија. По смртта на Рина и нејзиниот син, Милосау се свртува кон Бога и бара ја Неговата милост да му ги „одземе“ - да ги заврши деновите на земниот живот.

Zot i dherave...

(...)

më vështroftë dhembshurisht,

*këtë jetë ma këputtë.*²⁴⁵

Господару на земјата ...

(...)

гледај ме сочувствително,

одземи ми го овој живот.

Навистина, централните фигури на Библијата, како што се: Христос Бог, Дева Марија, итн. ќе го одразуваат целото дело *Песната на Милосау*, од Де Рада. Тие се толку природно присутни во текстот, исто како што се во животот на авторот и неговите сонародници (Арбереш), затоа, како такви, овие бројки излегуваат како исклучително функционални во делото. Со оглед на присуството на Библијата во делото на Де Рада, Маркиано е на мислење дека доколку таа се отстрани, магијата во делото е уништена²⁴⁶, додека научникот Моиком Зеко, паралелно проучувајќи ја *Песната на песните* и *Милосау*, забележа некои не-случајни сличности, во однос на поетскиот предмет (што е љубовта помеѓу двајца млади луѓе), средината на љубовта (и во *Песната на песните* и во *Милосау* е пастирска средина со лозја, маслинки и егзотични растенија, каде што се забележува движењето на годишните времиња, магичната игра на Сонцето, Месечината, ветровите и водите), пречките со кои се соочуваат младите во врската - нивната љубов, како и структурата на песните - ако ги земеме предвид монолозите меѓу младите и интервенција на хорот итн..²⁴⁷

²⁴⁵Исто таму, 179.

²⁴⁶ Види: [Michele Marchiano](#), *L'Albania e l'opera di Girolamo de Rada*. V. Vecchi, Foggia, 1902, 68.

²⁴⁷ Види: Моиком Зеко, *Kënga e këngëve dhe Milosao i De Radës*, во [:http://www.gazetadita.al/kenga-e-kengeve-dhe-milosao-i-de-rades/2015](http://www.gazetadita.al/kenga-e-kengeve-dhe-milosao-i-de-rades/2015).

4.2.1. 3. Божественоста во Делото несреќниот Скендербег (*Skanderbeku i pafan*)

Божественото, исто така, длабоко продира во делото на *Несреќниот Скендербег*. Ова е потврдено со раскажувањето на различните состојби и дејствија на ликовите, или кога е упатено на Божјиот благослов да ги намали или ублажи нивните маки и страдања, или кога спонтано произлегува од нивните страдања и трагедии во текот секојдневниот живот, изразувајќи ја невозможноста тие да ја сменат нивната судбина.²⁴⁸

Во песната што *Бождари на Стрезуите* и ја посветува на својата девојка, Серафина, се вели дека нејзината убавина дошла од рајот: *”që të dha hijeshinë e një vajze / së nxjerrur prej parajsë”*²⁴⁹ (“што ти ја подари убавината на девојка / извадена од рајот”), за да продолжи со грижата што странците сакаат да ги уништуваат црквите, каде што почивале нивните мртви: *“e, pse duan kishat të na i errësojnë, / ku të vdekurit na flenë/ pa qirinj e dyer tbyllët”*²⁵⁰ (“зошто сакаат црквите да ни ги затемнат, / каде што спијат мртвите / без свеќи и затворени врати”). Уривањето на црквите од странците - како што авторот ги нарекува османлиските освојувачи - значеше не само уривање на арберешката вера во Бога, туку и исчезнување на нивното постоење.

Што е вистинито, христијанството, како верба во Бога и како (етно) култура, ја означиле точката на идентификација, разликување и одвојување на Албанците од Турските освојувачи. Оттука, Црквата како институција и вера во Христос Бог, во ова дело, како и во многу други дела на Де Рада, се знаци на етничко-национален идентитет. Албанците не сакаат живот без Христос и Црквата и во ниту еден момент нема да го негираат. Негирање на верата, негирање на Света Марија, ликот, ова, генерално за Библијата, значеше и негирање на етничката припадност. Ова јасно го покажува дијалогот помеѓу Кралот Јован Кастриот и Владиката:

*Më dukej se më patën çuar te sulltani, pa njeri,
dhe oficerët e tij më pyetën:
“Ti, çfarë e do më Krishtin
që t’u zhdruk nga faqja e jetës?”
“Qoftë, dhe, me të së bashku,*

²⁴⁸ Anton Nikë Berisha, *Njëmendësia e fjalëve (Mundësi interpretimesh letrare)*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2006, 28.

²⁴⁹ Skanderbeku i pafan, во: *De Rada, Vepra 6*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 9.

²⁵⁰ Исто таму, 10.

edhe ne zhdukemi”.
Kisha, si më dukej, dy bijtë e mi për dore,
të thirrur me mua: “Po për djemtë
nuk mendon vallë,
që sulltanit aq i dhimbsen?”
“Thojeni vetë, o bijtë e mi:
Ju Shën Mërinë po lini dhe mua,
e doni të bëheni si këta”.
”Jo, o zoti tatë!”

(Libri I, Kënga III)²⁵¹

Ми се чинеше дека ме однесоа кај султанот, без никој,
и неговите службеници ме прашаа:
„Што сакаш уште од Христос
Кoj исчезна од лицето на животот? “
„Биди, и, со него него ние заедно,
исчезнуваме и ние “.
Мисла, ги имав моите два сина за рака,
ми се развика: „А што е со момчињата
не мислиш,
дека султанот е му толку жал? “
„Кажете си сами, синови мои:
Вие Пресвета Богородица ја оставате и од мене,
сакаш да бидеш како нив.
”Не, боже!”

(Книга I, Песна III)

Како што може да се види, момчињата нема да се откажат и да ја одречат Пресвета Богородица (значи религија, духот-културата) ниту Царот (што значи етничка припадност-земја), и дека нема да станат како нив: Турци.

Непоколебливата верба во Бога и неговата сеомќност е длабоко оправдана од самиот Скендербег. Тој е убеден дека само во татковината ќе го најде Божјиот Дух и дека Бог ќе

²⁵¹ Исто таму, 45.

му помогне да се врати во својата татковина и да ја исполни својата должност кон земјата на својот народ. Суштинска е одлуката на Господ Бог:

Derisa të mos shkoj në vendin tonë
(...)
nuk do gjej qetësinë e duhur, s'kam prehje.
Atje do të gjej frymën e Zotit...
(...)
Unë e pashë me sy.
Në ndërgjegjen time
fjala e Tinëzot e, pastaj vepra e tij

(Libri II, Kënga V)²⁵²

Додека не одам во нашата земја
(...)
Нема да го најдам вистинскиот мир, немам одмор.
Таму ќе го најдам духот Божји ...
(...)
Го видов со свои очи.
Во мојата свест
Господовиот збор, потоа неговото дело
(Книга II, Песна V)

Безусловното верување во Христа и крстот, неговиот дух, дополнително се просветлува и дополнително се оправдува кога Скендербег ќе се сретне со еден турски војник. Пред битката, во присуство на султанот, Скендербег ги крева рацете кон небото и прави крст. Ваквата вера и побожност ја одредува победата на Скендербег:

“Veç një Zoti, që në Atdhe
luste ëma e farefisi,
(...)

²⁵² Исто таму, 152.

*e dorën ngriti, bëri kryqin
të cilin të gjithë e panë,
u zverdh Murati.*

(...)

*Kundërshtari i huaj ndjeu, i tmerruar,
gjer në zorrët ushtën
prej hekuri të ngrirë.*

*(Libri IV, Historia 4)*²⁵³

*“Освен еден Бог, што во Татковината
Молеше мајка и роднина,*

(...)

*крена рака, направи крстот
што сите го видоа,
пожолти Мурати.*

(...)

*Странскиот противник се почувствува, преплашен,
до цревата коњето
од замрзнато железо.*

(Книга IV, Историја 4)

Длабоката вера во Христа Бога, е крајно оправдана во ликот на Вангизана, сестрата на Гибралтар (Книга III, Песна I), која по многу животни перипетии, влегува во црквата и по средбата со Владиката одлучува да се крсти. Овој момент не потсетува на зборовите на Христос: „Дојдете кај мене, сите што се трудите и сте уморни од тешкиот товар, и јас ќе ве одморам. Земете го мојот јарем врз вас и дозволете ми да ве научам дека сум кроток и измачен. На тој начин ќе најдете одмор (мир) за вашите души, бидејќи, навистина, мојот јарем е сладок и мојот товар е лесен“²⁵⁴. Владиката се моли на Бога да ја извади од темнината и злото Вангизана, ја крсти со вода и, тогаш:

*një si akull ia përshkoi
eshtrat dhe e dridhi. E ra*

²⁵³ Исто таму, 293.

²⁵⁴ Mt 11:28-30.

si borë e bardhë në gjunjë.

*Како мраз и премина
По коските и трепереше. И падна
како бел снег на колена.*

Ја благослови:

*Bijë, mos u tremb,
se në emër të Atit, të Birit
dhe të Shpirtit Shenjt, je bekuar!²⁵⁵*

*Ќерко, не плаши се,
дека во името на Отецот, Синот
и од Светиот Дух, ти си благословена!*

Дека со крштевањето ја најде смислата на животот, Божјата љубов, Вантизана му признава на својот сакан, Монуску:

*Një mëngjes ja u strehova
në kishën me varre të hijeve
të shkuara dhe, aty ku ishte
bregu i amshimit, u ula.
Dhe pashë me ne të birin
e Allahut në kryq. M'u duk
atëherë sikur m'u çel toka
e rënduar në dije kah buronte jetë
për ata që e banojnë, lidhur dhe bërë
vëlla me Hyj, prej të cilësh Zoti i tokës
deshi që në gjirin e vet, biri i tij
'u mishëronte dhe të lindte'
se përmes vdekjes që e mbante
të trishtueshme, bosh,
(...) t'i rikthehej*

²⁵⁵Skanderbeku i pafat, во: *De Rada, Vepra 6, 183.*

jeta që bota e ka të amshueshme.

(Libri V, Kënga V)²⁵⁶

*Едно утро се засолнив таму
во црквата со гробници од сенки
минато и таму каде што беше
на брег на вечноста, седнав.
И го видов синот со нас
на Аллах на крстот. Ми се виде
тогаш како да ми се отвори земјата
отежната со знаењето кон изворот на животот
за оние што живеат, врзани и станаа
браќа со Бога, од кого Господарот на земјата
сакаше тоа во пазувите, неговиот син
„Отелотворени и родени“
дека преку смртта што го држеше
тажно, празно,
(...) да се врати кон вечен живот што светот го има.*

(Книга V, Песна V)

Всушност, овие стихови претставуваат не само длабоко размислување и вера на човекот во Бога, туку и прекрасен одраз на евангелската порака и христијанската теологија.

Длабоко библиски дух и силна верба во Христа и Дева Марија ја опфаќаат книгата на *Јован Хунијади и Скендербег*.²⁵⁷ Дури и како структура, начин на градење, стиховите го носат библискиот ритам, силни и јасни библиски слики.

Концептот за длабока и непоколеблива вера во Бога, во Господ Христос, во Неговата Мајка, во Пресвета Богородица и во побожноста, не е докажан само со неговите дела, туку и со неговиот став, мисла и ценење. Зборувајќи за поезијата, тој нагласува: „А поезијата е привилегија како и Пророштвото, не се произведува (не се прави) според волјата на човекот. Визијата за божественото делување за промена на судбините на луѓето е дар на Пророците,

²⁵⁶ Исто таму, 362.

²⁵⁷ Исто таму, 381-399.

подготовката за животот на височините им припаѓа само на Родените поети .”²⁵⁸ Таквиот став се докажува и со негова мисла, напишана на италијански јазик: “Да не се плашев да те повредувам, Божице, клекнувајќи пред твоите нозе, би се молел, не да се молам за нешто, туку за да ја запознаеш во целост длабоката и сочувствителна љубов што се разбуди во моите гради и ако ми дозволиш да ти ја бакнам твојата рака, станувајќи твој верен и непоколеблив витез, твојата вера и онаа на Господ што ја примив при крштевањето ќе бидат насекаде двете кралски науки на мојата горда душа..”²⁵⁹

Дека Де Рада имал посебна посветеност на Светата книга и неговата непоколеблива вера, се потврдува и во неговата *Автобиографија*, од која подолу ги пренесуваме некои од изјавите на Де Рада:

По три години, кога почнав да ги разбирам *Избраните делови од Стариот Завет*, се рехабилитирав, на некој начин.

Ова беа двата благослови што ги донесов со мене од Колеџот: неизбришливото чувство за Бога и мирисот на небесна љубов.²⁶⁰

Уште еднаш ви ја споменам милоста што Господовата Мајка ја имаше за мене, и таа небесна сила повеќе нема да ја водам во човечката кал.²⁶¹

Ја знаев изреката на апостол Свети Јован: Помоќен е оној кој царува со нас, отколку принцот на овој свет.²⁶²

Ја открив вистината за божествениот суд: *Жетвата е зрела, но жетварите недостасуваат*.²⁶³

²⁵⁸Girolamo De Rada, *Poesie albanesi, Voll. II. Uno Specchio du umano transito*, F.Di Gennaro&A.Morano, Napoli, 1898, 6: E la Poesia è un privilegio come la Profezia, nè produrre si può a volontà d'uomo. La visione dell'azione divina ch'è per volgere le umane fortune è un dono ai Profeti, la confezione dal latte dell'alta Vita fu concessa ai nati Poeti.

²⁵⁹ Види: J. De Rada, *Përsiatje*. Во: Jeronim De Rada, *Vepra letrare 1*, Tiranë, 1987,222. (Од италијанскиот јазик, Klara Kodra)

²⁶⁰ Jeronim De Rada, *Autobiografia*, Onufri, Tiranë, 202, 54-55

²⁶¹ Исто таму, 58.

²⁶² Исто таму, 107.

²⁶³ Исто таму, 131.

4. 3. Anton Santori (Антон Сантори)

4.3.1. Библиската тематика во поетското дело

Важни траги (белези) во литературата, културата и духовноста на Арберешите исто така остави и Сантори, автор на значителен број дела од различни жанрови и многу разновидни теми.²⁶⁴, затоа, Маркианој го нарече *разноврсен дух*.²⁶⁵ Сантори се смета и за добар познавач на литературната креативност на албанските (арберешки) писатели пред него (особено Ј. Варибоба и П. Богдани), но и како добар познавач на европската литература.

Кога станува збор за карактерот и темата на делата, мора да се каже дека дел од литературната креативност на Сантори е цврсто вкоренета во концептот на христијанската теологија - во библискиот дух, како што се делата на *Rrozārë i Shën Mëris Virgjërë të Mīrvulīs* (Бројаница на Богородица на добриот совет), Козенца, 1849 година и *Krështeu i shëjtëruorë* (Осветениот христијанин), Неапол, 1855. Според научникот Винченцо Белмонте, од овој период се и (нецелосните) Пофалби на Пресвета Богородица. Сите три од овие дела ги одразуваат претходните италијански и латински поетски текстови²⁶⁶, кои сепак се уметнички обновени во многу лична и сугестивна форма од Сантори. Но, тоа е пред е Песна [на страдањето]²⁶⁷ (конфигурирано како бесконечен предавател) дека Сантори целосно открива длабок религиозен дух, пренесен во стихови со моќна икастична и емоционална сила.²⁶⁸ Калимерите се исто така од религиозно-библиски дух..

Религијата - како што заклучува научникот Клара Кодра - исто како и просветителството изврши значајно влијание врз моралното образование на народот и на поразбирлив и непосреден начин отколку филозофските теории. И токму образованието на луѓето, неговото обликување со високи морални идеали, да се разбуди и да се афирмира како нација, беше една од целите на претставниците на нашата Ренесанса, кои во исто време

²⁶⁴ Сантори, меѓу другите, ги напишал делата: *Gramatika e gjuhës shqipe, Këngëtorja Arbëreshe, Valle e haresë së madhe, I burgosuri politik, Sofia Kominate, Ushtari shqiptar., Kolluqi e Sorofina, Panaini e Dellja, Emira, Neomenia, Brisaldi, Lletixja e Ulladheni, Pjetër Shtërori, Milloshini e Pjetërshini*. Shih: Rexhep Qosja, Frangjisk Anton Santori, Kronologjia e jetës, во: Santori, *Vepra I*, Rilindja, Prishtinë, 1993,67-72.

²⁶⁵ Michele Marchiano, La Colonie albanesi d'Italia e la loro letteratura, во: *Rivista d'Italia*, luglio 1933, 30.

²⁶⁶ Погледнете опширно на оваа тема: Pietro Giulio Riga, *Osservazioni e riscontri sulle antologie di lirica spirituale (1550-1616)*, Italice, XXI|2018, [http:// journals.openedition.org/italique/621](http://journals.openedition.org/italique/621), 59-98.

²⁶⁷ *Këñëkë [e pësuomevet]* – Песна на мачењето

²⁶⁸ Види: Vincenzo Belmonte, *Introduzione - Opere religiose*, во: Francesco Antonio Santori, *OPERE RELIGIOSE*, Edizione del testo albanese e traduzione italiana a cura di Vincenzo Belmonte © 2018 Tutti i diritti sono riservati, 7. Во ова издание, Белмонте ги опфати делата: *Rrozarë...*, 11-30 (31-50, на италијански); *Krështeu...* 51-157 (158-260, на италијански); *Laudhimet*, 261-274 (275-287, на италијански); *Kalimere*, 289-317 (318-354, на италијански); *Këñëkë...*, 355-371 (372-389, на италијански); *Theosia e Jesu Krishtit (Hyjnia e Jezu Krishtit)*, 390-396 (397-411, на италијански). Ова последното е превод. На ова издание ќе се осврнеме и за време на нашиот труд., како: Сантори, цитирано дело.

беа просветителство и се обидуваа да создадат литература што го опфати целиот живот на луѓето.²⁶⁹ Сантори ја имаше истата цел кога ги напиша своите дела со религиозни теми.

4.3.2. Бројаницата на Пресвета Богородица на добар совет

Бројаницата на Пресвета Богородица на добар совет, Сантори ја напиша, како што и самиот посочува: *среди Кралството на Ангелите, што требаше да дојде, беше со жестока толпа од Грција до Италија (во чест на кралицата на ангелите, која имаше сочувство да дојде со албанскиот народ од Грција во Италија).*

Древниот Благослов на *Светата Бројаница*, кој Црквата (во нашиот случај: Сантори) ни налага да се молиме секојдневно за нашето духовно добро и за доброто на целото човештво, ни помага да се запознаваме подобро и одблизу со животот и спасителното дело на Исус Христос. Значи, читајќи ја Бројаницата на Пресвета Богородица за добар совет на Сантори, читателот ги прелистува мистериите на христијанската религија, тајните на Христос и на Дева Марија. Така, Бројаницата се покажува како одраз на Евангелието.

Во *Бројаницата* на Сантори се зборува за некои важни моменти од животот на Христос, дури и од почетокот на неговата мисија. Освен што медитира за воплотувањето и детскиот живот на Христос, за што зборуваат знаците на радост (*Мистики на радоста*), или за неговите страдања и смрт, за што зборуваат знаците на мачење (*Мистики на Мачењето*), до Триумфалното Воскресение, за што зборуваат знаците на среќа (*Мистики на среќата*), Сантори преку литании и некои песни приближува до ликот на Христос и Пресвета Богородица. Треба да се напомене дека текстот во Библијата е во проза, додека во делото на Сантори е во стих, можеби за дополнително стимулирање на медитацијата на читателот.

4.3.2.1. Знаци-мистериите на радоста

Првиот циклус се карактеризира со радост за настанот на Воплотувањето на Синот Божји, Исус Христос. Поздравот на Ангелот Гаврил до Дева Марија во Назарет е поздрав што ја изразува месијанската радост: “Радувај се, Марија“ (Лука 1: 26-32) и која го наоѓа своето место во знакот - првата мистерија на радоста (*Mistkos hareje*) во делото на Сантори²⁷⁰; на средбата на Марија со Елизабета, повторно се изразува радост: “Од радост

²⁶⁹ Види: Klara Kodra, *Tipologjia e poemës arbëreshe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2000, 99.

²⁷⁰ Santori, *цит.дело.*, 12.

бебето скокна на нејзините гради“ (Лк 1: 39-44), кај Сантори, втората мистерија на радоста.²⁷¹ Тогаш раѓањето на Исус прогласено од ангелите како „голема радост“ (Лк 2:4-7), во *Сантори третата мистерија на радоста*.²⁷² Последните два знака, појавата во храмот (Лк 2: 22-23) - четврта мистерија кај Сантори²⁷³ и пронаоѓањето на 12-годишниот Христос во храмот (Лк 2: 43-46)-петта мистерија кај Сантори²⁷⁴, колку што има моменти на радост, има и моменти на драма. Старецот Симон пророкува дека мечот ќе го пробие срцето на Богородица, додека 12-годишниот Христос во храмот слуша, разговара со научниците, всушност тој се подготвува да ги поучува другите со божествено знаење.

4.3.2.2. Знаци -мистериите на мачењето

Во христијанскиот свет секогаш постојат милосрдни дела, разни посветености што се изразуваат особено за време на Великиот пост, особено преку патот на Крстот, при што се медитира за мистериите на мачењето. Христос во градината на Гетсиманија стои пред сите искушенија и гревови на човештвото за да му каже на Отецот: „Нека не биде мојата волја, туку твојата волја“ (Мт 26: 36-39) - *првата мистерија на мачењето*²⁷⁵. Тој им се предава на луѓето што го тепаат и мачат (Мк 15:15) - *втората мистерија*²⁷⁶. Неговото вознесение кон Голгота со трње на главата (Мт 27: 27-31) - *трета мистерија*²⁷⁷, Распнувањето (Ѓн 19:17-18) – *четврта мистерија*²⁷⁸, и неговата смрт на Крстот (Мк 15: 20-21) - *петта мистерија*²⁷⁹, причина да се каже за Христа: Ессе homo - Еве човекот!

4.3.2.3. Знаци -мистерии на среќата

Медитацијата за Христос не смее да застане само на фактот дека е распнат, бидејќи уште поважно е дека Тој Воскресна. Преку медитација за неговото Воскресение, причината за христијанската вера е подобро откриена. „Ако Христос не беше воскреснат залудно, залудно е нашето проповедање - залудна е вашата вера“, пишува Свети Павле (1 Кор.15:14). Во центарот на овие знаци, по *Воскресението и Вознесението*, е доаѓањето на *Светиот Дух на денот на Педесетницата*. Обединетите апостоли, и со нив Марија, со силата на Духот

²⁷¹ Исто таму, 13.

²⁷² Исто таму, 13.

²⁷³ Исто таму, 13-14.

²⁷⁴ Исто таму, 14.

²⁷⁵ Исто таму, 14

²⁷⁶ Исто таму, 14.

²⁷⁷ Исто таму, 14.

²⁷⁸ Исто таму, 14.

²⁷⁹ Исто таму, 14.

Господов, се подготвени за мисијата на евангелизам. Четвртиот и петтиот знак, *Вознесение на Пресвета Богородица на небото (Пс 45) и нејзиното крунисување Кралица на ангелите и светците*²⁸⁰, се како елементи што не тераат да сфатиме дека како членови на Божјиот народ, ние сме патници во историјата и со нетрпение очекуваме да се соединиме во слава со небесниот Отец.

Во сите *мистерии-знаци*, Сантори верно се држи до библискиот текст.²⁸¹

Појавата на Богородица во мноштвото нејзини различни слики доаѓа во ова дело и преку песни, или како што авторот ги нарекува *препеви*, а понекогаш и *песни*. Сантори, користејќи ја привлечната сила на култот на Марија, придонесе за понатамошно искоренување на духовната лирика во албанската литература.

4.3.2.4. Структурата на *Бројаницата* во книгата *Бројаница ...*

Во почетокот, од Бог се бара помош, но и прифаќање - изгледот на молитвата

Посветувањето на бројаницата

Знаци - мистерии (почнувајќи од првата)

По секој знак-мистерија се вели Оче наш (Мт 6: 9-13); десет молитви на Марија (Аве, Марија) (Лк 1: 28,42) и Слава на Отецот (како завршен дел од десетокот).

Бројаницата завршува со молитвата: *Благодарам, кралице* (радувај се, кралице) - Препевот (насловена од Сантори).

Книгата продолжува со *Литии (за Богородица)*²⁸² и седум други поезии, од четири строфи и голем број различни стихови.

Тоа е огромна литературен и уметнички производ кој низ вековите ја покажува таа чистота и духовна и телесна убавина што христијанската традиција ја познава на нашата Богородица, Мајката божја. Нејзината убавина ја опишува и ја оценува исто така и Сантори преку многу сензуални и, во исто време, внимателни стихови. Во поезијата, како што следува, Дева Марија е *убава како што месечината сјае како светлина; таа се појавува избрана пред небесните ѕвезди:*

²⁸⁰ Исто таму, 14-15.

²⁸¹ Спореди: Gaspër Gjini, *Shujta shpirtnore*, Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 1978, 145-148.

²⁸² Спореди: Gaspër Gjini, *Shujta...*, 133-135.

K Ë N K Ë Z Ë ²⁸³

Shëmëri's Mjezguštes

Kush ë kjo zonjë,

çë vetëme vjënë?

Si hënza e bukurë,

si drit shkëllqënë.

Duket e zgjedhurë

mbi ilëzit qīelli,

ПЕСНА

Пресвета Марија

Koja e оваа госпоѓа

Што самата доаѓа?

Убава како месечина

Како светлина сјае.

Се гледа дека е избраната

Од небесните ѕвезди

Богородица е постојан извор на надеж за нас, како и крајно грижливата мајка, како што покажува поезијата. *Alighori mbi delezën të zbjerr*²⁸⁴ (*Алегорија за изгубеното јагне*, С.Ѓ.) и што одговара на библискиот текст: “Изразот на изгубеното јагне”, Мт. 18:10-14 и Лк 15:8-10.

Пресвета Богородица ни доаѓа особено во стиховите што го претставуваат нејзиното мајчинство. Само креатор со вистинска и длабока маријанска посветеност како Сантори, може да произведе стихови со таква убавина и таква експресивна моќ, како во песната *Болката на Света Марија*. Авторот, со живописни ноти и бои, ја дава целата драма на мајка која тагува и ужасно страда од болките на крвавиот, прободен и закован син на крстот.

²⁸³ Santori, *цит. дело*, 18.

²⁸⁴ *Исто таму*, 22.

Солзите што ги пролева во близина на крстот на нејзиниот син прават река и поток; нејзината болка ја повикува и ја расплакува планината:

*Atje prānē mburoj një krua,
ku pra lotet saj arrūnē
e me ujet bashkë u vūnē,
aqë sa bëtin një përrua,
çë ftoj malin të qaj
prë lipsī me tijin vaj.²⁸⁵*

*Таму блиску извира еден поток
каде што стигнуваат нејзините солзи
и со водите беа собрани,
толку и да прават поток,
еве ја поканувам планината да плаче
ја повикува со нејзината болка.*

Во исто време, само посветен и благодарен читател на Пресвета Богородица ја согледува вистината на оваа песна, секако не „реторички“.

Мајка и син се двата термина на кои текстот постојано инсистира, тие се двата изрази кои исто така сведочат за односот на Марија со нас.

Оваа песна од Сантори исто така се базира на библискиот извештај за распнувањето на Христос.

4.3.3. Благословениот христијанин

Благословениот христијанин е посветена книга во стихови и проза, каде што се привилегирани христорошките, мариолошките теми и епизодите од Новиот Завет. Доктринскиот супстратум е исто така доста разновиден, во согласност со теолошкиот контекст. Книгата содржи многу молитви, како што се основните молитви Оче наши, Да се молиме на Богородица, итн.; специјални молитви, како утрински и вечерни молитви, за болните, за секоја потреба; молитви пред и после причестувањето; молитви во текот на

²⁸⁵ Исто таму, 24. Оваа поезија се повторува и кај Благословениот Христијанин , 112.

црковната година; молитви за празниците на Пресвета Богородица на милосрдие и за празниците на светците; Евангелски совети; Литија на срцето на Исус Христос и на Пресвета Богородица, итн. Исто така, во ова дело е вклучено и првото предавање од 4 - ти степен (Како Исус Христос воскресна на третиот ден) од делото *Sineus Prophetarum* од Богдани.

Креациите во стихови посветени на Христос, но и на Дева Марија, во поетската литературна креативност на Сантори не се малку и наоѓаат инспирација во Новиот Завет. Ова од две причини: 1. Сантори по вокација бил свештеник и 2. бил под влијание на книжевните струи од тоа време. Тој се осврнa на теми како на многу други творци пред и после него во литературата. Дозволете ни да ви ги споменеме авторите, како што се: Ефрем Сиријани, Јакопоне да Тоди, Виторија Колона, Новалис, В. Монти, Блејк, А. Рембауд, У. Саба, Манџони, Хајн, Верлен, С. Квазимодо, Пасколи, Рилке, Унгарети, Ана Марија Канопа итн., Кои, кој помалку, а кој повеќе, во своите дела третираше епизоди од животот на Христос и Дева Марија.

Така во песната *Prë të lerën e Krishtit* (За раѓањето на Христа), Божикна химна, авторот пее со лирски и доста живописни стихови на Христовото раѓање од Дева Марија. Во сличноста на библискиот текст од Евангелието по Лука 2: 14,20, заедно со авторот, му пеат и се молат, во меѓувреме, небото и земјата, сите живи суштества:

*Tij dheu e déti e ilëzit
e sa ndën qiell gjëllin
këndonjin e tëfalënjin
si lefterori jín.²⁸⁶*

*Земјата, морето, ѕвездите
И се што е на небото
Ти пеат и обожуваат
Како ослободител*

Христос, како и во Библијата и во текстот на Сантори, се нарекува искупител, светлина, роден од Дева Марија.

²⁸⁶ Santori, *цит.дело.*, 157. Види и: Anton Nikë Berisha, *Burime drite e dashurie, Shpresa*, Prishtinë, 1999, 59.

Во песната *Kënëkëz*, поетот ја опишува Блажената Богородица како девица што толку многу и требаше на човештвото, не само на поетот. Дури и се споредува со дожд на суво:

*Ti na erëdhe, po si vjenë
shiu i dashurë dheut i thátë.*

*Tu ni dojde, како што доаѓа
Посакуваниот дожд на сувата земја.*

Песната завршува со молитвата на поетот до Богородица, да не прифати со неа:

*Bëj, o Jëm, пока njëherë
ku jë Ti të vinjëmi na.²⁸⁷*

*Направи мајче, некогаш
Каде што си да дојдеме и ние.*

Овие стихови ја покажуваат потребата човекот да се приближи кон Бога, за неговото верување во вечноста на Вечниот збор, за искуп. Молитвениот тон го означува и нашето прифаќање на тоа колку се грешни луѓето, затоа ни треба милост од Создателот.

Kënëkëz [Ave, maris stella] е уште една песна на Сантори за библиската фигура на Света Марија. И овде, поетот ја нарекува Пресвета Марија, дури и девица, за да ја покаже сета неспоредлива чистота и величина на Дева Марија и, истовремено, честењето и почитта кон неа. Поетот исто така ја нарекува Ева, исто како Библијата (Новата Ева) и се моли за нејзино посредништво кај Синот, Христос, да ги прифати нашите молитви, да ги просветли слепите, да не чува и оддалечи од секое зло. Покрај тоа, прикажувајќи ја Госпоѓа Марија како божествена жена, светица, на која никој не личи, полна со благодат и многу нежна, поетот ја моли да го стори истото со нас:

*Virgjërë vetëm e lartullore
kuj së mun të gjas njerí
prë hariste e prë butsí*

²⁸⁷ Исто таму, 93.

*bëj Ti na të but edhe.*²⁸⁸

Возвишена единствена девице

која не наликува на човек

По благодет и нежноста

Направи не и нас понежни??

Поезијата завршува со почест кон Света Троица: Татко, Син, Светиот Дух, виден во единствениот Христос Бог. Сето ова е во согласност со библиското учење.

И кај песната *Kënëkëz [O gloriosa virginum] (О славна девице)* и се пее на Дева Марија, од тука според библиската филозофија се нарекува и Кралица.

4.3.4. Песна на страданијата (Kënëkë [e pësuomevet])

Песна на страданијата, ја претставува животната драма на Христос која започнува со Тајната вечера и завршува со распнувањето на Голгота.

Поезијата Вечерата ја претставува последното вечера на Христос со неговите ученици, пред да биде распнат. Како што тврди Библијата, на вечерата Христос им ги изми нозете на своите ученици, давајќи им пример да им служат на другите, истовремено зборувајќи за предавството што ќе му се случи (од страна Јуда) и за одрекувањето од страна на на Петар. Исто така, на оваа вечера Христос ја воведи Светата Евхаристија. Целата оваа приказна, оваа драма, поетот ја опишува во 58 стихови.²⁸⁹

Делото продолжува со презентирање на настаните што следат по *Тајната вечера*, до смртта на Христос на крстот на планината Голгота. Авторот целосно се држи до библискиот наративен текст: Мт 26-27, Мк 14-16, Лк 22-

4.3.5. Kalimere

Сантори, преку своите стихови како да тврди дека воспоставува посебен однос помеѓу него / и Божјиот народ, секогаш се обидува да ги допре клучните точки на Новиот

²⁸⁸ Исто таму, 97.

²⁸⁹ Види: Santori, *цит.дело.*, 355-357.

завет. Тенденција за приближување на *Живиот збор* до пошироките арберешки маси: директно влијание од Библијата..

Авторот во делото вклучува шеснаесет калимере за сите Велики пости. Тие ги покажуваат најголемите чуда на Христос. Во овој контекст и позадина треба да се видат сите калимере.

Калимере од првата недела, започнува со појавата на Христос како пости во пустината и искушенија од ѓаволот. Стиховите на Сантори одговараат на библискиот текст: Мт 4: 1-11, Мк 1: 12-13, Лк 4: 1-13.

Распнувањето на вториот ден (Преображение Христово на планината Тавор), авторот ја претставува библиската приказна за Христовата трансформација во Гетсиманија, планината Тавор. Ако внимателно го прочитаме текстот на Сантори и го споредиме со библискиот текст, ќе видиме дека поетот се обидува да остане колку што е можно верен на библиската верзија, иако нарацијата не (секогаш) тече во истиот редослед како во Библијата. Така, творењето на Сантори, се смета за текст изведен од Библијата (хипотекст), односно како хипертекст, како што може да се види од споредбата на некои од следните текстови.

Текст на Сантори:

Ahiena Pjetëri muor të thonj Zotit (...):

“o daskal, ndë t’pëlqën, më dukt mír

Të rrimi ndë kt’vend aq i dëlir.

Bënjëmi këtu trí gjera shatoré,

Një Zotërsate, një Zotit Mojze

E nj’etër Elliut; e na si shërbëtór

Qëndronjëmi e ju shërbenjëmi prë ndë dór”²⁹⁰

Тогааш Патер зема и рече на Господ (...)

“даскале, ви се допаѓа, ми се чини добро

Да останеме на ова место толку чисто

Ќе направиме овде три шатори

Еден за вас Господару, еден за господарот Мојсеј

Еден друг и Елиу, и ние како слуги

²⁹⁰ Исто таму, 291.

Ќе стоиме и ќе ви слугуваме на вашите врати.

Според Библијата:

(...) Atëherë Pjetri i tha Jezusit:

(...) Togaи Петар рече на Исус:

”Zotëri, është mire për ne të rrimë këtu: nëse do ti, po i ngreh këtu tri tenda: një për ty, një për Moisiun e një për Elinë.”²⁹¹

“Господине, добро е да останеме тука: ако сакате, тука поставувам три шатори: еден за вас, еден за Мојсеј и еден за Илија“.

Не само *преображението* на Христос на планината Табор, што е многу значаен момент и чин, непосредно пред да започне неговата неволја, туку и другите чуда на Христос, кои во Библиската историја не се малку, се во фокусот и интересот на литературниот третман од Сантори.

Така, Христос ме запозна и имаше милост; (*Kalimere*) *Калимере од првата недела* - Евангелието на третата недела, опишува едно од многуте чуда на Христос: она на множењето леб и риба. Споредбата на текстовите, како што следи, исто така ги покажува разликите меѓу нив, иако не во суштина. Текстот на Сантори е исто така многу подолг. Се чини дека поетот му дава друга димензија на му овој настан : подготвеност на момчето (момче меко како јagne и слатко како мед) да го сподели со другите лебот и рибата што ги имаше во торбата. Пример даден овде, можеби и за потребата од солидарност меѓу Арберешите.

Еве споредба на текстовите; текстови на Сантори:²⁹²

*Tuke thënur ashtu, Ndreu m' u qas
e thonej Zotit, kūr i vate pas:
"Daskal, ndë këta njerz gjëndet një djal,
i but si qëngj e i ëmbël si mjal,
i cili kа ndë trast e ndë karçele
ca pishq e jelpëtare pes kravele,
e do t' i jap. Moj çë të jën ata
ndër aq çë jân këtu?"*

²⁹¹ Мк 9, 2-13; Лк 9, 28-36.

²⁹² Исто таму, 292-293.

*Кажувајќи така, тој се приближи
раскажа на Бог, одејќи по него:
“Дасакале помеѓу овие луѓе има едно момче,
Меко како јазне и сладок како мед,
Кој имаше во торбата на рамењата
Малку риби и пет јачмени леба,
И сака да ги раздаде. Но што е тоа
за толку колку што се овде?)*

По ова, Христос, кого авторот овде го нарекува Бог, во согласност со библиските учења, ќе направи множење на лебот и рибата, со кои ќе се хранат илјадници луѓе. Бог тогаш вели:

*"Le t' ulen gjith për trolli, si kūr jān
ndë triesa ku bulërt e qofshit hān".
Në dhe për të ngrënë ".)
E pishqit e kravelet i bekoi,
e hëngërtin gjith, e buka ashtu mburoi,
sa thelashit qëndruome dimbëdhjet
shporta më mbjuan, e gjith njeri u gjet
i ngosur sa së ndiej më ët o ū*

*“Нека седнат сите за тролот, какви што се
на тревата и им даде да јадат“.
Тој благослови рибите и штурците,
Целиот го изедоа, и така лебот изобилуваше
Така што наполниле 12 корпи со парчиња, сите луѓе
беа толку сити што не чувствуваа ниту жед, ниту глад)*

Текст во библијата, Мк 8:1-10, Мт. 15:32-39:

Исус ги викна кај себе своите ученици и им рече:

“Жал ми е за народот, зашто веќе три дена се со мене, а немаат што да јадат. Не сакам да ги распуштам гладни, зашто би можеле да премалат по патот
“А учениците го прашаа: Од каде на ова пусто место да земеме доволно леб за да се насити толкав народ?“ Тогаш Исус им рече: “Колку леба имате?“ Тие одговорија: „Седум, и

неколку рипчиња“. И откако му рече на народот да испоседне на земја, ги зеде седумте леба и рибите и, откако му се заблагодари на Бог, ги раскрши и почна да им ги дели на учениците, а учениците на народот. И сите јадоа и се наситија. Потоа ги собраа преостанатите парчиња — дванаесет полни кошници. А оние што јадеа беа четири илјади мажи, не сметајќи ги жените и децата. Кога го распушти народот, влезе во чамецот и дојде во магаданскиот крај.

Следниве калимере (kalimere) се однесуваат на други чуда на Христос, како што се исцелување на болните, воскресение на мртвите, пророштвото на жената Самарјанка итн.

4.3.6. Laudhimet (Пофалбите)

Пофалбите- како жанр (на пеената поезија), уживаат еден нов момент помеѓу XVI и XVII век. Пофалбите генерално треба да се сфатат како духовни песни и молитви како што е псалмот, и во служба на верското формирање на верници.

Сантори, покрај псалмите 19, 23, 149, 150 во *Пофалбите*, ја носи и познатата химна Те Деум, благословите, молитвите и писма-текстови-читања на разни библиски пророци. Со таквите текстови, тој се чини дека демонстрира како лириката може да се мери со верски теми, а поетското задоволство произлегува и од посетувањето на свети теми. Делото е главно насочено кон медитација и молитва, преку чисто книжевна форма.

Поезијата на Сантори генерално изразува идеи, чувства и длабоки медитации, не само за ликовите и темите што ги обработува, туку и за нашиот однос со тие ликови и теми. Го содржи и го пренесува човечкото ехо на Светиот Бог.

Со креациите како погоре, Сантори е во редот на многу албански писатели, кои, како што докажуваат нивните дела, ќе бидат под влијание на Библијата. Затоа, исто така, Сантори ја збогати албанско-арбеската литература со библиски теми, теми и дух, оваа карактеристика и на западната литература.

4.4. Zef Serembe (Зеф Серембе)

4.4.1. Молитвата како форма на комуникација

Лирскиот поет Зеф Серембе (1844-1901) бил напатена душа наменета да го носи тешкиот товар на човековите страдања. Таа трагична атмосфера на очај што го следела цел живот, *се појавува одвреме-навреме и во неговиот стих.*²⁹³

Навистина, поезијата на Серембе, на автентичен начин ја открива душата на поетот. Еден творец со чувствителна душа и една романтична природа, каков што бил Серембе, се брои помеѓу најдобрите лирски поети во албанската книжевност. Во својот внатрешен свет, Серембе се обраќа кон безмилосната реалност и многупати поткрепен со вербата во Господ. Гледано од овој поглед, неговите стихови често доаѓаат со еден тон и боја на молитва, како форма и начин на комуникација.

Еден голем лиричар и преведувач на Давидовите псалми²⁹⁴, Серембе, во својата поезија има и доста библиски религиозни фигури, како: *Господ, Света Марија, Исус, Козма и Дамјан*, итн., кон кои пристапува со многу понизност, со многу надеж, верба и вера. Серембе дури напишал и една поема од 120 песни посветени на Исус Христос, која го носи насловот: *Човекот во сцената на космосот и близината на Господ*. Една строфа од поезијата за *Господ (A Dio)*, Серембе ќе објасни на крај на страницата., кажувајќи дека во неа да се „спомене долгата албанска поема створена пред многу години што се изгуби во Бразил и Франција“.²⁹⁵

Библиските фигури во неговата поезија, Серембе не ги користи да ја оспори вербата во Господ, како што е често претендирано од различни истражувачи и книжевната критика социореалистичка, за да ја продлабочи оваа верба. Во моментот кога поетот губи надеж за да биде среќен, тогаш тој се чувствува целосно скршен или “мртов“, тој се обраќа за помош на *Господ Исус Христос, Света Марија, Светиот крст*. Поезијата од оваа природа, како, на пример, *Свети Кузман и Дамјан, Крстот, Света Дева Марија, Вера, Еден ден жив (Живот)*, според истражувачот Реџеп Ќосја, влегуваат помеѓу најубавите поезии на Серембе.²⁹⁶ Она што е вистина, “религијата за Серембе е едно прибежиште каде тој често

²⁹³ Robert Elsie, *Historia e letërsisë shqiptare*, Dukagjini, Pejë, 2001, 132

²⁹⁴ Dhimitër Shuteriqi, *Nëpër shekujt letrarë*, Tiranë 1973, 185

²⁹⁵ Giuseppe Serembe, *Poesie italiane e canti originali tradotti dall' albanese*, Cosenza, 1883,17; Isak Ahmeti, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Gazeta Rilindja, Prishtinë, 1999,158.

²⁹⁶ Види: Rexhep Qosja, *Historia e Letërsisë Shqipe, Romantizmi III*, Rilindja, Prishtinë, 1986, 33.

бара да се скрие и да се спаси од секојдневните грижи и страдања“, тврди истражувачот Али Цику.²⁹⁷

Поемата *Господ (Zotit)* е најдобар доказ за вербата на Серембе. Оваа поема, создадена од мотиви и една постојана библиска филозофија, е израз на душата на поетот пред семоќниот творец, кој поетот ќе го нарече *Dritë e Amshuar - Вечна Светлина, Dije - Знаење, Dashuri - Љубов*. Тој е оној кај кого тој има верба дека ќе ги слушне неговите молитви и ќе му ги пренесе на Господ (во поезијата со ист наслов), сите маки и грижи:

*Këngë t'bilbilit në natën e murrme,
sall ty, o Zot, ta shprehja vajin tim.*

(Поезија:-Бог-Zotit²⁹⁸)

Тој, што е надеж и утеха, ќе му се моли да не го напушти во тешките моменти, ќе му пее пофалби.

Навистина, како што забележува истражувачот А. Алиу, поемата Бог („Zoti“) е ремек-дело на Серембе, што во негово време е споредено со поемата на Бајрон, Лермантов, Мицкиевик... Неговите стихови ги достигнуваат врвовите на лиризмот помеѓу најбогатите, порефлексивните и најмеланхоличните во нашата поезија. Интимниот свет во поезијата на Зеф Серембе, меланхолијата и елегиската музикалност, лирскиот антоним, строго лично, со математички точен и совршен тренд за мерка и хармонија, ги сочинуваат основните карактеристики на поемата Бог (Zotit). Станува збор за поетика со широк опсег на внатрешни и надворешни изгледи, на реалниот и измислениот универзум, слики кои стојат во хармонска врска и како ритам и еуфорија, како конзистентна структура, целата во функција на откривање на драматичните чувства на поетот поттикнати од околниот свет...²⁹⁹

Во стиховите:

*Vështro, o Zot, në fund
t'mjerimeve un' jam –
një dhembje e rëndë e thellë
lulen e vyshk të djalërisë sime.*

²⁹⁷ Ali Xhiku, *Romantizmi arbëresh*, Rilindja, Prishtinë, 1982, 114.

²⁹⁸ Zef Serembe, поезија *Zotit*, во: *Vepra 2*, Rilindja, Prishtinë 1985, 29-35. Кон оваа поезија се и стиховите во продолжение.

²⁹⁹ Aliu Ali, *Dëshmi letrare*, Akademia e Shkencave dhe Arteve të Kosovës Prishtinë, 2008, 193-194.

*(Види о Господе, на крај
на моите страдања сум -
тешка длабока болка
го венее цвекето на мојата младост)*

имаме почеток на комуникацијата на авторот со Бог. Серембе одлучил да му се исповеда нему, да му ги претстави сите страдања на неговата тага, бидејќи е во состојба на крајот на работ на некоја бездна. Во овој контекст, овие стихови ја рефлектираат болката на гробот. Исповедта, пак, сменува и боја, сменува тон, нешто што ја зголемува интимноста на авторот со Бог, и блискоста со него, затоа го прашува без двоумење:

*Чекам и верувам; дали никогаш нема да се роди зората
на твојата милост, на твоето простување
за ова натажено срце
што страда, офка, се труди и умира?*

*Pres e shpresoj; vall' kurrë s'lindi agimi
i përdëllimit tënd, i ndjesës tënde
për këtë zemër t'pikëlluar
që heq, rënkon, mundohet edhe vdes?*

За да ја измисли и понатаму комуникацијата со Господ, авторот инсистира по негово барање со уверување дека е тој самиот е Творецот кој може да го ослободи од страдањето и очајот. Ова инсистирање, истовремено зборува за непоколебливата верба на Серембе во Господ. Тоа е навистина едно впечатливо инсистирање, сè до восхит::

*A s'je ti Pambarimi? A s'lëviz
me vullnet tënd çdo qenie n'gjithësi?
Çdo dhembje a nuk vjen nga ti? Gëzimi
a nuk përtërihet nga ti n'parzmat tona?
E fjala jote paqë a s'i premtton
atij që sytë i ngreh kah ti n'mjerim?
A don, o Zot, që n'pikëllim të vdesë
shkëndija jote që n'mërgim po dergjet?*

*Нели си ти бескраен? Нели се движи
со твоја волја секое битие во универзумот?
Нели секоја болка од тебе ни доаѓа? Радоста
нели од тебе се вметнува во нашите срца?
Нели твојот збор мир му ветува
нему кој очите кон тебе ги крева кога во очај е?
Дали Господе сакаш во очај да умре
твојата искра која на гурбет страда?*

И, доколку отсуствува само малку вербата и познавањето на библиската, евангелиската настава, доколку им недостига верското образование, зошто и понатаму би му се молел на Бога и како ќе постигнел авторот на овие стихови полни со живот и обнова. Тука авторот открива длабока понизност, неговата вера во пеењето е на ниво на химна:

*I qiellit Mbret, vet' Zoti, Perëndi,
ty yjet e kupës s'qiellit të rrethojnë,
botët prej drite, nga shfaqet
jeta e re, që gjithësia e mvesh.
Dritë e Amshuar, Dije, Dashuri,
Urdh'ri më i bukur dhe kënga me e lumtur
I plotfuqishëm je
fuqinë e ndiej të mbretërisë tënde.*

*На небото цар, самиот Господ, Бог
Тебе ѕвездите на небесата те опкружуваат
Светот од светлина, од кај се појавува,
нов живот, од универзумот
Вечна светлина, знаење, Љубов,
најубавата заповед, и најсреќната песна.
Ти си семоќен
Ја чувствувам силата на небесата твоја.*

Човек којшто ја чувствува силата на Господ, не може да биде против него. Напротив, ја гледаме подготвеноста на Серембе да оди по неговото учење:

*Sa herë, n'qetësinë e natës s'errët,
duke m'u shfaqur n'për qiell mbi yje,
synoi zemra dhe mendimi im
kah shëmbëlltyra jote t'fluturojë! . . .*

*Колку пати, во мирот на темната ноќ
појавувајќи ми се на небото над ѕвездите,
се стреми моето срце и моето мислење,
кон твојот лик да одлеаа!*

Што го држи авторот толку поврзан со Господ, иако тој уште продолжува со страдањата, со очајот, ако не живата вера, непоколебливата вера! Тој во ниеден момент нема да престане да ги отвора очите кон небото. Е токму тоа е неговата верба, дури и во највисока можна мера. Сега авторот го наоѓа мирот и во страдањето, бидејќи страдањето има смисла. Важно е само Господ да не го напушти, затоа и се моли:

*M'dëgjo, o Zot, në mes t'fatkeqësive,
nëpër shtrëngata më mos më braktis.*

(...)

*e ty, o Zoti im, un' lutjen time
n'krahët e dashuris' do ta lartoj*

*Слушни ме Господе, помеѓу несреќиве
помеѓу буриве, не ме напуштај*

(...)

*Тебе, Господе со мојата молитва,
Во крилјата на љубовта ќе те воздигнам.*

На крај на оваа поема, авторот е сосема јасен и свесен за неговиот однос кон Господ. Самиот автор е тој кој ќе твори нова песна и ќе го фали убавото и светото негово име, бидејќи тој е надежта и утехата.

*Një këngë t' re do ta përtërij sikurse
e do jehona e Jeruzalemit,
do t' thuhet : Lavdi Emrit tënd, të bukur,
emër i shenjtë i shpresës e i ngush' llimit.
Една нова песна ќе ја обновам како
од ехото на Ерусалим,
Ќе се вика: Слава на твоето убаво име,
свето име на надежта и утехата.*

Во овие стихови се чувствува влегувањето на свечената месијанска атмосфера, на Христос во Ерусалим...³⁰⁰

Поетските креации, заштитени со карактерот и библиското и верското чувство на Серембе, е многу силно. Во една длабока библиска инспирација, како што проценува истражувачот Исак Ахмети, се и песните: *Безгрешната Света Марија, Света Дева Марија* и *Крстот*.³⁰¹ Во овие поезии се гледа личноста на поетот и свесната „понизност“ пред Творецот и Света Марија, една длабока човечка „понизност“, која ја нагласува вредноста и доблеста на напатената душа на поетот. Како немирна душа, и покрај фактот што другите го исмејуваат и се потсмеваат со него, поетот ќе се обрати на безгрешната Света Марија:

*Aq vjet përpara teje u përkula.
Edhe aq vjet lule të solla ty
Njerëzit më shanë fort për dit' e vjetë;
Qeshën me mua e më bënë të k'qia shumë
Pse besën ty o Mëmë u'fort ta mbajta
Megjithëse shpresat m' i mori një lumë.*

(*Поезија: Shën Mërisë së papërlyeme*³⁰²)

*Толку години се поклонував пред тебе.
И толку години ти носев цвеќиња
Луѓето силно ме искараа секој ден и секоја година;
Се потсмеваа со мене и ми направија многу зло*

³⁰⁰ Види: *Mk 21:9*.

³⁰¹ Isak Ahmeti., *Цит. дело.*,158.

³⁰² Zef Serembe, *Vepra I, Rilindja, Prishtinë, 1985, 237*. Кон оваа поезија се и стиховите во прилог.

*Зашто јас тебе Мајко многу ти бев верен
И покрај тоа што надежите ми ги однесе реката.*

(Поезија: Безгрешната Света Марија)

Оваа понизност се состои во постојаното барање помош во надминувањето на разочарувањето од животот, за надминување на проблемите и враќање на среќата:

*Dëshirat zgjomi, gazin e lumturinë
(...)Syt' e tu nga unë mos i nxirë,
Më mbaj ti mua të zinë në tënden dorë
Se shum' e dëshiroj unë jetën e mirë
E gjithë këngët e mia t'i bëj kurorë.*

*Разбуди ми ги желбите, расположението и среќата
(...) Не ги тргај своите очи од мене,
Држи ме ти мене црниот во својата рака
Бидејќи јас го сакам многу добриот живот
И сите мои песни да ти ги направам круна.*

Тој многу ќе се моли на *Дева Марија, на Безгрешната Света Марија* (на девствената без дамки, без грев...), и покрај тешкиот живот, тој никогаш нема да изгуби надеж, бидејќи:

*Zë vend pohimi kështu i tëndit hirë
Që në qiell lutjet drejtoi nga ky dhe,
Dihet k'shtu se kush për ty bëhet firë
Prej teje përsëri ngrihet në hare.*

Серембе, во таквите пишувања, секогаш ги има предвид библиските, евангелистичките учења и принципи, учењата на Исус, во овој случај *Проповедта на Христос на планина, Среќата*: „Блазе нив кои плачат, бидејќи ќе се утешат! Блазе тие кои се меки, бидејќи ќе ја наследат земјата! Блазе им на милостивите, бидејќи ќе најдат милост“³⁰³ и др.

Крстот, што според христијанската филозофија, според библиските учења, претставува искупување на народот, ќе се третира од поетот Стригар во песната со истото

³⁰³ Библијата,, Мт 5: 4-5-7.

име: **Крстот**. Како што се знае, не само од Библијата, туку и од други релевантни историски податоци, Исус бил казнет со смрт, со распнување на крст, крст којшто ќе го носи до Калваријата, Голготата, до местото на распнувањето. И се случува тоа што беше претскажано во Стариот завет и од самиот Исус: тој воскресна по три дена. На тој начин победувајќи ја и триумфирајќи над смртта, крстот добива друго значење: тоа на воскреснувањето, искупувањето – спасение, и како таков е и симбол на триумфот, победата, и на победата на светлината над темнината, на животот над смртта, нешто што за поетот било сосема јасно, и затоа пишува:

Errësira ç'e dërmoi këtë botë të shkretë

U ngrit Kryqi dhe rreth tij na mbledh

Mos të vemi të biem në humnerë

Mos të vemi në t'Luciferrit zgjedhë.

Kryqi mbi gjithësinë ka pushtetin

Njer'zit të gjithë sa janë mëshiron:

Ku paqa përgjithmonë rri' e shkëlqen

Arrin bashkë me kryqin ty të vjen.

(Поезија: Kryqi³⁰⁴)

Темницата што го уништи овој пуст свет

Се крена крстот и околу тој нè собира

Да не одиме да паднеме во бездна

Да не одиме кај Луцифер

Крстот над сè има моќта

Луѓето сите се помилувани:

Каде мирот секогаш владее и свети

³⁰⁴ Zef Serembe, *Vepra I*, Rilindja, Prishtinë, 1985, 243.

Стигнува заедно со крстот.

(Поезија: *Крстот*)

Поезијата *На Бога, Крстот, Безгрешната Света Марија* (погоре наведени), како и во другите поезии од оваа природа, како: *Дева Марија, Свети Козма и Свети Дамјан, Кај брегот на морето* (со која Серембе се враќа на проблемот на злото³⁰⁵), *Верата,, Gjeela* и др., сведочат не само за фигурацијата и силната инспирација од Библијата; за доброто познавање на библиската филозофија и општата христијанска филозофија на авторот, туку и за уверувањето и колебливата верба што ја имал во Бога.

Во контекст на тоа што се кажа погоре за поезијата на Серембе, тврдењето на истражувачот Рази Брахими дека Серембе “налутен ја крева тупаницата и го напаѓа Бога, светците и социјалните неправди кои се вршат во име на Бога и под негова сенка”³⁰⁶ – е лабилно и неосновано.

³⁰⁵ Klara Kodra, *Vepra poetike e Zef Serembes* (monografi), Naim Frashri, Tiranë, 1975. Тука цитирано според изданието: *Zef Serembe, Vepra 4, Rilindja, Prishtinë, 1985, 269.*

³⁰⁶ Razi Brahimi, *Zef Serembe*, предговор на делото : *Zef Serembe, Vjersha, Tiranë, 1962, 15.*

4. 5. Zef Skiroi (Зеф Скирои)

4..5.1. Библиската позадина на делото на Скирои

Религиозниот дух, како еден светоглед зазема место и што изразува една суштинска карактеристика на културата и цивилизацијата³⁰⁷, е доста присутен и во литературното дело на Зеф Скирои.

Во рамките на литературната креативност на овој автор, кој е познат по богат поетски свет, од особено значење се поемите и прозите од верски карактер.

Постојат две дела од овој автор што најексплицитно и суштински ја откриваат библиската позадина: *Побожните песни на арберешките колонии на Сицилија* и *Религиозните прози*.

*Во овие дела, од чисто црковен карактер - како што пишува Петрота - Скирои демонстрира необична религиозна култура.*³⁰⁸

4.5.2. Побожните песни на арберешките колонии на Сицилија³⁰⁹

Не може едноставно да се зборува за религиозна поезија без да се поврзе истата со социјалната комуникација. Кога поетот ќе одлучи да пишува поезија, тој ја пишува, објавува и некој ја чита. Овој процес, кој поминува од писател на читател, ги има сите карактеристики што го дефинираат процесот на комуникација. Ова значи, интервенираат суштинските елементи што го сочинуваат: поетот е испраќач, од друга страна обработува песна претворајќи ја во порака и на крајот се обраќа до примачот. Поетскиот феномен се одредува од начинот на општествена комуникација создадена од поетот, а идеолошкиот знак пар екселанс (par excellence), формиран преку таа организирана општествена комуникација е зборот: албанскиот збор, во случајот на Скирои.

Исто така, да се потсетиме дека во Библијата, зборот е креативен и разоткривачки.³¹⁰ Зборот е самиот живот; е еден основачки акт³¹¹, како што би рекла и нашата истражувачка Ангелика Торнеро.

³⁰⁷ Ardian Marashi, *Letërsia botëtare 11*, Albas, Prishtinë, 2004, 85.

³⁰⁸ Gaetano Petrotta, *Studi di storia della letteratura abanese - Popolo lingua e letteratura albanese*, уредено од страна на Matteo Mandala, A.C. Mirror, Plaerme, 2003, 263.

³⁰⁹ Ова дело е издадено во Неапол во 1907 година и повторно издадено во 1923 година.

³¹⁰ Види: *Јован 1:1-18*.

³¹¹ Angélica Tornero, "La mística entre la diferencia y la unidad", *Castálida* (Revistas de arte y cultura), 21, Toluca, México, 2003, 14.

Земајќи ги во предвид овие атрибути за зборот, секогаш според библискиот концепт, како и историските околности во кои се наоѓаат Арберешците, треба да ја разберат поезијата - *Побожните песни на Скирои*.

Овие песни оправдуваат две важни прашања: од една страна продолжувањето на традицијата започнато кај Арберешите со Матранга, а од друга страна, со квалитетот и квантитетот на побожните песни што ги напиша, Скирои си го обезбеди местото во најтесниот круг на најеминентните поети, кои предадоа ваков вид поезија.³¹²

Исто така, треба да се напомене дека побожните песни од овој волумен, исто така, имаат врска со древната традиција на албанско пеење во црквата, која Арберешите ја сочувале и збогатувале со текот на времето. Оваа традиција, во меѓувреме, им помогна да ја преживеат (етничката) асимилација наспроти влијанието на италијанската култура. Свесен за ова, како и другите арберешки творци и интелектуалци, Скирои ги повикува луѓето од Хора и другите арберешки колонии на Сицилија да не користат друг јазик во црквата освен националниот.³¹³

Така, поетскиот текст игра двојна улога: 1) духовно (и уметнички) ги збогатува Арберешите и 2) ги штити од асимилација.

Всушност, културите на нациите ниту можат да се развијат ниту да постојат надвор од јазикот што го зборуваат нивните членови.³¹⁴

Во *Побожните песни* на Скирои, главен транскрипт е прикажувањето на верата, посветеноста кон библиските фигури, која главно е мариоцентрична, но која вклучува и други верски личности, како што се светителите Свети Димитрие (кој авторот го нарекува *албански јунак*), Свети Ѓорѓи (и Ѓерѓ- Скендербег) и некој друг.

Во согласност со концептот и библискиот текст, авторот на посебен начин ќе и пее на Дева Марија, која, заедно со другите фигури третираны во овој волумен, се дадени како пример и модел за секој Арбереш. Така, во песната - песна XL (првиот стих, ако може да се земе како наслов: *Пееме, пееме, сите се радуваме*), поетот не повикува да ја фалиме Богородица - *блажената* - како што вели, да и ја покажеме целата чест и љубов; на она што има моќ и она што е *убаво, грациозно како светлина*. Навистина, во оваа песна, Скирои прекрасно го опишува портретот на Девствената Богородица. Како што проценува истражувачот Антон Н. Бериша, Света Дева Марија е едноставна мајка, достоина и

³¹² Anton N. Berisha, *Interpretime të letërsisë së arbëreshëve të Italisë*, Luigi Pellegrini Editore, Cosenza, Italy, 2008, 269.

³¹³ Види: Giuseppe Schirò, *Canti sacri delle colonie albanesi di Sicilia*, Editrice Bideri, Napoli, 1907, XVI.

³¹⁴ Rexhep Qosja, *Historia e letërsisë shqipe, Romantizmi I*, Rilindja, Prishtinë, 1990, 135.

величествена по својата понизност и болка; Таа е божица на животот и небото, симбол на благодатта и целомудреноста, на добрината и жртвата. Во нејзината фигура се измешани највисоките и најблагородните доблести, кои треба да послужат како пример за секој човек во секојдневното дејствување.³¹⁵

*Ó virgjërë e fjeshtë, më e bardhë se bora,
ó vashë e dëlír, si një pëllumbeshë,
rreth ballit të bukur të shkrepën kurora,
sé jetës e e qiellit ti jé perëndeshë.³¹⁶*

*О чиста девице, почиста од снегот,
О убава девојко, како гулабица,
Околу убавото чело ти се искина венецот,
Виe сте божица на животот и небото.*

Иако религиозноста е една од многуте димензии во разновидната традиција на арберешката поезија, сепак религиозната содржина на делата на арберешките автори секогаш доаѓа испреплетена со други содржини, без разлика дали станува збор за национална, филозофска, социјална, итн. Ова испреплетеност (намерно искушение), не не го избегнува и Скирои. Тој дури и се обраќа на Света Дева Марија отворено и со конкретни барања, како што се случува во песната XLIX (*О заштитничке на Албанија - Ó mburonjë e Shqipëris*).

Навистина е една поезија за восхит; поетскиот текст е исклучително емотивно густ и ти предизвикува низа рефлексии. Ја изразува целата арберешка драма: прогонство - под надзор и заштита на Света Марија; нивното сместување во странска земја, во Италија, каде што се чувствуваат: “бедни птици без гнездо”; молитва- посочена до Богородица да се грижи за другите Албанци кои страдаа од непријателот; одлучноста на Арберешците, *имажки ја пред нив Богородица*, да останат непобедливи како вистински Албанци; барањето таа да го зачува нивниот јазик, верата, знамето, татковината, целиот нивен свет. Една животна драма слична на таа библиската на евреите :

Ó mburonjë e Shqipëris,

³¹⁵ Anton N. Berisha, *Burim drite e dashurie. Antologji e poezisë së përshpirtshme shqipe 1618-1998*, Shpresa, Prishtinë, 1999, 18.

³¹⁶ Zef Skiroi, *Vepra 4*, Faik Konica, Prishtinë, 2001, 82.

*çë na jep këshill e uratë
(...)
Ti, që ruajte gjyshrat tanë
të mos **zbirjen** shêjten besë,
te ku ndodhen edhe janë,
Arbëreshvet kÿ kujdes.*

*О заштитничке на Албанија,
Дај ни некој совет и благослов
(...)
Ти што ги чуваше нашите предци
да не ја изгубат светата вера
кај што се наоѓале и кај што се
Чувајги ти арберешите.*

*(...)
Sot edhe, si kurdoherë,
na dhes zêmbren një dëshîr,
Arbëreshë e të krështerë,
dhe të t'huajit me pahir,*

*na t'i falemi tyn'Zoti
po më gluhën çë na dha,
si dhe i falej Kastrioti
e gjëria nga rrjedhim na.³¹⁷*

*(...)
Денес и секогаш
Од срцето излегува една желба
За Арбреши и христијани
на туѓа земја без нивна волја.*

Ние ти се молиме тебе Господе

³¹⁷ Исто таму, 94-95.

*На јазикот што ни го даде
Како што се молел и Кастриоти
И луѓето што потекнаа од него.*

Духовноста и етничката припадност беа испреплетени и во голем број други поезии во делото *Побожни песни*. Дури и кога поетскиот текст целосно потекнува од библискиот, особено кога е опишана фигурата на Дева Марија - од објавувањето на нејзината бременост па натаму ..., авторот го вметнува арберешкиот елементот, без разлика дали е во форма на молитва, благодарност, обожување, посветеност, итн. Исто така, значителен број на поезии-песни во делото се парафрази, цитати и сл., од библиски текстови: поетската нарација е изградена врз библиската, секогаш зачувувајќи ја неповредливоста на оваа последната.

Скирои, преку религиозна поезија, може да се каже дека се чувствува духовно поврзано со светото, со божественото, за религиозната поезија да стане автентичен мост помеѓу поетот - на Арберешите и Бога.

4.5.3. Религиозна проза

Не само верата во Бога и длабокото познавање на Библијата, туку пред се неговата голема уметност, Скирои сведочеше и во религиозна проза, особено во: *Месеџот на Света Марија (Месец на Света Марија)* и *Патот на Светиот Крст (Патот на крстот)*.

4.5.3.1. Месеџот на Света Марија

Петрота со право нагласува дека *Месеџот на Света Марија* е една елегантна и жива проза, во која авторот изговара серија длабоки медитации за мистериите на верата.³¹⁸

Текстот е организиран во 31 дела. Библискиот настан овде е претставен во првите 30 дела: започнува со објавувањето на раѓањето на Исус и завршува со вознесението на Пресвета Богородица на небото и нејзиното крунисување како небесна кралица.

Додека во последниот дел (триесет и првиот) авторот се моли на Пресвета Богородица, која ја нарекува „нашата добра мајка, мека, слатка“, да ги сочува и да ги помилува Албанија и Арберешите:

³¹⁸ Gaetano Petrotta, *цит.дело*, 263.

... насочете ги прекрасните очи полни со милост и копнеж кон нас, кон нашите домови, кон нашите деца, кон бедната сакана и незаборавна Албанија и кон оваа земја каде што сме и ќе бидеме.

Имај милост за оние што се во темнината на незнаењето. Имај милост за нашите браќа, драги Арберешки, кои ги претрпеа дивјациите и старите непријатели на нашето име, вера и семе...³¹⁹

Секој дел започнува со библиска реченица, која всушност е наслов на библискиот настан или чин базиран на Новиот Завет, поточно на Евангелието по Лука, почитувајќи ја хронологијата на настаните. Потоа, авторот им се обраќа на арберешките читатели / верници (во секој дел) со зборовите: "Vũm gē, o tē krēshterë..." и продолжува со изработка и објаснување на релевантните библиски реченици, дела, настани. За време на разработката, авторот секогаш ги поврзува настаните со Стариот Завет, со цел библискиот текст што го раскажува да стане појасен и појасен. Ова го докажува авторот како исклучително добар познавач на Светото писмо.

Библиската приказна е претставена не само како лекција за верникот, туку, пред се, како покана за верникот да го живее својот живот. Авторот го повикува арберешкиот читател / верник да не личи на „волк облечен во јагнешка кожа“. "ulkut t'veshun me likurën e qenqit".³²⁰

Во продолжение, авторот бара помош од Бога, благодат и благослов за сите луѓе и за наративното и библиското учење што го третира, тој во некои случаи ја носи како пример добрата арберешка традиција, која се обидува да ја зачува, а не да ја изгуби.

Во продолжение го носиме текстот на Скирои, за да видиме кои настани ги прави предмет на уметничко третирање и каде наоѓаат поддршка во Библијата:

Месецот на Света Марија

- I. Господ го испрати Својот Ангел кај Девицата и Светиот Ангел и рече: „Те молам, милостива Марија, Бог беше со него“.

Текст од Библијата Лука 1:

²⁶ (...) Бог го испрати ангелот Гавриел во галилејскиот град Назарет ²⁷ кај една девица што се викаше Марија.

²⁸ Кога влезе кај неа, ангелот рече:

³¹⁹ Skiroi, *Vepra 4*, 217.

³²⁰ Исто таму, 185.

„Здраво, со милост обдарена, Господ е со тебе!

II. Света Марија кога ги слушна зборовите на ангелот, се исплаши, и Ангелот и рече: „Не плаши се, Марија, зашто си нашла милост кај Бог. Тогаш Таа одговори: “Јас сум слугинка на Бога; нека биде како што ќе кажеш ти”.

Лука 1:

²⁹ А таа се уплаши од тие зборови и почна да размислува што би можел да значи тој поздрав..

³⁰ Но ангелот ѝ рече: „Не плаши се, Марија, зашто си нашла милост кај Бог.!

³⁸ Тогаш Марија одговори: “Јас сум слугинка на Бога; нека биде како што ќе кажеш ти!”

III. Света Марија тие денови истрча и отиде во планините во еден град³²¹ на Јуда за да ја најде Елисавета.

Лука 1:

³⁹ Во тие денови Марија стана и брзо отиде во еден град во јудејските планини. ⁴⁰ Таа влезе во куќата на Захарија и ја поздрави Елисавета.

IV. Кога Елисавета го чуј поздравот на Марија, детето потскокна во нејзината утроба. И Елисавета се исполни со Светиот дух, и на висок глас извика; е :” Балажена си ти што поверува во зборовите кажани во името на Господ Бог!” Дојде Света Марија и рече: “ Мојата душа го возвишува Господ, кој семоќниот направи многу работи за мени, и неговото име е Свето”.

Лука 1:

⁴¹ Кога Елисавета го чуј поздравот на Марија, детето во нејзината утроба потскокна. И Елисавета се исполни со Свет дух ⁴² и извика на сет глас:

“⁴⁵ Балажена си ти што поверува во зборовите кажани во името на Господ Бог

⁴⁶ Тогаш Марија рече:

“Мојата душа го возвишува Господа

⁴⁹ бидејќи направи големи работи за мене Семоќниот Бог!

- Свето е името негово!”.

V. Тие денови излезе заповед од Царот Цезар Август за да се попишат сите луѓе. Отиде Јосиф и Марија да го дадат нивното име.

³²¹ Хора е населба Арбереш. Во овој случај има значење на место. Значи, hogë-место.

Лука 2:

¹ А во она време излезе заповед од царот Август за попис на сите жители.. ⁴ Така и Јосиф отиде од Галилеја, од градот Назарет, горе во Јудеја, (...) ⁵ да се запише со Марија (...).

Текстот на Скирои под бр. VI³²², што го претставува раѓањето на Исус во Витлеем, се базира на библискиот текст: Лука 2: 6-7;

S.VII: претставува посветување на Дева и Христос во храмот во Ерусалим, според Мојсеевиот закон (Лука 2: 22-24);

S.VIII: Бог му открил на Симон дека нема да умре без да го види Месијата ... (Лука 2: 25-29);

S.IX: го претставува Исус на возраст од 12 години во Ерусалим ... (Лука 2: 41-45);

S.X: По три дена Марија и Јосиф го пронајдоа Христос во Храмот меѓу научниците (Лука 2: 46-51);

S.XI: Исус во градината на Гетсиманија (Лука 22: 39-41);

S.XII: Молитва во градината Гетсиманија (Лука 22:42);

S.XIII-XXIV: го претставува пресудувањето, смртта, воскресението и вознесението Христово на небото (Лука 22-24);

S.CXXV: Исус испраќа апостоли низ целиот свет: "Крштејте се во името на Отецот и Синот и Светиот Дух!" (Матеј 28:19))

Исклучително интересен за читателот е делот XXVI од текстот на Скирои. Тој го избира за третирање библискиот текст *Педесетницата - доаѓањето на Светиот Дух*, од *Делата на Апостолите 2:1-11*³²³. Повикувајќи се на овој текст што се занимава со

³²² Во продолжение само С за Скирои и реден број на текстот..

³²³ ДЕЛА АП.2:1Кога дојде празникот Духовден, сите христијани се собраа на едно место.2Тогаши ненадејно од небото се чу бучава како од силен виор. Бучавата ја исполни целата куќа каде што беа собрани.3Се појавија одвоени јазици, како од оган, и се спуштија врз секој од нив.4Сите се исполнија со Светиот Дух и почнаа да зборуваат на различни јазици, како што им даваше способност Светиот Дух. 5Во тоа време во Ерусалим престојуваша побожни Евреи дојдени од секој народ под небесниот свод. 6Кога ја слушнаа бучавата, мнозина дотрчаа да видат што се случува и се збунува, зашто секој ги слушаше христијаните како зборуваат на неговиот јазик!7Сите се чудеа и збунето, велеа: „Како е можно ова? Зар сите овие луѓе што зборуваат не се од Галилеја?8Како, тогаши, секој од нас го слуша јазикот од својот роден крај?9Меѓу нас има Паркани, Мидијци и Еламијци, потоа луѓе што живеат во Месопотамија, во Јудеја, во Кападокија, во Понт и во Азија,10 во Фригија и во Памфилија, во Египет, во областите на Либија близу до Киренеја, како и гости од Рим, 11(Евреи и прозелити), луѓе од Крит и Арапи, и сите ние ги слушаме како зборуваат на нашите јазици за прекрасните дела што ги извршил Бог!“

проповедање на апостолите на различни (мајчини) јазици, Скирои им се обраќа на Арберешите со барање да го користат мајчиниот јазик (арбириште-албански), бидејќи, како што излегува од Светото Писмо, тоа е дар од Бога, дури и најголемиот подарок што ни го дал. И Стариот Завет и Новиот Завет сакаат луѓето да Го слават Бога на својот јазик, со слаткиот јазик што ги научила нивната мајка и не на странски јазик, не на јазик што не е наш сакан арберешки, вели Скирои. Молитвата доаѓа од срце, и ако се молиме на странски јазик, нашето уво може да го слушне само звукот, но не и зборот - значењето. Следствено, Бог одговара на нашата молитва само ако разбираме и знаеме за што се молиме и што бараме од Него.

Како што може да се разбере, авторот го товари својот текст со одредена задача и цел. Значи, текстот е во функција на самата благородна цел на авторот, познат по длабокото и широко познавање на албанскиот јазик, на чие проучување го посвети целиот свој живот.

Човекот може да се облагороди, збогати и духовно воскресне само со молитва на јазикот што го зборува и разбира, односно само на својот мајчин јазик.

Следува текстот на Скирои:

„Забележавме, о христијани, дека Големият Бог го испрати Светиот Дух врз Апостолите, за тие да можат да ги научат сите јазици (...) со сеење на словото на Евангелието ...

И Стариот Завет и Новиот Завет сакаат луѓето да го слават Бога на својот јазик, на тој сладок јазик што го научила мајката на човекот, а не на странски јазик.

Што подразбираме кога го фалиме и се молиме на нашиот Господ на италијански или на кој било друг јазик што не е наш сакан арберешки јазик?

И што учиме кога наоѓаме личност (...) кога не го знаеме неговиот јазик или го знаеме лошо и воопшто не го разбираме, ниту повеќе, ниту помалку? Понекогаш нашите жени велат дека ја наоѓате душата!

Но, како ќе се најде душата доколку увото не слуша ништо друго освен звук, а не зборот? Молитвата доаѓа од срцето ...

Како можеме да молиме за нешто на јазик што не го знаеме? Јазикот што го зборува човекот е дар Божји; е најголемиот подарок што Тој ни го даде ...

Со говор се запознава човекот и со говор се гледа кога Тој го има Светиот Дух во срцето ... зборот е огледало на умот”³²⁴ итн.

³²⁴ Zef Skiroi, *цит.дело*, 209.

Делови XXVII - XXX ја претставуваат смртта на Богородица, нејзиното вознесение на небото и нејзиното крунисување како кралица на небото. Овие пасуси наоѓаат поддршка во: *Откровение* 11:19, 12: 1-6,10, *Лука* 1: 39-56 и *Псалм* 44.

4.5.3.2. Патот на светиот крст

Ова дело предизвикува и открива серија одразби за *страдањата* на Исус Христос.

Настанот поврзан со Великиот пост, ја претставува репродукцијата на Исусовото патување до Голгота.

Патот се состои од четиринаесет застанувања, од кои секое одбележува посебен настан од патувањето на Христос до неговото распнување и погребување; тоа е духовно патување, симболично патување, соединување со Христос во неговите страдања и благодарност за неговото дело на длабока љубов.

Ова се четиринаесетте делови од делото на Скирои, кои исто така претставуваат четиринаесет библиски постојки за начинот на крстот, во целосна согласност со четирите евангелија (на Матеј, Марко, Лука и Јован) и црковната традиција: 1. Христос е осуден до смрт; 2. Христос го распнуваат за крстот; 3. Христос за првпат паѓа под крстот; 4. Христос се сретнува со својата мајка; 5. Христос е помогнат од Киренеј; 6. Вероника го брише лицето на Христос; 7. Христос паѓа под крстот по втор пат; 8. Христос ги утешува жените; 9. Христос паѓа под крстот по трет пат; 10. Христос е соголен; 11. Христос е закован на крстот; 12. Христос умира на крстот; 13. Христос е симнат од крстот; 14. Христос е погребан.

Четиринаесетте застанувања (во делото) се опишани во висок стил, богати со слики, зборови и фрази кои, земени од јазикот на народот, авторот ги облагородува и чисти за да сочинуваат четиринаесет парчиња уметничка проза.

Пред секоја застанување, одмор или знак, како што се вели во црковната традиција³²⁵, се пеат овие два стиха: “Na të falemi, o Zot Krisht, e të bekojëm. / Përse me shejten kriqe ti shpërbleve jetën” (во нашево време, црквата вели: *Те обожуваме, Христe, и те благословуваме. Зошто со твојот свет крст го награди целиот свет*). Четиринаесетте делови (застанувања) во делото започнуваат со фразата: *Përpara sīvet, o të Krështerë (Пред очите, о христијани)* и продолжува со разработката на библискиот настан. Додека, пак, завршува со поезија или песна од 11 стихови, од кои само првите четири варираат, во зависност од настанот, додека другите се повторуваат на секој дел-застанување. По песната

³²⁵ Види: Gaspër Gjini, *Shujta shpirtnore*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1978, 115-132.

следи молитвата Оче наш, Ти се молиме Марија и Слава на Господа. Со тоа и застанувањата завршуваат.

Мора да се каже дека стилот на Скирои се карактеризира со неговата експресивност и желба да ги објасни библиските сцени што го прават предмет на уметнички третман. За ова, авторот користи метафори преземени од реалноста што го опкружува. Тој, исто така, сакаше да пишува со повеќе едноставност и религија.

Прозата на Скирои привлекува внимание и поради начинот на кој се опишуваат сцените, ликовите (фигурата на Христос, Богородица, итн.) и средините. Таа се одликува со длабока побожност, за извонредна посветеност и почит кон ликот на Христос и Богородица. Овие два лика ни доаѓаат како модели кои треба да бидат нашиот пат и нашиот живот. Текстот на делото е, не само полн со порака, туку и трогателен, колку што телото трепери, и многу поетски. Особено деловите XII и XIII, каде што ја претставува смртта на Христос на крстот и симнувањето, слегувањето од Крстот, авторот докажа дека е вистински мајстор и уметник.

Еве како ја опишува смртта на Христос на крстот (дел дванаесет):

*... врз светиот лик падна жолтилото на смртта; главата ми виса напред;
како да се затвораат очите што имаа толку светлина на љубов кон луѓето;
оладија тие блажени усни, од кои излегоа толку лекции и толку слатки зборови ...
“Оче, во твоите раце ја пуштам мојата душа. Христос умре и сонцето се
потемни; земјата се затресе, камењата се распарчија ...*

И во стиховите:

Црна работа!...Христос умре

Помеѓу нечесните, закован на крстот!...

Невиниот, праведниот згасна!...

Моите очи, прават потоп!³²⁶

Со живописни и шарени белешки, Скирои ни ја дава и сцената кога мртвиот Христос е симнат од Крстот и ослободен во skutот на Дева Марија (тринаесетти дел), момент третиран од креатори и уметници во различни области на уметност и човечка мисла во текот на двата милениума.

Еве со колкава уметност ја прикажува Скирои:

*(...) и Пресвета Богородица, која го презеде на градите светиот прекрасен
син, кој беше закован на рацете од оние за кои дојде да ги ослободи и спаси (...)*

³²⁶ Zef Skiroi, *цит. дело*, 174.

Таа го бакна, го прегрна силно во градите и го изми со солзи, велејќи: „О моја светлина, како ми згасна! О сине, срце мое, каде е твојата убавина! О, сине, цвету на мојот живот, како можам да те гледам вака (...)“

Така жали за Благословената...³²⁷

Позадината на библискиот текст се среќава и во песните *Mili e Hajdhia* и *Kaj tuѓata zemja* на Скирои. Библиска содржина и фигури на Светото Писмо, како што се: Господ, Христос, Света Дева Марија, Великиот пост, Велигден, итн. се доста чести и во текстот на Скирои добиваат многу различни конотации, но секогаш во согласност со текстот, концептот, учењето на библиската филозофија.

³²⁷ Исто таму, 175.

4. БИБЛИСКИОТ ТЕКСТ ВО ЛИТЕРАТУРАТА НА РЕАЛИЗМОТ

5.1. Andon Zako Çajupi (Андон З. Чајупи)

5.1.1. “*Baba Musa lakuriq*” (“Баба Муса гол“) - една пародија на Стариот Завет

Чајупи, во албанската книжевност се смета за творец со кој завршува периодот на романтизмот и започнува периодот на реализам. *Rexhep Qosja* (Реџеп Ќосја) кај Чајупи гледа еден творец со динамичен темперамент и тенденција сè да гледа со критичен поглед. Овие се причините зошто баш Чајупи, според Ќосја, е првиот албански писател кој го прекинува веќе познатиот сентиментален тон на поезијата на националната преродба. Токму затоа, ќе го квалификува како: од романтичен до реалист³²⁸ Истражувачот *Mahmud Hysa* (Махмуд Хуса) тврди дека Чајупи стои на раскрсницата на албанската книжевност: ја завршува фазата на романтичната книжевност и ја открива новата фаза на реализмот на оваа книжевност³²⁹, истражувајќи ги во делото на Чајупи романтичните, реалистичките и реалистичко-критичните концепти.³³⁰

Чајупи, како и други писатели од неговото време (во претходните книжевни периоди), во своите дела има библиски мотиви. Оттука па наваму, не се малку пишувањата на овој автор кои за преттекст ја имаат библијата. Ова се забележува во неговата прва книга *Baba Tomori* (Каиро, 1902), концептирана и поделена во три дела: 1. *Atdheu* (Татковина), 2. *Dashuria* (Љубов) и 3. *Përralla të vërteta dhe të rreme* (Вистински и лажни приказни). Неколку поезии издадени во ова дело, како: *Punërat e Perëndisë, Zolejka, Balta, Plaku, Misiri* и др., ќе се пренесат, но како неименувани, и во следната книга на Чајупи: *Baba Musa lakuriq*. Иако тоа може да изгледа парадоксално, поемата *Baba Musa lakuriq* личи како втора варијанта на *Baba Tomorri*. Во овој контекст, треба да се каже дека делото не е само пародија на еден дел од *Стариот завет*, туку ја пародира и современоста на авторот: различните општествени, социјални, политички и културни проблеми и др., дури и иронизирајќи и ставајќи го и сечилото на критиката и одредена индивидуа од неговото време, познат за

³²⁸Види: Rexhep Qosja, *Prej letërsisë romantike deri te letërsia moderne*, Instituti Albanologjik i Kosovës, Prishtinë, 2006, 95-97.

³²⁹ Види: Mahmud Hysa, *Parathënie*, кај: *Çajupi, Vepra I*, Rilindja, Prishtinë, 1983, 7.

³³⁰ Види: Mahmud Hysa, *Andon Zako Çajupi (животот и делата)*, кај: *Çajupi, Vepra 6*, Rilindja, Prishtinë, 1983, 159-326.

мислењето за тоа време. *Alfred Uçi* (Алфред Учи), делото *Baba Musa lakuriq* го квалификува како „најголемата мистико-гротескна пародија на нашата книжевност“³³¹ (албански, моја забелешка.)

Како што е познато, и *Baba Musa lakuriq*, книга која на почетокот имала наслов *Dhjat' e Vjetër e shfaqur*,³³² познава две варијанти во ракописот.

Делото содржи 50 песни, обележани со броеви и неименувани (како во *Baba Tomorri*). Таа е изградена врз основа на библискиот текст. Како еден литературен хипертекст, делото ја пародира *Книгата Битие – Të Bërët* или *Lindja (Paѓање)*, како што се изјаснува авторот. На крајот на книгата, Чајупи известува дека го подготвува и другиот дел како што тој го нарекува - *Jashtia (Излез)*, што во библијата се забележува како *Излез*.

Во делото *Baba Musa lakuriq (Баба Муса гола)*, како книжевен хипертекст, се истражува и се откриваат три слоеви на текст.

Првиот слој на делото е приказната и прераскажување на библискиот текст во стихови, за разлика од прозата на Библијата (што значи за тие делови кои авторот ги избира за третирање, бидејќи не сите од *Книгата Битие* тој ги пародизирал).

Вториот слој е илустрација на библискиот текст, со ликови со вистински и актуелни ситуации од времето на самиот автор. Така, авторот се обидува да создаде слики, слики од албанското општество од своето време. Доколку првото ниво на текстот има врска со трансформацијата на библискиот текст, во вториот слој на текстот е направена *реконструкција на вулгарниот поглед*, што се врши според изградената шема на библискиот текст. На овој начин со трансформација ја доловува пошироката област на хипертекстната трансформација.³³³

Како трет слој на текстот, се чини дека е мислењето на авторот, неговата проценка и судење за библиските текстови и реалните ситуации што ги претставува. Истражувачот Сабри Хамити стои на мислењето дека *функционално овој слој го добива сатиричниот статус на хипертекстот*.³³⁴

Делото почнува со една комуникација на авторот со песната. Бара од неа да ни каже *како е создаден животот, што сме, како не создаде Бог, од каде доаѓаме и каде одиме*. Во овој поглед, поезијата како семоќна се чини дека е *Logos*, според концептот на авторот. Но, според Чајупи, поезијата *ја направи самиот Бог (e bëri Zoti vetë)*.³³⁵ Оваа комуникација на

³³¹ Alfred Uçi, *Estetika e groteskut IV*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2001, 62.

³³² Целосна книга, за прв пат се издаде во 1983 во Приштина, под покровителство на Mahmud Hysa.

³³³ Види: Sabri Hamiti, *Letërsia filobiblike*, Faik Konica, Prishtinë, 2002, 451.

³³⁴ Исто таму, 452.

³³⁵ Çajupi, *Vepra* 2, 11.

авторот со поезијата, нè потсетува на Свети Јован Богослов, *Воплотувањето на Словото (Mishërimi i Fjalës)*:

Në fillim ishte Fjala
e Fjala ishte në Hyjin
e Fjala ishte Hyj.
Kjo ishte në fillim në Hyjin.
Prej Saj u bë çdo gjë
e pa Të nuk u bë asgjë.³³⁶

*(На почетокот беше Словото,
и Словото беше во Бога,
и Словото беше Бог.
Тоа во почетокот беше во Бога.
Сè стана преку Него
и без Него ништо не стана).*

Оваа комуникација на авторот со поезијата, истражувачот *Femi Cakolli* (Феми Цаколи) го гледа како напор на Чајупи за литературни теории за поезијата.³³⁷ Пародирањето на Библијата во европската книжевност било познато за Чајупи. Ова го сведочи и во делото, споменувајќи и различни европски автори. Во овој контекст, Чајупи верувал дека до идеалите на европската преродба можело да се стигне и осквернавејќи го предметот на религиозната митологија, употребувајќи ги поетските и егзистенцијалните вредности на библиските искази.³³⁸

Во следните стихови авторот раскажува за создавањето на универзумот, кој господ го направил за шест дена, нешто што е во коинциденција со Библијата. За првиот човек, Адам, во наликување на себеси (господ), авторот вели дека *го створил од глина*, затоа бара: „Глината, сите да ја почитувате“.³³⁹ Но, за создавање на жената, господ како да се загрижил. Еве како авторот го пародира библискиот текст за создавањето на жената:

Zoti u mendua shumë
kjo grua nga do vijë?
Vuri Adamin në gjumë

³³⁶ *Gjoni (Јована) 1:3.*

³³⁷ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 168.

³³⁸ Alfred Uçi, *цит. дело.*, 65.

³³⁹ Чајупи, *цит. дело.* 12.

dhe i këputi një brinjë.
Që atë ditë e që atë natë
nga një brinjë më pak kemi
se na morën gratë
prandaj grave pas u vemi.³⁴⁰

*(Господ се намачи многу,
оваа жена од каде ќе дојде?
Го стави Адам во сон,
и му откина едно ребро.
Од тој ден и истста вечер
имаме едно ребро помалку
зошто ни го земаа жените
затоа одиме по нив).*

Реферирајќи се на едно општество со дехуманизирана основа, на едно монструозно општество, Чајупи човековата раса ја гледа како семе на Ѓаволот. Така *Каин* и *Ада*, првите близнаци на човековата раса, се плод на љубовта на *Ева* со *Ѓаволот*. Естетизирајќи го *Ѓаволот*, авторот делува исто како и *Милтон* кај *Изгубениот рај (Parajsa e humbur)*. По убиството на Абел од Каин, не поради причините како во Библијата (што се поврзува со мотивот на прифаќање и на нежртвувањето), туку поради љубовта на Ада, Ева ќе се обрати на Каин:

Kain, vrave të vëllanë
Dhe me motrën u martove
Se kishe baba shejtanë.
Ç'punove, more fatzi?
More motrën në gji!
Mbushe dhenë me fëmijë.³⁴¹

*(Каин го уби брата си,
и со сестра се ожени.*

³⁴⁰ Исто таму, 13.

³⁴¹ Исто таму, 28-29.

*Бидејќи имаше татко ѓавол.
Што направи море црни?
Ја зеде сесстра ти на гради
Ја наполни земјата со деца).*

Треба да се каже дека Чајупи ги бира и ги раскажува овие карактери и ситуации од Библијата, и ги реконструира во својот текст, понекогаш со првото значење и понекогаш додавајќи ново семантичко крило што излегува *некогаш како фиктивен изум и некогаш како што е реинтерпретација на една текстуална фигура, која се појавува во Библијата.*³⁴² Така го гледаме дека делувал и во горенаведените стихови. Фактички, Библијата учи дека Ада не се омажила со Каин, туку со Ламек.³⁴³

На Ева понекогаш ѝ придавам и национална боја, затоа таа

*Eva si një shqiptarkë
vetë bënte drekë e darkë.*³⁴⁴

*(Ева како една Албанка
сама готвеше ручек и вечера).*

Во прилог на текстот, авторот истакнува и иронизира еден свој современик од Корча, кој го викале Мутко. Исто како кај Каин и Ада, Мутко делувал со своите внуци. Во симулација на библискиот текст, авторот го реконструира својот текст :

*Shihni Mutko faqezinë,
(...) I ke mbesa, mor i ndytë,
po Djalli të zuri sytë
dhe jetimet i çnderove!
Po në leftë (lindtë) ndonjë djalë
Mëm' e zezë ç'do ta ketë?
Pjellë' a kushëri të parë?*³⁴⁵

³⁴² Sabri Hamiti, *Цит. дело*.451.

³⁴³ *Zanafilla (Битие)* 4:19-23.

³⁴⁴ Чајупи, *Vepra 2, Baba Musa lakuriq*, Rilindja, Prishtinë, 1983, 25. Види и : A.Z. Чајупи, *Vepra letrare*, Uegen, Tiranë, , 2001, 81.

³⁴⁵ Чајупи, *Исто таму*, 29.

*(Видете го Мутко црниобраз,
(...) тие ти се внуки, море гнасо,
Ѓаволот ти ги засени очите,
и сираците ги обесчести,
ако родиш некој син,
црна мајка што ќе има?
Дете или прв братучед?)*

Како што може да се разбере, намерата на авторот не е само појавата на библискиот мотив, туку истакнување и на борбата против ваквите негативни појави кај Албанците. Авторот на истиот библискиот текст, реконструира братоубиство, мотив на предавство меѓу Албанците. Каин ја бакна Авел, исто како Јуда - Христос, а потоа ја убил неа за да се ожени со Ада, вели авторот. Според него, и Албанецот делува слично: го предава и го убива братот за жена. Првично ти го следи патот, а потоа *me të pa besë të vret*³⁴⁶ (*неверно те убива*).

Во оваа песна, авторот, сепак, со една гротескна хипербола ја претставува и опишува трагичната историја на поплавата на светот, со која Бог има за цел да го казни човештвото, кое се сведува на неморалност, на големи гревови. Со тони и бои како овој настан, авторот ги истакнува напорите на луѓето (Евреите) за издигнување на Вавилонската кула, забуната на јазиците од страна на господ, на начин што тие нема да се разбираат еден со друг (Битие 11:1 -9), за да се заклучи, во контекст на ова, за жал, како во албанската земја и општество, еден зборува турски, друг грчки: *Po shqipen asnjë s'e di!*³⁴⁷ (*Но албанскиот никој не го знае!*), додека има и такви кои се декларираат како Бугари, други како Италијанци и:

*Ca pak janë shqiptarë
E gjeçin nga perëndia!*³⁴⁸

*(Има малку и Албанци
Да ги снајде од Господ!)*

³⁴⁶ Исто таму, 28.

³⁴⁷ Исто таму, 51.

³⁴⁸ Исто таму, 51.

Оваа хаотична состојба на албанското општество од тоа време, авторот со право ја споредува со вавилонската библиска историја. Не разбирајќи се меѓу себе, Албанците, како последица на ова, продолжуваат да бидат поробени:

Si çifutë në Babel,
Shoku shoknë s'e ndëgjojmë,
Ndaj bota vjen e na mjel,
Ndaj në robëri po rrojme!...³⁴⁹

*(Како Евреите во Вавилон,
Другар со другар не се слушаат
Затоа доаѓа светот и нè молзи,
Затоа во ропство живееме...).*

Историската библија на Аврам и на Сара, како и раѓањето на нивниот син Исак, таа на Содом и Гомор, Лот, ангелите, итн., се другите теми и мотиви што Чајупи ги третира во оваа поема, нормално пародизирајќи ги библиските текстови. Во овој контекст, раѓањето на Исак, не се случува според библискиот пример. Сара, која се претсавува како верна Албанка, наредниот пат нема да се појави чесна: таа останува бремена, ќе зачне со филистејскиот крал Авимелех, по што го раѓа Исак. Авимелех ја забележал убавината на Сара, затоа ја сакал за себе:

shumë gra kish marrë,
shumë çupa kish shkretuar...
po si Sarën s'kish dhe parë
se ish si yll i shënuar.³⁵⁰

*(многу жени имал,
многу девојки и уништил
но како Сара не видел,
бидејќи беше забележана звезда).*

³⁴⁹ Исто таму, 51.

³⁵⁰ Исто таму, стр. 95.

Од друга страна, Сара му одговара на заведувањето на Авимелех, заборавајќи го Аврам кој бил избркан од него.

Оваа е една доста болна драма, која го става во сомнеж еврејскиот народ, *како еден избран народ од Господ*, и која може да се разбере и како една антисемитска пародија.

Но, Чајупи ќе биде близу до библиската верзија кога еден збор за историјата на Јосиф, синот на Јаков, кого, од љубомора, зашто неговиот татко го сакал повеќе од неговите браќа, тие ќе го истепат до смрт и ќе го продадат. По некое време настапува голем глад и браќата со нивниот татко се принудени да бараат помош во Египет, каде сега Јосиф, по многу маки и големи страдања, се качил на престолот и станал везир, како што се изразува Чајупи. Драмата завршува со помошта која Јосиф му ја нуди на својот татко и браќата и барањето прошка од страна на браќата за мизерниот чин што го направиле.

Секогаш загрижен за Албанците и Албанија, авторот, преку неговите визии, слично со Свети Јован Евангелист, носи апокалиптични слики. На престолот каде стоел Господ опкружен со светците и со Исус и Мухамед во средина, потоа Свети Петар кој доаѓа со Наим и папата Криста Неговани,³⁵¹ сè се тоа пораки во функција на смирување на религиите, но и во чест на тие што работеле за нацијата. Господ не ги познава Албанците, но го признава Скендербег, затоа било потребно интервенирањето на Наим³⁵² за Господ да разбере дека сме негови наследници, што го засилува и поттикнува националното чувство, но ја издигнува и дилемата за тоа кој ќе ја спаси, ослободи Албанија. Можеби истриските околностите во кои се најдовме како народ, секако бараа афирмација на тие прашања што се сметаа како чувствителни точки.

Во третирањето на пародијата во содржината на библиските искази во поезијата „*Baba Musa lakuriq*“ („Баба Буса гола“), Чајупи нашол широко поле за искористување на фигуративното и гротеското мислење, како средства за карактеризација на сатирично-комедискиот предмет на библиските искази.³⁵³

Со цел стекнување иронија и сарказам, библискиот текст авторот ќе го толкува и ќе го третира слободно и без какво било верско оптоварување; без да се прашува дали неговото толкување може да се сфати како кршење на христијанската догма или светоста на Библијата. Ова се гледа во песната *Punërat e Perëndisë (Работите на Бога)*.

³⁵¹ Исто таму, 103.

³⁵² Види: Исто таму, 104-105.

³⁵³ Alfred Uçi, цит.дело., 65.

Во оваа песна, Чајупи, откако го спознава атрибутот на творењето во секое нешто од бог, го носи како идеја изненадувањето во форма на прашање насочено кон него: *ç' deshe që bëre Turqinë?* (*Што сакаше на ја створи Турција?*)

Bëre botënë të tërë,
bëre dhe djallë me brirë!
Çdo pun' e ke bëre mirë,
po një gjë bëre pa mënde
dhe prishe punënë tënde:
kur bëre derr' dhe arinë,
Ç' deshe që bëre Turqinë?

*(Го направи целиот свет,
Направи и гавол со рогови!
Секоја работа ја направи добро,
но една работа ја направи без мозок
и ја расипа твојата творба:
Кога ги направи свињите и златото,
Што сакаше на ја направи и Турција?)*

Имајќи предвид дека Албанците страдаа по цели векови под отоманската имерија, Турција за авторот е синоним на злото и пречка за светлата иднина за Албанија:

Zot, të mos ishte Turqia
Do t'ish lule Shqipëria.³⁵⁴

*(Господе да не беше Турција
Ќе беше цвеќе Албанија.)*

Концептуалниот акцент на авторот, во прилог на неговиот став кон Турција, исто така, паѓа на бојните созданија; на оние дела кои се деструктивни, зли и лоши. Во овој контекст, ставот на авторот може да се прочита и разбере дека *не сè што е создадено од бог е добро*. Овој став на авторот, сепак, не треба да се сфати како чин што врши инвазија

³⁵⁴ Чајупи, *Vepra* 2, 219. Види и : *Vepra* 1, 45-46; *Vepra letrare*, 19.

на господ, како знак на недоверба во бога. Тука, авторот се обидува да пренесе јасна порака: да го поттикне што повеќе националното чувство кај Албанците по нивната аверзија кон турските окупатори.

I krishteri dhe çifuti (Христијанинот и Евреинот) е друга песна на Чајупи која открива библиска тема. Всушност, таа е дијалог меѓу еден христијанин Албанец и еден Евреин. Додека Албанецот раскажува, тврди со библиски докази за Христос Господ, откривајќи го тука чудесното раѓање на Христа од Дева Марија, чудата кои ги направил Христос, итн., додека Евреинот е тој што го негира тоа. Ако Христос е Бог, тогаш тој ќе ги спасеше Албанците од Турција. Затоа, во искушение и ставен на тестирање, Албанецот (и неговата вера), го поставува прашањето:

Pse s'u shpëton nga Turqia,
Q'u bën kaq të këqija?³⁵⁵

(Зошто не се спасиш од Турција,
Што прави толку лошо?)

Преку овие стихови на чуден начин се сака да се пренесе националниот комплекс од една нација на друга, за истото прашање. Точно е тоа дека Евреите имаат свои национални комплекси во врска со убивањето на Христос, затоа е така лесно на христијанинот кој е дел од една „неблагословена нација“ да му тврдиш дека Христос не е Бог, бидејќи Евреите го фрлиле Христа на крстот. Дури и „блажените христијански народи“, честопати имале преземени војни на истребување на Евреите; крстоносците, холокаустите, итн.³⁵⁶

Потпирање на библиските искази имаат некои други песни од ова дело, како: *Eva dhe shejtani* Ева и Сатана (приказната за првиот грев, извршениот грев, искушението на Ева од сатаната, ѓаволот, потоа заведувањето на Адам од Ева); *Zolejka*/Золејка (нејзината историја со Јосиф) и други.

5.1.2. Вистината за неговиот атеизам

Истражувачите на делото на Чајупи се поделени што се однесува на прашањето дали тој бил атеист или не. Има автори кои го тврдат и други кои се противат на таквото мислење.

³⁵⁵ Види: Чајупи, *Vepra 1, Baba Tomori* 59-60.

³⁵⁶ Femi Sakolli, *Цит.дело.*, 167.

За да ги аргументираме нивните ставови, и едната и другата страна го имаат како поттик делото на Чајупи, *Baba Tomorri* и особено, на посебен начин, делото *Baba Musa Lakuriq*.

Во книгата *Letërsia shqipe (Албанската книжевност)* читаеме дека *ставот кон бог и верската идеологија* на Чајупи не ја наоѓаме во некое групирање на посебни поезии, како кај Наим. Филозофските ставови на Чајупи варираат преку идеализмот и материјализмот, помеѓу теизмот и атеизмот. Но, доколку „ги ставиме истите на вага, ќе натежне атеизмот“.³⁵⁷

Повеќе или помалку, на ова мислење беше и истражувачот Димитар Шутериќи. „Во делото *Dhjatë e Vjetër (Стариот Завет)* наоѓаме и изразени антиверски и материјалистички идеи, кои биле на дневен ред особено во последните години од преродбата, но кои не се осмелувале да се изразат отворено онолку колку што било потребно“,³⁵⁸ нагласува тој. Но, пародирањето на *Dhjatës së Vjetër (Стариот Завет)*, истражувачот Алфред Учи не го гледа како еден обичен антиверски, атеистички, антисвештенски акт. Според него, за време на средниот век во многу европски места постоела една вековна книжевна традиција на пародирање на библиските искази. Овој вид на пародирање не бил едно обично изразување на атеистички светоглед, ниту пак непријателство кон христијанската вера; тоа се прифаќаше и издржуваше во рамките на официјалната средновековна култура. Пародирањето на Библијата било, во една смисла, продолжување на книжевната традиција која постоела во културата на грчко-римската антика како важна форма за да се вметне комична содржина во литературата, како кај „Батрахомиомаи“ (Војна на глувците и жабите), што е една комична интерпретација на античките херојски песни.³⁵⁹

И Чајупи, пародирајќи ги библиските искази, им дава нова конотација и ги контекстуализира не само со албанската актуелност на своето време. Во овој поглед, тој го изградува својот сопствен дискурс, преку кој иронизира, критикува и се шегува со случки, феномени, фигури и различни личности од тоа време, соголдувајќи ги и претставувајќи ги голи пред јавноста, секогаш со тенденција истите да ги променат кон подобро. Затоа, кога се критикува свештенството, појавите и настаните поврзани со тоа, не значи дека тој е против верата кон бог. Има стихови и стихови, внатре во делото на Чајупи, што ја докажуваат својата непоколеблива вера кон бога. Богот на авторот не е според каприците и желбите на неговите ликови (без разлика дали тие се свештеници), туку таков што не спасува од *ѓаволот*, како синоним на гревот, на злото:

³⁵⁷ K. Kodra, R. Filipi, S. Çapaliku, *Letërsia shqipe*, Libri Shkollor, Prishtinë, 1999, 353.

³⁵⁸ Dhimitër Shuteriqi, *Historia e letërsisë shqipe I*, Universiteti i Tiranës, Tiranë, 1959, 258.

³⁵⁹ Alfred Uç, *цит. дело.*, 64.

Gjithë lindemi fajtorë
përpara Zotit t'Vërtetë,
po kemi shpresë e dëshirë
Zoti drejt të na gjykojë
dhe të dërgojë të Birë
nga Djalli të na shpëtojë...³⁶⁰

*(Cime se raѓame greшници
пред вистинскиот Бог,
но имаме надеж и желба
Бог правилно да ни суди
и да го испрати неговиот син
да не спаси од Ѓаволот)*

Горенаведените стихови се во целосна согласност со библиските учења. Библијата, поточно апостолот Јован, учи за повторното доаѓање на Исус на земјата, кога ќе им суди на луѓето врз основа на направените дела.³⁶¹

Една неоснована проценка, доколку делото на Чајупи се опишува со нашите атеистички ноти, дава и истражувачот Али Јасиќи.

Всушност, некаде помалку, а некаде повеќе (...), антирелигиозни идеи се среќаваат во целото дело на Чајупи, без разлика дали се изразени во моќен сарказам против религиозните прогласувачи на религиозни принципи или против самиот Бог. На прв поглед, таков заклучок се чини дури и малку парадоксален, бидејќи не само неколкупати во неговите песни, дури и во приватни писма, поетот го спомнува Господ и Бог како вистински творец на светот, ...⁶ пишува Јасиќи. Тој, понатаму, смета дека Чајупи на почетокот бил еден меѓу оние кои целосно верувале во постоењето и формата на Бога, но, подоцна, по запознавањето со достигнувањата на човештвото, со брзиот развој на науката и технологијата, со бројни откритија, ги коригирал своите ставови, иако неговите антиверски идеи се повеќе видливи.⁷

³⁶⁰ Чајупи, *Vepra* 2, 24.

³⁶¹ Види: *Gjoni, Zbulesa*:22.

Доколку го имаме предвид времето кога се напишани двете дела на Чајупи, *Baba Tomorri* (1902) и *Baba Musa lakuriq* (напишано 1903 год.), горенаведеното тврдење на Али Јасиќи се чини како да е во спротивност поради неколку причини. Чајупи веќе одамна ги завршил студиите. Студирал пет години на францускиот лицеј „*Sainte Catherine des Lazaristes*” во Александрија, и подоцна (во 1887 - 1892 год) во Женева ги завршил студиите за јуриспруденција. Неговите први книжевни дела, како што се дознава, се *Baba Tomorri* и *Baba Musa lakuriq*. Конкретно, во овие две дела, уште од почетокот, Чајупи го третира предметот, темите на библиските мотиви. Значи, не постои еден друг Чајупи што на почетокот целосно верувал во Бога и друг Чајупи, кој подоцна, откако се запознава со развојот на науката, треба да ги коригира своите сфаќања во однос на својата вера. Чајупи останува ист цело време што се однесува до неговата вера, сепак, антиклеричките ставови, што се соочуваат во делото, не треба да се сфатат како ставови против бога. Верувањето во бог не мора да значи дека мора да се признае свештенството и религиозните институции како непорочни, како непогрешливи. Сепак, критиката кон свештенството, која не отсуствува во делото на Чајупи, се крева против наивноста и свештенското однесување, што не секогаш е во согласност со доктрината што ја прогласуваат самите тие. И, работ на критиката на Чајупи удира токму во таа точка. Покрај ова, и самиот Јасиќи е доведен во сомнеж за тоа што го кажува за Чајупи.

Доколку внимателно се прочита и се протолкува делото на Чајупи, гледаме дека тој цели да не биде атеист. Атеизмот кој му се припишува нему, е резултат на албанскиот комунизам и атеизам, на студиите според методот социореалистичен модел на периодот на монизмот.

Но, не; конечно делото *Baba Musa lakuriq* не може да се смета како едно дело напишано против верската доктрина, едно такво толкување е малку повеќе симплимистичко,³⁶² вели Сабри Хамити.

³⁶² Sabri Hamiti, *цит. дело* .453.

5.2. Fan S. Noli (Фан С. Ноли)

Ноли (1882 - 1965) е една од најинтересните фигури не само во албанската книжевност, туку и во албанската култура воопшто. Новинар, теолог (православен свештеник), оратор, драматург, историчар, поет, книжевен критичар, преведувач, композитор, политичар (бил и премиер на Албанија), Ноли, се здобил и со поширока култура, ни се претставува како доста комплексна фигура, мултифункционална, генијална личност. Митруш Кутели ќе го нарече „христијански писател“.³⁶³

Библијата како книга со големи книжевни вредности, низ вековите стана неисцрпен извор и извор на инспирација за многу творци, кои позајмиле од неа многу ликови, личности, карактери, случки, симболи, фигури, метафори и др. Библијата е основата според која Ноли им го дал називот на своите дела. Навистина, познатиот истражувач Нотроп Фрај (Northrop Frye), мисли дека „На западната книжевност најголемо влијание имала Библијата од која било друга книга“.³⁶⁴ Затоа, непознавањето на Библијата го загрозува разбирањето на најголемиот дел на книжевноста, уметноста, музиката, на западната култура и филозофија, во овој контекст, значи, и на еден многу голем дел на книжевноста на албанската уметност и делата на Ноли, на посебен начин.

5.2.1. Библиски циклус: Израелци и Филистејци³⁶⁵

Библиската историја на Самсон³⁶⁶ низ векови служела како извор на мотивација за креативни предмети од разни уметнички сфери. Како таква, таа била третирана во скулптурата, сликарството, музиката, филмот, литературата³⁶⁷ и други области.

И Ноли, уште од првите чекори на своето творештво, изразува интерес за библиските предмети и субјекти. Засновајќи се на наведената историја (таа на Самсон), која

³⁶³ Види: Mitrush Kuteli, *Poeti Fan S. Noli, vështrim panoramik*, во: *Fan S. Noli, Albumi*, “Rilindja”, Prishtinë, 1968, 12. го нарекува така, можеби и поради фактот што Ноли напишал и 16 верски книги (кои не се предмет на истражување во овој труд), девет од кои се на албански јазик, 6 се на англиски и една на англиски и на албански јазик паралелно, како и низа композиции на црковни песни и др.

³⁶⁴ Northrop Frye, *Anatomia e kritikës*, Rilindja, Prishtinë, 1990, 26.

³⁶⁵ *Izraelitë dhe Filistinë*.

³⁶⁶ Samson - Shimshon (на хебрејски) – значи „малото сонце“.

³⁶⁷ Помеѓу творците, што во нивните дела имаат субјект и тема Самсон, помеѓу нив се: Antonio Enríquez Gómez, *Sansón Nazareno: Poema heróico*, 1656; John Milton, *Samson Agonistes*, 1671; Vladimir Jabotinsky, *Samson*, 1926; Mario Ruiz & Jerry Novick, *Samson: Judge of Israel*, 2002; David Maine, *The Book of Samson*, 2006; David Grossman, *Lion's Honey: The Myth of Samson*, 2006; Ginger Garrett, *The Untold Story of Samson and Delilah*, 2011; Justin Reed, *Samson: Blessed Savior of Israel*, 2012 etj.

се наоѓа во *Стариот завет* (на *Книга на Судии* 13-16), Фан Ноли ја напишал драмата „Израелци и Филистејци“ во 1902 година во Атина, а ја објавил во 1907 година во Бостон.

Ноли, во поговорот на неговото дело, драмата ја квалификува како „еден костур“ на „бебе - драма“. Истата, авторот вели дека сакал да ја прошири, но на крај се откажал, повеќе не сакал да ја чепка, и како таква, им ја претставил на читателите како *енигма* која чека некој да ја разреши.³⁶⁸ Поаѓајќи од овој поговор, истражувачите на делата на Ноли, речиси без исклучок, драмата „Израелците и Филистејци“ ја сметаат како незавршено дело. Ако не и единствен, еден од ретките научници, Али Алиу, со право мисли малку поинаку. Драмата во прашање, земајќи го како основа нејзиниот предмет, нејзиниот текст, повеќеслојните значења, но, исто така, и поговорот на делото, истражувачот Али Алиу со право ќе ја квалификува како *драма дилема*,³⁶⁹ достојна и за книжевноста со богата традиција.

Драмата е структурирана на (три) акти, кои *уметнички* функционираат *меѓусебно* и *имаат сценска хармонија*.³⁷⁰

Во првиот акт, настаните се одвиваат во еврејската синагога во Ерусалим. Значи, во една природна средина за Евреите. Главниот рабин пред присутните открива дека мисијата треба да ја спроведе Самсон, избраниот од Бога, кој истовремено бара благослов и нивно одобрување: „*Popull' i dheut shenjtë të Israelit, sot në këtë konferencë ju thirra të gjithëve që t'i jepni bashkë me mua uratën këtij njeriu, që mori përsipër të sjellë m'udhë të drejtë botën e dëbiertur të Filistinëvet.*“³⁷¹ („Народе на светата земја Израел, денес на оваа Конференција ве повикав сите за му дадете заедно со мене на овој човек, благослов, што се обврза да го донесе на прав пат исталканиот свет на Филистејците“). Но, во врска со одобрувањето на мисијата која требало да ја изврши Самсон од страна на масата народ, главниот рабин имал сомнеж дека можеби нема да оди добро и дека целата одговорност ќе падне врз него. Тој, дури и побара и самиот Самсон да се изјасни за мисијата. Околу начинот како ќе се прошири Вистината (монотеистичката вера, во еден Господ) и како ќе им се понуди таа на Филистејците (многубожци, на чело со Молахун, богот на златото, и на телесното уживање, се и живеат среќно), се развива дискусија, каде се појавуваат убедувања, мислења и различни ставови.

³⁶⁸ Fan S. Noli, *Vepra 1*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 247-248.

³⁶⁹ Ali Aliu, *Drama e dilemës*, në: *Noli, Vepra 7*. Rilindja, Prishtinë, 1988, 360. Исто така: Ali Aliu, *Artikuj kritikë*, Rilindja, Prishtinë, 1983.

³⁷⁰ Eris Rusi, *Madhështia dhe limitet e dramës "Izraelitë e Filistinë"* – sipari i një vepre të hapur, kaj: "Fan S. Noli në 130 vjetorin e lindjes" 1882-2012, Konferenca shkencore ndërkombëtare, Botim i Fakultetit të Edukimit dhe Filologjisë, Korçë, 2012, 48.

³⁷¹ Fan S. Noli, *Vepra 1*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 207.

За ова авторот поставува серија прашалници и дилеми, кои, подоцна, за време на развојот на настаните во драмата, ги откриваат на виделина сите разлики и антагонизми помеѓу двата народа. За наведениот случај, самиот Самсон, со чиста душа и искрен, со еден дискурс кој потсеќа на псалмовите и христијанската порака (на Исус), се изразува: „*Dua ta përhap mbi gjithë botën dhe asnjë fuqi nuk mund të më qëndrojë. Dua t’i mësoj Filistinët të këqyrin perëndinë brenda në natyrë dhe Përjetësinë në dashuri. Por këto nuk përhapen me zjarr e me hekur, por vetëm kur njeriu është i lirë t’i marrë vesh, apo jo.*“³⁷² („Сакам да ја проширам врз целиот свет и ниедна сила не може да ме застане. Сакам да ги научам Филистејците да го гледаат Бог во природата, вечноста на љубовта. Но, ова не се шири со оган и железо, туку само тогаш кога човекот е слободен да го разбере тоа или не“). Други кажуваат: „*Një popull i tërë i jep uratën, priftërinjtë e gjithë Izraelit e përcjellin me bekime, po atëherë kush mund të dyshonjë?*“³⁷³ (Jude) („Еден цел народ му дава благослов, сите свештеници на Израел го испраќаат со благослови, но тогаш кој може да се посомнева?“ /Јуда/); „*Si? Të lëçitim të vërtetën me shpata dhe me pahir?*“³⁷⁴ (Kryerabini). („Како? Да ја кажеме вистина со ножеви и недоброволно?“ /Главниот рабин/).

Рабинот е тој ќе ги оспори горенаведените мислења. Секогаш, познавајќи ја природата и менталитетот на Филистејците и покрепувајќи се на искуството со нив, рабинот инсистира да употреби сила: „*Pra po si ju tani mund të bindni një njeri të lumtur dhe të pasur që gëzon gjithë gëzimet e jetës, se nuk rron pas së Vërtetës.*“³⁷⁵ („Значи, како вие може да убедите еден среќен и богат човек кои ги ужива сите среќи во животот, дека не живее според Вистината“). „*E vërteta s’është përveç një dobësi kur s’i vjen pas një Forcë e realtë. Në vënt që ta dërgojmë Samsonë vetëm me të Vërtetën, është më mirë të vemë dhe ne të gjithë bashkë me shpata. As një herë nuk e besoj të Vërtetën njeriu ndryshe. Besojnë në ari se ka fuqi, besojnë më dashurinë se ka fuqi, do të besojnë dhe më të Vërtetën, po të ketë fuqi.*“³⁷⁶ („Вистината не е ништо освен слабост на една природната сила. Наместо да го испратиме Самсон сам со Вистината, подобро е да одиме сите заедно со мечеви. Никогаш не верувал поинаку човекот во Вистината. Веруваат дека златото има моќ, веруваат со љубов дека има моќ, ќе веруваат и во Вистината, доколку има сила.“). Но, самиот Самсон, не прифаќа да има придружник во неговата мисија. За разлика од неговите претходници, на Самсон му се доволни со себе да има (*dy këshilltarë të mëdhenj, dashurinë e Rahiles dhe zjarrin e të Vërtetës*

³⁷² Исто таму, 214.

³⁷³ Исто таму, 209.

³⁷⁴ Исто таму, 213.

³⁷⁵ Исто таму, 208.

³⁷⁶ Исто таму, 212-213.

së *Hujnueshme*, sepse ndjen në vete fuqi sa të pushtoj gjithë dhenë³⁷⁷) два големи советника, љубовта на Рахила и огнот на Божествената вистина, бидејќи во себе чувствува сила да го зароби целиот свет). Дилемата започнува да се продлабочува на крајот од првиот акт, кога еден Филитеец, дојден (заедно со неколку други) кај Евреите за да разговараат божем за мир, им се обраќа на нив: „*Mirë! Ejani për luftë, po kush ju siguron, që do të na mundni? Vrau Davidi një Goliat, po atdheu ka shumë Goliatër.*“³⁷⁸ („Добро! Дојдете за војна, но кој ќе ве увери дека ќе нè победите? Уби Давид еден Голијат, но татковината има многу Голијати“).

Песната за Далила се слуша на крајот од првиот акт, на некаков начин го допира срцето на Самсон, и кова ги сигнализира искушенијата што го чекаат него.

Вториот акт (чин) се одвива во куќата на Далила, значи во земјата на Филитејците. Кралот на Филитејците и на Далила подготвува заговор против Самсон. Ова последново се однесува на тоа дека кралот ќе дејствува според сопствената желба, но под услов да не го убијат Самсон, бидејќи таа го сака за маж и ќе го убеди да живее како Филитеец.³⁷⁹ И покрај напорите да се спротивстави на искушението на Далила, свесен дека треба да ја изврши мисијата, Самсон станува плен на нејзината страст и љубов. *Битката на Самсон се претвора од соочување на отворената сцена со непријателите на вистината, во емоционална криза, каде мора неизбежно да се предаде во прегратките на Далила. Тоа изгледа како неговата моќ веќе да не е во косата (колку што оваа тајна ја злоупотребил без да прикаже ни најмал отпор), туку во неговата суштина како човек; кај страста и кај огнот што му го гори во срцето, а не душата.*³⁸⁰ Страста го победува Самсон: „*Zemrës i rëlqejnë të ligat pra andaj të dua*“³⁸¹ („На срцето му се допаѓаат лошите, затоа те сакам“), и вели Самсон на Далила. Но Далила е таа што не го сака повеќе слепиот и слабиот Самсон. Напротив, го исмејува: „*Mua mund të më gëzojë vetëm ai që i ka të shëndosha sytë e trupin*“³⁸², („Мене може да ме има само тој што има здрави очи и здраво тело“) се потсмева Далила.

Ако порано имавме небесен херој, со овој чин, со оваа состојба на Самсон, Ноли ни нуди земјен херој, и покрај човечките слабости, ја одбележува неговата трагична судбина. Додека, ликот на Далила авторот го претставува како *мисионер и жена*.³⁸³ Прво, кога таа,

³⁷⁷ Исто таму, 218- 219.

³⁷⁸ Исто таму, 218.

³⁷⁹ Исто таму, 222.

³⁸⁰ Види: Eris Rusi, *цит. дело.*, 46.

³⁸¹ Noli, *цит. дело* 225.

³⁸² Исто таму, 233.

³⁸³ Sabri Hamiti, *Letërsia moderne shqipe*, Libri shkollor, Prishtinë, 1999, 71.

со своите постапки, е во служба на својата татковина, и второ - на пожртвуваноста Самсон да го има за сопруг, или како што таа го нарекува - маж над мажите.

Третиот чин се одвива во храмот на Бал и Молох. Додека Филистејците почнуваат да се забавуваат со Самсон, врзан и слеп, проколнувајќи ги сите оние кои се обидуваат да ја наметнат својата религија, или која било нова идеја, на Самсон почнува да му се враќа моќта, но не и светлината на очите, видот. Во оваа состојба, Самсон почнува да се оствестува за своите постапки. Како да доживува катарза на трансформација. Ги гледа работите како што се; му дава право на рабинот (кој во делото се индивидуализира како симбол на зрелоста, мудроста, како типичен претставник на конзервативната идеја на насилството како средство за менување на светот), се декларира како недостоен за љубовта на неговата свршеница Рахила (која го отелотворува вистинскиот човек кој страда од чисто чувство на љубов, лојалност и искреност): „Mua më ka hije Dalila që vret, Dalila gënjeshtarkë...“³⁸⁴ („Мене ми личи Далила која убива, Далила лажга...“), се изјаснува Самсон. Тој прифаќа дека е *измамник како нив* (како Филистејците) и треба да умре заедно со нив, *врат за врат*. Така, Самсон го руши храмот и паѓа врз урнатините, саможртвувајќи се. Исто, оваа жртва порано да го реши проблемот, да го однесе на место за да ја заврши мисијата, се прави во знак на револт и одмазда кон Филистејците. *И немаме триумфалност* - се изразува Ерис Руси - *повеќе ни личи дека гледаме фатализам на еден живот кој не отиде докрај, како што треба...*³⁸⁵

Во ова дело, Ноли ги драматизира спротивните идеи кои се издигнуваат помеѓу Евреите и Филистејците, кои се отелотворуваат во двата главни драмски лика, на Самсон и на Далила.

Антагонизмите помеѓу двата народа, во делото се простираат на неколку области. Истражувачот Феми Цаколи, истражува пет слоеви на меѓуетнички конфликти:

1. Историја:

Израелци: освојувачи на Хананската земја;

Филистејци: заштитници на нивните земји;

2. Религија:

Израелци: монотеисти;

Филистејци: политеисти;

³⁸⁴ Исто таму., 244.

³⁸⁵ Види: E. Rusi, *цит.дело*. 47.

3. Култура:
 Израелци: обрежани;
 Филистејци: пагани;

4. Концепти за војната:
 Израелци: конвенционални;
 Филистејци: заговорници;

5. Филозофија за простирање на вистината:
 Израелци: со оружје и со проповед за мир;
 Филистејци: со оружје и со интриги за мир.³⁸⁶

Одразувајќи две ситуации за цивилизација, два морала, како и две витални антагонистички филозофии, носејќи знаења врз нивните карактеристики, Ноли јасно ги изразува своите идеолошки ставови и погледи, филозофска и морална поддршка на основните прашања за постоењето и однесувањето на човекот во моменти на историски наврати.³⁸⁷ Во овој контекст, треба да се каже дека Ноли, во ниеден момент во ова дело *не поддржува инспирирана безбожност од Ниче, ниту агитира против фикциите и илзузите што на човекот му ги наметна религијата*, како што тврди Менсур Раифи. Нестабилно е и неговото мислење дека Израелците и Филистејците го *напаѓаат христијанството (како религија) и дека се работи за човечкиот револт против христијанските окови, за еден протест против религиозната индоктринација*.³⁸⁸

Претпоставката за идентификацијата на Самсон со Натчовекот на Ниче, истражувачот Али Алиу ја опишува како *избрзана претпоставка и неоснована*,³⁸⁹ додека, мислења како овие на Менсур Раифи, гледано од едно погрешно читање на делото на Ноли, доаѓаат како резултат на надворешно книжевните влијанија.

Тој што има за вокација и што го проповеда секој ден Божјото слово, на ниеден начин не може да биде против неговиот повик, што значи против себе. Ова е парадоксално.

³⁸⁶ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 174.

³⁸⁷ Nebi Islami, *Historia dhe poetika e dramës shqiptare (1886-1996) I*, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Arteve, ART Qendra, Prishtinë, 2003, 100.

³⁸⁸ Види: Mensur Raifi, *Fan S. Noli dhe Migjeni*, Rilindja, Prishtinë, 1979, 44-47.

³⁸⁹ Ali Aliu, *Drama e dilemës*, kaj: *Noli, Vepra 7*. Rilindja, Prishtinë, 1988, 360.

5.2.2. Библискиот мотив во поезијата на Ноли

Едно значително место во книжевното творење на Ноли заземаат и неговите поезии поткрепени на „силното корито на темите на библиската фигурација”.³⁹⁰ Тој напишал вкупно 20 оригинални песни, од кои десет денес се со библиски мотив. Такви песни со библиски мотив, коишто допираат до себеси и коишто рефлектираат на националноста, филозофијата, политиката, социјалноста, општественоста и др., се: *Mojsiu në mal* (Мојсеј на планината), *Marshi i Krishit* (Маршот на Христос), *Krishti me kamxhikun* (Христос со камишиком), *Shën Pjetri në mangal* (Свети Петар на мангалом), *Marshi i Varabajt* (Маршот на Барабајт), *Marshi i kryqëimit* (Маршот на распнувањето), *Kirenarë* (Киренарија), *Kryqëzimi* (Распнување) и *Страната на реките на Вавилонија*, собрани во “Албумот” (Albumi, Boston, 1948), како и песната *Tallja përpara Krishtit* (Потсмеvom пред Христос), издадена после смртта на авторот, 1971 г. Песните на Ноли, освен последната, се со „авторски карактер”³⁹¹ и се надоврзуваат со политичките настани во Албанија во 1920 - 1930, со посебен акцент на „Револуцијата во јуни“ од 1924 година, чиј главен протагонист е самиот Ноли: Во тој контекст, проценуваме дека поезиите на Ноли (оние што го имаат преземено мотивот од Евангелието или Библијата) во нивната суштина имаат една случка или еден настан. Со истото мислење се согласува и истражувачот Сабри Хамити.³⁹²

Независно од мотивите и библиските симболи коишто доаѓаат како резултат на културното формирање на Ноли, кој бил и свештеник, неговата поезија нема карактер, ниту пак верски дух. Потпрен на фигурите и библиските мотиви, авторот наоѓа можност за најдобро отсликување на една конкретна реалност со сите можни големини и манифестации. Преку предметот, фигурите и библиските симболи, Ноли им дава глас и живот на настаните, чиј учесник бил и самиот тој. Така, конкретните случаи тој ги подигнува на степен на универзални симболи, што значи библиски, со еден општ дух и боја. Овие симболи имаат конотации, многуслојни значења, се повеќе димензионални и се соочуваат со широко искуство, историско или културно.³⁹³

Инспириран од Библијата, со своите вредности и виталноста што ја поседува и ја рефлектира, Ноли, чудесно, во своите творештва, им дава на библиските фигури нови значења. Неговата поезија, во својата политичка суштина, хранејќи се со предмети, со

³⁹⁰ Види: Sabri Hamiti, *Tema shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1993, 51 како и : Isak Ahmeti, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Prishtinë, 1999, 190.

³⁹¹ Femi Cakolli, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 179.

³⁹² Shih: Sabri Hamiti, *Letërsia moderne shqipe për klasën e tretë të shkollave të mesme*, Libri shkollor, Prishtinë, 1999, 73.

³⁹³ Alfred Uçi, *Simbolika mitologjike në realizmin tonë*, во: Fan Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 299.

фигури, со метафори и библиски симболи, зазема една нова боја, еден тон на, една посилна енергија, подинамична, поексплозивна и подуховита. Различни истражувачи на делото на Ноли, се согласуваат дека поголемиот дел од неговите поезии се преземаат од неговото лично искуство, од многуте активности кои тој ги имал, на посебен начин од Јунската револуција од 1924 година, кога Ноли станал премиер на Албанија. Во тој контекст, и „со библиските фигури, кои ги збогатил со значајна конкретна содржина од своето искуство, поетот без можноста на уметничка генерализација на типовите на различни луѓе со кои го помина животот...“³⁹⁴ Во ова сфера и во овој контекст треба да се види и разбере и фигурата на Свети Петар, и на киренарот, и таа на Мојсеј во сите други библиски фигури.

Циклусот на поезии кои за мотив ја имаат Библијата, се отвора со песната *Мојсеј на планината* (од Стариот завет). Овој циклус на поезии, е со големо значење и треба да се нагласи дека настаните ги пренесува на хронолошки начин и во согласност со Библијата, со што на алегориски начин го изразуваат ставот на Ноли за настаните од 1924 година.

Песната *Мојсеј на планината*³⁹⁵ во насловот дава библиски знаци. Навистина, целата тема на поезијата е библиска. Таа е мотивирана од *Книгата на излегувањето*. Централна фигура е Мојсеј пророкот, кој ги ослободува Израелците од египетскиот јарем, но кој самиот не стигнал на стапне во татковината, во *Ветената земја*.³⁹⁶ Оваа, Ветена земја, како еден *објект-симбол*³⁹⁷, предупредува за лошите случки кои можат да следат. Во поезијата на Ноли ни се опишува трагедијата на Мојсеј, главниот пророк на Израел, осуден од Господ, не по негова вина, да не стапне во светата земја, за која толку многу се борел:

“Tokën e shenjtë kurrë s’e shkelni
Sklevë, bijë – sklevësh, s’e meritoni
S’e liri s’doni!”

(“*На Светата земја никогаш да не газете
Робови, ќерки на робови, не ја заслужувате
Бидејќи слобода не сакате!*“)

Во песната од стих во стих расте тензичноста, болката, тортурата. Најпрвин го гледаме Мојсеј оптимист, каде, „*Ngjitet përperjetë, Malit të shkretë / Krye-Profeti, trimi më fletë*“ („*Се качува нагоре, Пустата планина / Главниот - Пророк, голем јунак*“), за да продолжи

³⁹⁴ Види: Bajram Krasniqi, *Botëkuptimi dhe stili i Nolit*, во: Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 355-356.

³⁹⁵ Fan Noli, *Albumi*, Rilindja, Prishtinë, 1968, 37-38.

³⁹⁶ Види во Библијата: *Книгата на Излегувањето*.

³⁹⁷ Ibrahim Rugova, *Kualitetet estetike të poezisë së Nolit*, во: Fan Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 241. Види и во: *Jeta e re*, Prishtinë, 1975, бр. 3.

со стравот и неговиот потрес, со еден Мојсеј кој бара милост, за да заврши целосно потонат и во чекање на одговор што не го добива од Господ: „*Pse shpresën dyzet vjet ma ushqeve/dhe sot ma preve?*“ („*Зошто надежта дваесет години ми ја хранеше/и денес ми ја прекина?*“). Историјата на библискиот Мојсеј е аналогна со таа на албанскиот Мојсеј, како што Мојсеј не дозна за Израел, исто така и Албанците кои не го сфатија Ноли. Иако по многуте обиди, како резултат на Јунската револуција од 1924 година, успеал да стане премиер на Албанија, Зогу кралот ќе го симне од тронот и потоа, Ноли ќе мигрира во Америка. И покрај желбата да се врати во Албанија, тој не успеал да стапне во „Ветената земја“ - Албанија.

Мојсеј е симбол, фигура на совесниот херој подготвен за пожртвуваност, независно од цената која треба да се плати. Од симболички аспект, „Мојсеј на планината“ е тагата, осаменоста и бедата во која паѓа напуштениот херој.

Циклусот продолжува со песната „*Маршот на Христос*“.³⁹⁸ Основниот текст за оваа песна е Влез во Крематориум на *Исус во Ерусалим*: Мт21:1-11, Мр 11:1-11; Лк 19: 28-40; Јвн 12:12-19, како и *Писмото упатено на Филипинците* 2:10-11.

Ноли, во ликот на Христос го портретира идеалниот водач на татковината. Христос го отелотворува во себе најдоброто, највисокото и возвишеното. Тој се вика *Месија, Ослободувач, Главен јунак, Спасител, Човек-Бог, Врвен лекар* итн. Несомнено, во песната ја чувствуваме јазичната структура на верските текстови, библиски, на псалмите на химните: „*Kryetrim që lufton, triumfon për atdhe/lum e lum Galile: Hosanna, Hosanna*“ („*Врвен Јунак кој се бори, триумфира за татковнината/Галиле: Хосана Хосана*), но која вешто се пренесува за да се изгради едно дело, една силна поезија и сосема оригинална. Во оваа широка смисла, со *Маршот на Христос* имаме марширање на прогресивните сили на времето, на чело со Ноли.

Кај песната *Христос со Камшикот*³⁹⁹, строфите 4 и 5 се аналогни со библискиот текст *Протерувањето на трговците од Храмот*: Лука 19,45-48, Јован 2, 13-22, Марк 11,15-19 и Метеј 21,12-17. Да видиме:

“Çdo i shenjtë ideal, çdo shtëpi Perëndie
Ishte bërë dyqan dhe pazar tregtie
Kush fitonte më tepër, ai ishte usta,
Dhe kush nuk plaçkiste ish krejt budalla.

³⁹⁸ Noli, *Albumi*, 39.

³⁹⁹ *Исто таму*, 41.

Kur e pa këtë zi dhe këtë errësirë,
Krisht' i ëmbël u ndez dhe u bë i vështirë
Me kamxhik e me fshikull sarafët i dëboi
Dhe nga larot gjakpirës atdheun e shpëtoi.“

*(“Секој идеален светец, секоја господова куќа
Беше направена дуќан и трговски пазар
Кoj добиваше највеќе беше газда,
И кој не грабеше беше потполна будала.*

*Кога го виде тоа црна и таа темнина
Слаткиот Христос запали се и стана тежок
Со камшик и со свиреж сарафите ги протера
И од полтрони крвопијци татковината ја спаси.“)*

Како што истражувавме, во оваа поезија имаме еден јазик, со еден ритам и тон, навистина библиски. Албанија, поточно албанската власт од времето на Ноли, била вратена на едно место, на пазар на алишта. Исус - Ноли не ја истрпи трговијата во храмот/власта и го употреби камшикот, но кој со каење и со солзи в очи го фрла него. Свети Петар инсистира на употреба на сила, но Христос - Ноли не прифаќа свесно дека: „*s'e ka fajin kurrizi, po truri/ s'e lirinë e sjell drita e mendjes, jo druri*“ („не ја има вината грбот, туку мозокот/ бидејќи слободата ја носи светлината на умот, не дрвото“). Како последица, поддржувачите на Зогу го искористиле насилството и ја урнале власта на Ноли: „*dhe e kapën kamxhikun sarafët për fenë / dhe e shembën çlironjësin, fenë e atdhenë*“ („и го фатија камшикот сарафите за верата/и го урнаа ослободувачот, верата и татковината“).

Песната „*Свети Петар на мангал*“ - текст од Библијата: Мр 14:66-72, Мт 26:69-75; Лк 22:56-62, Јвн 18:25-27 е една поезија со доста комплексна содржина и преполна тензија. После рушењето на владата од страна на кралот Зогу, Ноли бил принуден да се оддалечи од Албанија. Потоа, неодамнешните поддржувачи на Ноли, ќе преминат со спротивниот баталјон, тој на мачениците, на кралот Зогу. Ноли запознава и такви што се покажуваат. Поезијата се издигнува степен по степен: атмосферата станува сè потенцична, почувствителна, после секое негирање кое го прави Свети Петар. Дијалогот кој се одвива помеѓу еден слуга и Свети Петар (противниците на Јунската револуција), е една тешка

ментална тортура и длабоко ја допира совеста на противниците; е една субверзија, еден распад за него. Ноли иронизира до сарказам:

“S’ka e s’ka si heroizma,
edhe si idealizma,
po kur dimër del behari
s’ka si zjarri.“

(“Нема и нема како херојството,
и како идеализмот,
и кога во зима излегува летото
нема како огинот.“)

Христос го осудува свештеничкиот јудистички врв на римската власт, додека Ноли го осудува (со смрт во отсуство) кралот Зогу, кој на власт доаѓа со помош на југословенската власт.

Во спротивност од „Маршот на Христос“, е „Маршот на Бараба“⁴⁰⁰. И оваа поезија се поврзува „со политичките настани од јуни и декември 1924“ и⁴⁰¹ е антитеза на „Маршот на Христос“. Толпа луѓе бара ослободување на еден убиец, Бараба и распнувањето на Христос. Поетот како да сугерира дека не секогаш народот ја избира слободата. Преку споредбите на силните епитети, авторот го открива вистинското криминално лице на кралот Зогу, нарекувајќи го „правнук на Каин“. Техниката на пишување е иста како во „Маршот на Христос“. Исто толку строфи и стихови, со ист ритам и рима, но со спротивни насоки и ефекти. Во оваа сатира имаме еден уништувачки дух, поплави, еден голем апокалиптичен дух.

Основниот текст, *Христос е осуден на смрт* : Мт 27:15-26, Мр 15: 6-15, Лк 23: 13-25, Јвн 18:39-40.

„Маршот на распнувањето“⁴⁰² е една друга песна со библиски субјект. Основниот текст на поезијата е кај: Јвн 19:1-16, Мт 27:15-31, Мр 15:16-20, Лк 23:13-25.

⁴⁰⁰ Noli, *Albumi*, 46-47.

⁴⁰¹ Mitrush Kuteli, *Fan Noli – vështrim panoramik*, во: Noli, *Albumi*, 16.

⁴⁰² Noli, *Albumi*, 48-49.

Преку еден дискурс кој ги негира вредностите на Христос/Ноли, навистина таа ги става нив сè повеќе на видик: потврдува негирајќи, прифаќа спротивставувајќи се, како што гледаме во стиховите во продолжение:

“Vrajeni se përunj e përmbys pasurinë,
Pasuron, dhe çliron, dhe forcon varfërinë,
Se lëngatën shëron, se ndriçon verbërinë:
Kryqëzoje, Pilat, në Kalvar, Golgotha.“

*(“Убијте го инаку ќе го потоне богатството,
Збогатува, и ослободува, и ја засилува сиромаштијата,
Дека болните ги лечи, дека го осветлува слепилото,
Распни го, Пилат, во Калвар, Голгота.“)*

Повторувањето на стиховите „*Kryqëzoje, Pilat, në Kalvar, Golgotha*” („*Распни го, Пилат, во Калвар, Голгота*”) на крајот на секоја строфа, вистински настанатиот криминал, криминал од една реална ситуација, ја претвора во мит.

„*Киренари*”⁴⁰³ го наоѓа моделот и поддршката на евангелистите и апостолиите: Лк 23: 26, Мр 15:21, Мт 27:32.

Поетот тука го стигматизира тој дел од албанското општество кој во клучните моменти на историјата на земјата, не реагирал на совесен начин и во согласност со националните интереси. Пасивна е и надвор од тековите, како што се случило со библискиот лик Симон на Циринеја, кој од љубопитност за да види што се случува, ѝ се доближил на толпата додека Христос го носел својот крст кон Голготата.

Киренарот, на кого му го ставиле крстот на рамената за да го носи после Исус, во песната се појавува речиси како една трагикомична фигура, како што може да се разбере и во овие два стиха:

Ç’ deshe ti, mor, në Kalvar,
o qyqar, o Kirenar?

*(“Што сакаше ти море, во Голгота
о клетнику, о Киренар?“)*

⁴⁰³*Исто таму, 51-52.*

„Распнувањето“⁴⁰⁴ се потпира на Евангелието: Мт 27:32-44, Мр 27:22-33, Лк 23:32-36, Јвн 19:23-24.

Христос го казнуваат со смрт на крст. Христос го распнуваат. По преземањето на власта, кралот Зогу следи, осудува и убива неколку од фигурите кои биле дел од Јунската револуција, соработници на Ноли. И Ноли го казнил со смрт во отсуство. Распнувањето е и сила и надеж за промена, или ренесанса, не само крај на еден процес, на еден животен циклус.

Песната „*Anës së lumenjve*“⁴⁰⁵ („*Покрај реките*“), со една нота и библиска фигурација, ја одразува состојбата на творецот бегалец. Хипотекст на оваа поезија на Ноли е една миграциска балада: „Песната на Бегалецот“, псалмот 137 од Библијата. И тука како книжевна фигура доминира контрастот.

Зошто е сета оваа поддршка на Ноли на Библијата? Зошто оваа случајност е толку голема во неговата песна како во Библијата?

Настаните што Ноли ги одразува во песната не се само лични, туку исто така ја содржат во себе и големата колективна драма, тешка и болна. За да го изрази сето ова, тој бара една слична историја, која ја нашол следејќи го патот на аналогијата, каде на друго место туку во библиската историја, поточно со фигурата на Христос.

*Според истражувачот Нусрет Красниќи, инструментацијата на симболи и библиски кодови во поезијата на Ноли (С.Ѓ), е парадоксалната практика. Еден автор свештеник ги користи нив за да ги користи како пропагандни средства во прилог на левата идеологија, која не се грижи многу за националната традиција, а најмалку за верската.*⁴⁰⁶ Да се потпреш на Библијата и да ја искористиш за да создадеш добра уметност, зашто и свештеник, нема ништо лошо, нити е спротивно со црковниот код. Ангажирањето и вклученоста на Ноли во временските процеси не треба да се разбере како алчност за власт од страна на Ноли, туку како мисија во правец на постигнување на слободата, демократијата и развојот на земјата.

Ноли како творец, кој бил и самиот свештеник, познавајќи ја добро Библијата, нејзината филозофија и учењата што произлегуваат од истата, е сосема природно силно да се потпре на Библијата и да биде под нејзино влијание.

⁴⁰⁴ Исто таму, 53.

⁴⁰⁵ Исто таму 65 ; Fan S. Noli, *Vepra I*, Rilndja, Prishtinë, 1988, 104.

⁴⁰⁶ Nysret Krasniqi, *Fenomenet studimi: Fan S. Noli dhe Migjeni*, во: *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare; Prishtinë, 2012*, Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë, 2012, 37.

5.2.2.1. Лошото толкување на поезијата на Ноли: „*Tallja përpara Kryqit*“ („Потсмев пред крстот“)

Не секогаш книжевната критика им се восхитувала и правилно ги интерпретира поезиите со библиски мотив на Ноли. Постојат најмалку две причини кои те поттикнуваат да мислиш дека станува збор за погрешна интерпретација: непознавањето на Библијата или вонкнижевниот мотив, поттикнат, некогаш, и од комунистичкиот албански атеизам или за одредени цели. Во една погрешна интерпретација на поезијата на Ноли пролизгуваат и истражувачи како: Алфред Учи, Кочо Бихику, Махмуд Хуса, Димитар Шутериќи, Мр. Ули Зајами⁴⁰⁷ и некој друг.

Гледајќи ја и коментирајќи ја песната на Ноли „Потсмев пред крстот“, поезија која е напишана под мотивот на крстот, истражувачот Махмуд Хуса мисли дека Ноли постигнал да „ја стигматизира и христијанската идеологија, дека тој (Ноли, моја забелешка) не е само антифеудалец и антиимперијалист, туку и антиверник“.⁴⁰⁸ „Храбра антиверска поезија“ - ја проценува истражувачот Вехби Бала.⁴⁰⁹

Горенаведената поезија ја нарекол антиверско дело и друг албански истражувач, Кочо Бихику. Тој пишува дека песната „Потсмев пред крстот“ претставува антиверско дело, со голем интерес за следење на развојот на светоразбирањето на Ноли и, особено, неговиот став кон верата на крајот на 20-тите години“, и продолжува дека поезијата преку ликовите кои му се обраќаат на Христос „ја открива вистинската суштина на христијанството како средство за насилство и измама“.⁴¹⁰ Речиси истото мислење, овој автор го изразува, помеѓу другото, и во неговата книга „Нови истражувања за Ф. С. Ноли“.⁴¹¹

За тие што не го познаваат христијанството како религија, како вера кон господ и како животна филозофија, кои не го познаваат христијанството како доктрина и како култура, кои не ги познаваат христијанските свети тајни, меѓу кои е и исказот, е сосема природно да се даде една таква проценка, сосема неиздржана.

Проценката на овие двајца истражувачи, без сомнение, е дека го поддржуваат во ставовите на ликовите на поезиите во зборови наспроти распнатиот Христос. Да објасниме: Ноли, пред фигурата на распнатиот Христос, носи од различни векови реални ликови,

⁴⁰⁷ Види: Ylli Zajmi, *Fanoli – Jeta dhe veprat, Rilindja, Prishtinë, 1986.*

⁴⁰⁸ Mahmud Hysa, *Poezia “Tallja Përpara Kryqit” e Fan S. Nolit*, во: *Jehona, Shkup, 2004, nr.12, .34.*

⁴⁰⁹ Vehbi Bala, *Fan S. Noli*, во: *Historia e letërsisë shqipe, Rilindja, Prishtinë, 1989, 507.*

⁴¹⁰ Коço Bihiku, *Një poezi e panjohur e Nolit*, во: *Vëzhgime metrike, Rilindja, Prishtinë, 1978, 156.*

⁴¹¹ Види: Коço Bihiku, *Hulumtime të reja për F.S. Nolin*, Sh.B. Demokracia, Tiranë, 2001, 48-49.

историски и симболички, како: Ленин, Калвин, Ариос, Милитарист, Херетик, Свети Атанас, Антисемитот, Фетишистот, Теофизот и распнатиот Израелец. Основајќи се на нивните имиња, гледаме дека овие карактери се и може да се сметаат како:

- многу контроверзни ликови;
- симболисти на различните општествени и идеолошките текови;
- такви кои се соочиле со евангелистичките настани и норми и кои христијанството како вера го третираат и концептираат според каприците на личната слава. Како такви, сите овие ликови, останати во маргините на христијанството, но и на човечката историја, излегуваат пред фигурата на Христос, и секој од нив го изразува својот став кон Христос и распнувањето.⁴¹² Фактички, во песната, имаме да правиме еден начин на раскажување на ликовите пред ликот на Христос, кој молчи и не зборува; недостасува дијалог. Ликовите тука, било да се реални и симболични, сугерираат погледи, состојби, ситуации, но и различни времиња, кои заеднички именувајќи ја имаат претпоставката, а не силата на аргументот. Нивните мислења за Христос, крстот, со еден збор за тоа што претставува христијанството, се најразлични. Да видиме: Фетиш (*„i cili është bërë simbol për njeriun e lajthitur dhe për dukuritë shoqërore që kanë mbetur në çështjet periferike të jetës njerëzore“*⁴¹³ /, „кој е симболот направен за избеумениот човек и за социјалните феномени кои се останати во периферни прашања на човековиот живот“) го изразува мислењето дека крстот, христијанството, ќе ги изгубат вредностите и ќе останат еден реликт на некој музеј: *„Dhe në koleksion të Muzes` Afrikane / do të shtohet dhe një hajmali kristiane.“*⁴¹⁴ (*„И на колекцијата на Африканскиот музеј / Ќе се додаде уште една христијанска амајлија“*), додека Ленин вели дека Христос се распнува напразно и го обвинува со изговорот дека тој: *„po shtyp vegjëlinë me gjak e me lot“* (*„ја гази младината со крв и со солзи“*) и ѝ пресуди на иднината: *„Kryqi yt do të bëhet simbol tiranie“* (*„Твојот крст ќе стане тирански симбол“*). Обвинение против Христос упатува и Антисемит, еден друг лик во песната која ја разгледуваме. Обвинението: *„Kryqi yt do të bëhet litar i përshenjhtë / për të varur, për të munduar hebrenjtë“* (*„Твојот Крст ќе се направи свето јаже/за бесење, за мачење на Евреите“*), е уште едно неосновано и неаргументирано обвинение кое му се упатува на Христос, кога се има предвид фактот дека тој, во ниеден момент не употребил насилство и дека *„антијудеизам нема да прави ни со Христос, ни со крстот, туку со подоцнежните*

⁴¹²Види: Luljeta Isaku, *Rilexime I*, Tetovë, 2012, 9.

⁴¹³ Исто таму, 10.

⁴¹⁴ Сите цитирани стихови во продолжение се од поезиите Tallje përpara kryqit.

деформитети и со злоупотребата на хуманите норми за време на историјата”.⁴¹⁵ И тука обвинението има траги од предрасуди. Милитаристот, додека, самиот поборник на силата, насилството, како што кажува и името, го обвинува Христос, иако свесен дека „*predikove e vdiqe si pacifist*” („проповеда и умре како пацифист”) што наводно „*luftë e tmerr frymëzove si militarist*” („инспирираше војна и ужас како милитарист”). Иронијата која ја прави авторот тука, е јасна. Милитаристот, како симболичен пример на силата, обвинува со цел оправдување на неговите постапки со сила, со насилство, значи едно обвинение за ослободување. Христос кој ја проповеда љубовта, не може да биде инспиратор на насилството, како што цели Милитаристот, иако историјата забележала случаи кога во име на верата се случени и распнувања. При употреба на насилство за промена на една одредена состојба, е и Калвин. Според него, Христос се распнал залудно, бидејќи „*Situatën e keqe aspak nuk e ndërrove/Se me Ungjill, e Kryq s`kemi për të shpëtuar*” („Лошата ситуација воопшто не ја смени/Бидејќи со Евангелието и Крстот нема да се спасиме”).

Мислења, повеќе или помалку слични, објавуваат и други ликови, некои дури и негирајќи ја божествената природа на Христос, како Ариос (свештеник од Александрија кој ја бранел тезата на Христос-човек, Пророк и не бог): „*do të them se s`ke qenë përveçse njeri*” („ке кажам дека не си бил ништо освен човек“), против кој се креваат Свети Атанас папа, еден распламтен противник на Ариос, кој ја штити божествената природа на Исус: „*Ariosi gënjen e përhap herezi*” („Ариос лаже и шири ерес“). Фактот дека овој лик ја штити тезата дека Христос е Бог, е еден добар показател дека во ова дело нема ни една антиверска трага на авторот.

Значи дека без разлика на избекумието, отстапувањето и диференцијацијата на ликовите од христијанството, на различните времиња, Христос, во меѓувреме, останува истиот, симбол на жртвата, на пожртвувањето и на љубовта. На ова поле, песната „*Потсмеv...*“ е едно разоткривање и демистифицирање на периодите, на тековите, и одредените ликови и личности на историјата. Другите (ликови) одат и доаѓаат, Христос останува, сведоштвото покажува дека за големи работи треба жртва и љубов.

Своето мислење за Христос, Ноли го дал вака: „*Од сите забележани пророци во светот пред и по Христос, Христос е единствениот пророк кои прокламира, за прв пат во историјата на човештвото, единство и слобода во светот*”.⁴¹⁶ За тоа што бил Христос во

⁴¹⁵ Luljeta Isaku, *Цум.дело*, 12.

⁴¹⁶ *Albumi II i hirësisë së Tij Peshkop F. S. Nolit dhe Biografi kronologjike prej Qerim M. Panaritit*, Boston, Massachussetts, 1966, 93-94.

неговиот живот, Ноли објаснува гласно во неговата „Автобиографија”, напишана во трето лице, во 1958 година:

„Фан Ноли, во својата имагинација, држејќи го в рака ‘Новиот Завет’ на Кристофориди (...), се направи витез на Скендербег и мисионер на Христос помеѓу албанскиот народот. Тој имаше два поголеми кнеза за да го водат во животот, Христос и Скендербег. Пред донесувањето на која било одлука, ќе се прашаше себеси: Што ќе направеше Христос во овој случај?”⁴¹⁷

Што бараме посилен аргумент за разбирање на неговите погледи за верувањето, од Евангелието што го проповеда целиот живот...

Одовде, и тврдењето на Алфред Учи дека Ноли во песната „Потсмевет пред крстот“ ја вреднува фигурата на Христос со една фикција која им служела на мрачните сили”⁴¹⁸, е неодржливо и тенденциозно.

5.2.3. Превод на литургиски книги на албански јазик

Обидите за превод на литургиските (ортодоксни) книги на албански јазик, датираат најмалку од XV век. Во овој контекст треба особено да се спомене посветеноста на Григор Константин, Анонимниот од Елбасан, Теодор Хаџифилип, Константин Берати, Григор Ѓирокастрити, Константин Кристофоридхи, Јани Папаристо и др. Но, најголемата работа и најорганизирана за превод на албански јазик на литургиските книги и за нивната употреба во Црквата, ја направил монсињор Фан С. Ноли, главен учесник во национализацијата и на независноста на Православната албанска црква.⁴¹⁹ Разновидната активност на Ноли, творец, истражувач, преведувач, политичар, свештеник и епископ, го направија разликуван и посебен од другите. За митрополитот на Корча, Монсињор Јоан Пелуши, не постои сомнеж дека фигурата (лицето) која доминираше во целата историјата на Албанската ортодоксна црква, речиси во текот на целиот XX век, беше епископ Теофан Ноли. Истиот акцентира дека Ноли ги превел на албански најнеопходните литургиски книги, давајќи голем придонес во полето на преведувањето и на консолидација на верската терминологија, и така

⁴¹⁷Fan S. Noli, *Vepra 5*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 70. Види и: Fan Noli, *Ligjërime, Introdakta*, Rilindja, Prishtinë, 1968, 127.

⁴¹⁸ Alfred Uçi, *Simbolika mitologjike te Noli*, во: Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 295. Види и: A. Uçi, *Mitologjia, folklori, letërsia*, Naim Frashri, Tiranë, 1982.

⁴¹⁹ Dhimitër Beduli, *Gjuha shqipe në kishë*, 6. <https://de.scribd.com/Gjuha-Shqipe-Ne-Kishe-Dh-Beduli-20-6-08>. Види и: “*Libër i Shërbesave të Shenjta*”, Tiranë Тирана, 1961, 3-26 и како посебно издание на Албанската Автокефална Ортодоксна Црква, Тирана, 1997, 3-39. Црковниот Конгрес на Берат, одржан на 12.9.1922 ја објави Албанската автокефална ортодоксна црква..

пополнувајќи ги потребите на ортодоксните верници.⁴²⁰ Со преведувањата кои ги извршил, Ноли дал голем поттик за една албанска црква со специфични национални карактеристики. На оваа мислење бил и Митруш Кутели, уште од 1943 година, кога истакнал дека *со превод на албански, во точно време, на црковните книги, монсињор Теофани, не само што ја создаде првата алатка која го отвори патот кон Автокефална црква, туку, исто така, ја изгради Албанската терминологија за Ортодоксната црква.*⁴²¹

Истражувачите разликуваат два периода кога Ноли се занимавал со преводи, Од првата фаза се преводите кои се објавиле помеѓу 1908 - 1914 година:

1. *Shërbesat e Javës së Madhe*, Kisha Ortodokse Shqiptare në Amerikë (*Услугите на Голема Недела*, Албанската ортодоксна црква во Америка), Boston, 1908. (Содржи химни и учење за Света Недела и Велигден);

2. *Libra e Shërbesave të Shenjta*, Kisha Ortodokse Shqiptare në Amerikë (А.О.С.А) (*Книги на Светите служби*, Албанската ортодоксна црква во Америка (А.О.Ц.А)), Bukuresht, 1909. (Ги содржи главните служби на Источната ортодоксна црква, меѓу другите: вечерната служба, утринската служба, литургијата на Златоустиот, службата на крштението, на венчавањето, некои песни од Молитвеникот, итн. На книгата и претходат и предговори, додека на крајот авторот има наведено, исто така, и еден речник на клучните термини на Црквата);

3. *Librat e të Kremteve të Mëdha*, А.О.С.А. (*Книги од големите празници*, А.О.Ц.А.), Bruksel, 1911. (Содржи песни и учења на главните празници);

4. *Triodi i Vogël* (*Малата Триода*, издадено од Романската влада), Bukuresht, 1913. (Содржи песни и учења од велигденските пости и Велигден);

5. *Lutjesorja*, А.О.С.А., (*Молитвеник*, А.О.Ц.А.), Boston, 1914. (Содржи песни на неделата во осум тони-звуци, Малиот канон и Големиот канон на Света Марија);

6. *Pesëdhjetore e Vogël*, А.О.С.А. (*Мала Педесетница*, А.О.Ц.А.), Boston, 1914. (Содржи песни и учења од Велигден, полната служба на неделата на Големиот Велигден, до педесетницата, и неделата на сите светци).

Од втората фаза се:

7. *Uratore*, А.О.С.А., (*Благословувања*, А.О.Ц.А.), Boston, 1941. (Содржи главни служби на Источна ортодоксна црква. Според Ат Фоти Цици, оваа книга е

⁴²⁰Види: Imzot Joan Pelushi, *Peshkop Theofan Noli – një jetë në shërbim të kishës*, “Fan S. Noli во 130-тото jubilej на раѓањето” 1882-2012, Меѓународна научна конференција, Издание на Факултетот за образование и филологија, Корча, 2012, 23-26.

⁴²¹ Види: Mitrush Kuteli, *Poeti Fan S. Noli*, во: F. S. Noli, *Vepra I*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 54-55.

најрепрезентативна од литургиската ортодоксна литература, која по употребата може да се нарече и свештеничка, бидејќи во практика е прирачник за свештеникот. Со оваа книга и со другите книги од овој период, Ноли го воздигнал црковниот албански јазик на највисоката точка⁴²²);

8. *Kremtore*, A.O.C.A (*Одбележувања*, A.O.Ц.А.), Boston, 1947. (Содржи песни и учења од главните празници. Е испреплетување на две книги: *Молитвеник* и *Книгата на големите празници*);

9. *Triodi dhe Pesëdhjetorja*, A.O.C.A (*Триода и Педесетницата*, A.O.Ц.А.), Boston, 1952. (Содржи песни и учења од велигденските пости, Велигден и Педесетницата. Книгата се состои од спојување на поранешните изданија на Триода и Малата Педесетница, коишто во ова издание се посполнети).⁴²³

Ноли бил свесен за потребите на Ортодоксната црква во областа на преводот на литургиски книги, како и итна потреба да го користат албанскиот јазик во богослужбите. Неговите преводи се мотивирани од страна на поголема побарувачка за литургиски текстови, бидејќи во времето кога тој бил ракоположен за свештеник (1908), како што и со право тврди монсињор Јона Пелуши, *овие текстови на албански јазик речиси недостигаа во целост*.⁴²⁴ Тоа што бележи Пелуши, но и други истражувачи, е тоа што преводите од првата фаза не се секогаш верни на оригиналот (на грчки јазик). Тие имаат тенденција повеќе со прилагодување на музиката, но се познати и по својот поетски стил, толку неопходен за да се пренесе духовноста на богослужбите на Ортодоксната црква, и од страна на моќта на зборот. Преводот од втората фаза, сепак, *иако тие се повеќе верни на оригиналниот текст, ја имаат изгубено библиската поетска сила*.⁴²⁵

Треба да се каже дека преводите кои ги направил Ноли, освен надополнувањето на потребите на Црквата, имале уште една цел: осамостојување на Црквата и одвојување од грчкото влијание. Овие последните, како што е познато, преку Ортодоксната црква (грчка), проколнувајќи го албанскиот јазик и убивајќи албански ортодоксни свештеници (како Папа Кристо Неговани и други), целеа кон денационализација на ортодоксните Албанци - нивна грцизација. Затоа, значењето на преводите на Ноли, спаѓа и во полето на зачувување на идентитетот на албанското битие.

⁴²² At Foti Cici, Fan S. *Noli-përkhimet kishtare*, во: *Koha Jonë*, 21 септември 2003.

⁴²³ Fan S. Noli, *Vepra 5*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 141-142. Noli за време на 1949-1957 година, за потребите на ортодоксните Албанци во Америка, издал и 6 верски книги на англиски и една друга на два јазика: англиско-албански.

⁴²⁴ Види: Imzot Joan Pelushi, *цит. дело*, 2012, 27.

⁴²⁵ *Исто таму*, 28.

⁸ *Исто таму*, 29.

За големиот придонес што го дал во подигање на свеста, национализација и независност на Црквата, како и за неговиот уникатен придонес за верски преводи и збогатување на албанскиот верски јазик, митрополитот Теофан Ноли, останува сакана личност во Црквата и очигледно најголемиот преведувач во Ортодоксната црква.⁴²⁶

Заклучок:

Ноли, со неговата поезија со библиски мотив (*Мојсеј на планината, Мариот на Христос, Христос со камшик, со поезијата Потсмебот пред крстот и др.*), но и во преводите на различните дела на ликовите и на библиските субјекти, во ниеден момент не остава антиверски сомнеж, како што беше често очекувано во книжевната албанска критика. Непризнавањето на Библијата од страна на критичарите, довело до погрешни проценки и квалификувања, ако не и тенденциозни. Примероците кои ги понудивме, а се делод нашиот труд, многу добро на виделина ги истакнаа пролизнувањата на некои албански истражувачи за поезијата на Ноли. Таа, како што се гледа, има едно силно потпирање на Библијата, земајќи од неа многу фигури и ликови, предмети и симболи, јазичен облик, боја, тон, рима и библиски ритам. Во овој контекст, го изразувам мислењето дека треба да се промени пристапот на книжевната критика кон делото на Ноли. Едно повторно читање, носи негова повторна проценка.

⁴²⁶ Исто таму, 29.

5.3. Gjergj Fishta (Гѐрѓ Фишта)

Фишта е еден од најкомплексните личности во албанската книжевност, било поради неговата политичка, општествена и културолошка активност (...) од естетски поглед, било од публицистичко и книжевно творештво.⁴²⁷ За да се занимава со Фиштовите студии, Ињак Замбути (*Injac Zamputi*), со право потенцира дека треба да се земе предвид идеалот за кој нашиот автор работел и се борел. Овој идеал не може да се одвои ниту од делото ниту од животот на Фишта: (Татковина и Вера) *Atme e Fe*.⁴²⁸ *Atdheu e Kisha* (Татковината и црквата) кај Фишта, како што забележува истражувачот Ферик Фера, ја создадоа биномната *Atdhe e Fé* (Татковина и Вера), а овој биномен бил светилникот на неговиот живот, синтеза на неговата уметност и неговата филозофија.⁴²⁹

Во контекст на овие мисли, ќе бидат земени предвид и дел од делата на Фишта, кои за свој предговор ја имаат Библијата. Како што може да се разбере од самите наслови, со моќна библиска тематика, но заштитени со љубовта кон татковнината, во рамките на оваа авторска креативност се и делата *Juda Makabe* (*Јуда Макабеј*) (1920), *Vallja e Parrizit* (*Рајскиот танц*) (1925) и *Varit e Vetlemit* (*Пастирот на Витлеем*) (1925).

5.3.1. Библискиот мотив во драмата на Фишта

5.3.1.1. Јуда Макабеј (*Juda Makabe*) - трагедија со библиски субјект и нејзината комуникација со времето

Многу силна драма на Фишта, *Јуда Макабеј* (*Juda Makabe*)⁴³⁰, трагедија структурирана во три чина, во која е елаборирана (разработена) една библиска тематика. Субјектот на драмата е земен од Библијата, поточно *Првата книга* (*Libri i parë*) (3:1-9:25) и *Втората книга на Макабиите* (*Libri i dytë i Makabenjve*) (10:9-15:36) од *Стариот Завет* (*Besëlidhje e Vjetër*). Книгите имаат историски карактер.

Како што учевме од Библијата, по смртта на Александар Велики (во 323 година п.н.е), неговата империја е поделена на многу баратели на престолот. Така, на Блискиот исток, се формирала Сирија со главниот град Антиохија, со селеукидска династијата, и

⁴²⁷ Vehbi Bala, *Gjergj Fishta, jeta dhe vepra*, OMBRA GVG, Tiranë, 1998, 7.

⁴²⁸ Injac Zamputi, *Fishta, koha, njeriu, vepra*, Pasqyra, Tiranë, 1993, 14-15.

⁴²⁹ Ferik Ferra, *Fishta në vatrën e vet*, во: Injac Zamputi, *çim.дел.*, 4.

⁴³⁰ P Gjergj Fishta O.F.M., *Juda Makabe*, Shtypshkronja Françiskane, Shkodër, 1920. Но тука повторно се публикува во 1923 и 1924 заедно со *Mrizi i zanave* и во 1942 повторно како посебна книга. Се издаде и во „Fjala”, Rilindja, Prishtinë, 1994.

Египет со главниот град Александрија и династијата Птоломеј. Меѓу нив останала Палестина, која до 200 година п.н.е. уживала во одредена независност на верата, но откако дошол на власт Антиохиј IV Епифанес, започнало спасувањето. Неговата цел била да ја шири верата, онаа паганската, низ целото негово кралство и да создаде иста социјална состојба. Книгите го опишуваат отпорот на народот избран на чело на Матитина со момчиња, при што посебно место имал Јуда Макабеј, кој бил познат по неговото големо спротивставување и кој се истакнувал со својата борба против паганската хеленистичка власт.⁴³¹

Земајќи ја темата од историјата на еврејскиот народ, авторот, во делото *Јуда Макабеј*, се чини дека повлекува паралела со албанската историја и албанската актуелност. Субјектот на драмата е земен од крвавите и постојани војни за опстанок на избраниот, еврејскиот народ во антиката, кој во никој случај не го прифатиле хеленизмот. На овој начин, субјектот во драмата ја вклучува историјата во конфликтот на двата света, на двете култури и двете некомпатибилни филозофии и концепти на животот; на хебрејскиот и на асирскиот. Израелците не можеле да го издржат нападот врз нивните храмови и традиции: тие, по секоја цена, се посветени на почитување на законите, храмовите и верата на предците, како свети работи за нив. Иако *Јуда Макабеј* ги третира овие трагични воени настани и историјата на *Стариот Завет* (периодот помеѓу годините 175 - 134 п.н.е.), намерата и мотивот на авторот се јасни: одраз на слични историски ситуации меѓу Евреите и Албанците, нивните страдања низ историјата, но и непрекинатата војна за слобода и покажаната храброст и подготвеност да се жртвуваат за татковината. Во контекст на ова, треба да се разберат стиховите на Фишта, преку устата на *Народот (Лук): (За светата Вера - за благословената татковина) Për Fe t'lume – për Atme t'bekuete; (Момчиња Ураа, за татковина и вера) Urra djelm, për Atme e Fe!*⁴³², стихови кои, освен за војната на Евреите, гласно зборуваат за борбата на Албанците за слобода; е ехо на добро познатата биномија на албанското свештенство за *Татковина и вера (Atme e Fe)*. Треба да се каже дека семантиката на структурата на содржината вклучува конфликт, војна помеѓу две цивилизации, но и на два спротивни менталитета. Како што е погоре наведено, Израелците се најодлучни да го сочуваат своето духовно наследство, верата, но и независноста и слободата. Затоа, нормално е храмот, лојалноста кон верата на предците, да остане во епицентарот на нивната борба за ослободување на Светата земја, што значи враќање на

⁴³¹ Bibla, *Librat e Makabenjve*.

⁴³² P.Gjergj Fishta, *Juda Makabe*, 11.

нивното достоинство. Јуда Макбеј излегува како победник и пред големите војски на Асирците, претворајќи се во мит за непобедливост, додека неговиот успех бил резултат на високиот морал на војниците што ги заповедал, кои се бореле за *Бог и неговите територии* (*për Zot dhe Troje të veta*).⁴³³ Така, со посветеност кон својата земја и за вредностите на својот народ, Јуда Макабеј ќе биде обожаван од народот, што ќе биде манифестирано со навивање: (*Да живееш колку планините Макбеј*) *Rroftë sa malet Makabeu*⁴³⁴, со што Јуда ќе се претвори во водач на народот и симбол на правото. И ова е доволна причина за Алкими, кој, не можејќи да ја издржи победата на Јуда, ќе одлучи да поплави сè:

Јо, Алкими и м'адрë нук леу,
 М'иа хангер крyет Аtdheut.⁴³⁵
 (Не, мрднатиот Алкими нè остави,
 Да ја изедеме главата на татковината).

Царот на Асирците, Деметриј, не успеал да ги победи Макабејците, па затоа ќе ги побара предавничките елементи кај Евреите, кои ќе ги најде кај Алкеми. Алкеми, во меѓувреме, се стремел да го заземе местото на суверениот првосвештеник на *Светата земја* и, како соборбеник на Јуда Макабеј, успеал да убеди многу војници на дезертација, како што тоа го сториле и со Аминабад и Исмаил.

“Qe Aminabad, kto pare janë për jue;
 Kshtu po jua nar, si Rregji m'i ka çue”⁴³⁶
 „Еве Аминабад, овие пари се за тебе,
 Така што ви ги давам, како што Реѓи ми ги пратил”

Оваа ситуација ја искористил Бакидес, генерал на Деметриј и како резултат на ова предавство, израелската војска е поразена, уништени се државните структури, додека Јуда и Јудеја стануваат жртви. Токму ова е местото каде лежи целата трагедија на делото: затоа што Јуда падна во битката како причина за предавство. На овој начин, авторот маестрално ја вклучува борбата за моќ, чудесно обликувајќи го ликот на предавникот Алкими. Овде ќе додадеме дека конфликтот на драмата го создаваат ликовите: Јуда Макабеј, Макабеус, Алкими и Бакидес, додека Свештеникот и Абнер, тринаесетгодишно момче, се ликовите на

⁴³³ Tonin Çobani, Miti dhe antimiti fishtjan, Enti Botues Lisitan, 1999, pa vend botimi, 76.

⁴³⁴ Gjergj Fishta, *Juda Makabe*, 1920, 11 dhe: Gjergj Fishta, *Dramatika*, Rilindja, Prishtinë, 1997, 40.

⁴³⁵ Gjergj Fishta, *Juda...13; Dramatika*, 43.

⁴³⁶ *Исто таму*, 21; 56.

авторот како сведоци на настаните. Можеби Абнер како дете за да може навремено понатаму да го пренесе овој чин.

За своето дело Фишта се потпира на трагичниот крај на Јуда Макабеј, кој со своите дела, но и од причините поради кои војувал, е во целосна согласност со *Atdhe e Fe (Татковина и вера)* на авторот.

Со оглед на тоа што е субјект од Стариот Завет, значи дека Фишта го избегнал библиското толкување. Јуда Макабеј се третира како херој, додека неговиот крај е трагичен, падот на полето на Бержета, како резултат на слаб и грд чин, чин на предавство. Со ова толкување, Фишта алудира на историската албанска реалност од времето пред, за време и по прогласувањето на независноста на Албанија; во настаните во периодот 1911 - 1914 година, кога Скадар бил загрозен од црногорските сили, а Албанија станала арена на борби меѓу спротивставените страни на Првата светска војна. Ваквата состојба веројатно ќе го натера Фишта, преку ликот на библискиот свештеник, да се јави:

Кақ kob tue pa prej qielli,	<i>Толку мака да се виде од небото,</i>
Prapë dritë ia lëshon ktij dheu...!	<i>Повторно светлина испушташ на оваа земја..!</i>
О Perëndi a ndjeve?	<i>Боже дали го почувствува?</i>
Tradhtarët na lanë pa Atdhe,	<i>Предавниците не оставија без татковина,</i>
Е Ти rri e gjuan m'e rrfë	<i>А ти седиш и удираш со громови</i>
Lista n'për male kot... ⁴³⁷	<i>Залудно нè броиш низ планините...¹¹</i>

Ова изразување на Фишта е одраз на албанските настани и албанската состојба на времето, надвор од библискиот контекст, и не треба да се сфаќа како богохулие на еден свештеник, и покрај фактот што тоа не е во согласност со евангелско-библиското учење, според кое злото не може да надвлее над доброто. Тонин Чобани со право потенцира дека горенаведените стихови треба да се гледаат како еден поетски израз што не можел да потекнува од библиски контекст.⁴³⁸

Библискиот свештеник на Фишта, Евреинот, е опишан во вистински бои, секуларирајќи го еврејскиот теолошки концепт. Затоа, падот на националниот херој, Јуда, предаден од своите, Свештеникот, кој во делото е израз на мудрост и знаење, го гледа како проклетство за луѓето што ќе го следат со генерации, што го турнале во излив на гнев и во повик како во горенаведените стихови, проклетство што ги следи стиховите:

⁴³⁷ Gjergj Fishta, *Juda...*, 23; *Dramatika*, 67.

⁴³⁸ Tonin Çobani, *цит. дело.*, 78.

O ju vise të Kanaanit,	<i>Ej vie врвови на Канаан,</i>
Ju që rritët tradhtarë t' mallkue	<i>Вие кои одгледавте проклети предавници</i>
Shi as voesë mos raftë për ju:	<i>Нити дожд нити роса да не падне за вас;</i>
Ju m'u báshi gúr e krep!	<i>Да станете камења и крени!</i>
(...) Kurr mos u përkundët fmijë n' djep ⁴³⁹	<i>Никогаи да не пролулате дете во колевка</i>

Во секој случај, со големо уметничко мајсторство, авторот ја истакнува славата на победата, горчината на неуспехот, митската димензија на предавството, нејзината последица, фатализмот и историската трагедија на Евреите, постојано алудирајќи низ параболи и параболични ситуации за судбината на Албанците.

Дури и горенаведените стихови што потсетуваат на ехо на албанските народни клетви, се во функција на ова.

Исто така, драмата се одвива во напната атмосфера, од почеток до крај. Оваа ситуација ескалирала до страшни размери, постигнувајќи кулминација со ескалацијата на конфликтот и падот на Јуда. Значи, кога се зголемува тежината и атмосферата на физичко и духовно ропство, анатемите на Рабин, кои полни со лутина, егзалтација и патетика го искажуваат значењето и трансцеденталната божествена вредност на слободата и, од друга страна - мизеријата што доаѓа од заробеништво, како последица на предавство, кое носи пустина, дури и во овој живот.

Целата структура и целиот систем на драмски идеи го истакнуваат, за прв пат, толку силно триномот: „јазик, религија, татковина“ - како сакрални, свети вредности врз кои требала да се гради националната благосостојба од една страна и од друга страна нивно прекршување како богохулење и кршење на рамнотежата на оваа светост, од која природно произлегуваат антиноми, како што е срамот спротивност на славата, проклетството спротивност на божествениот благослов, предавството спротивност на верноста и светоста, страдањето спротивно на благосостојбата.⁴⁴⁰

Во овие антиноми се реконструирани темите, текот на настаните, духовната конструкција и одликите на главните ликови, нивните мотиви за дејствување и осветлувањето на бројни асоцијативни идеи, моќни поетски пораки и изрази, богата фигура на мелодискиот стих и зачудувачки рими на песната.

⁴³⁹ Gjergj Fishta, *Juda...*, 29; *Dramatika*, 68.

⁴⁴⁰ Nebi Islami, *Historia dhe poetika e dramës shqiptare (1886-1996)*, 1, Universiteti i Prishtinës-Fakulteti i Arteve, Prishtinë, 2003, 104. Во врска со поетиката на оваа драма види го погледот на Sabri Hamitit: *Letra shqiptare*, "Juda Makabe", Vujku, 26 mars 1994.

Со оживување на раскошот и страдањето на Јуда Макабеј и падот на Јуда, авторот се чини дека ги открива парадигматските ситуации на различни периоди од нашата

преднационална и национална историја, како што е падот на илирските кралства на Гент или падот на кралството на Скендербег. Додека главните ликови, како Јуда, Аликими или Бакидеси, се појавуваат како архетипови на херои и антихерои од нашата историја.

Фишта овде не ги предвидува метафизичките идеи за предодреденост, за фатализам и докажани пресуди, како карактеристични за периодот на романтизмот во нашата книжевност. Напротив, во оваа драмска песна, тој ги поврзува војната, херојството, падот и смртта на Јуда, како и текот на историските настани со етиолошките фактори⁴⁴¹

Делото прикажува филозофски и социјални идеи кои одат малку подалеку од еден драматичен настан. Тие се поврзани со луѓето кои се еуфорични и не дејствуваат постојано. Фишта со својата филозофија резонира дека луѓето кои сами го избираат лидерот и не го следат него, луѓето што го слават херојот и не ги познаваат неговите вредности, не заслужуваат слобода. Бидејќи слободата се создава во самиот себеси. Трагедијата се зголемува токму како што расте свеста, бидејќи свеста е самоконтрола, а не доминација. Луѓето кои го немаат ова ниво, немаат слобода, допрени се од ужасното проклетство на Свештеникот, кој во ова дело четирипати ја претставува идејата на авторот.⁴⁴²

Хорската песна и танцот се важни драматични средства со кои се заокружува семантичката целина, истакнувајќи дека движењата на луѓето може да се развиваат и да се менуваат во одредени моменти, како резултат на влијанието на соодветните фактори. Така е и со ентузијастичката еврејска маса, која преку танц и ритуална песна, на почетокот на борбата ечи, пее, се опива и се заблагодарува на срцето, благодарение на храброста на победничкиот лидер над непријателот и подоцна, истата мерка, под влијание на надворешните и внатрешните фактори, ја губи вербата, се разочарува, уморува и исплашен го признава поразот и заробеништвото по падот на нивниот водач - Јуда, оставајќи го како заложник на вековната гордост и достоинство.⁴⁴³ Затоа, авторот ќе ја опише загубата на почетокот и после, и губењето на достоинството на оваа мерка, значи смртта на олтарот на слободата и животот во ропство ќе ги опише со еден тон на такви бои, што ќе се согласиме дека чувствуваме дека се насочени кон својот народ;

E ambel asht deka – për Atme, për Fe;

Kurr emni i Fatosit – s'harrohet mbi dhe,

⁴⁴¹ Види: Nebi Islami, *çim.дел.*, 105.

⁴⁴² Sabri Hamiti, *Letra shqipe-sprova për një poetikë*, Dukagjini, Pejë, 1996, 95.

⁴⁴³ Nebi Islami, *çim.дел.*, 106.

Ma mirë asht për nieri – nën dhe me u vajtue,
Se gjall e me marre – n'robni me gjimue.⁴⁴⁴

Слатка е смртта - за татковината, за верата
Никогаи името на Фатос - да не се заборава на земјата,
Подобро е за човека - под земја да го жалии
Отколку жив да се земе - и во ропство да гине.

Истовремено, овие стихови се покана за свесност и одговорност кон татковината, за враќање на достоинството, односно жртвување на олтарот на татковината, жртва за вредности и слобода. Но, постојат и стихови кои ја стигматизираат темната страна на свеста, предавството, мизеријата во заробеништво.

Да додадеме овде дека, покрај проклетството, во ова дело на Фишта, гледаме и други структурни слоеви, како што се благословите (молитвите), пофалбите и дека сите овие три форми се фолклорно творештво. Иако предметот на ова предавство е позајмен од Библијата, антонимот на ова дело како текст е целосно дополнителен извадок од албанската литература и ова е оригинална тенденција на Фишта кон оваа тема и библискиот предмет.⁴⁴⁵

Од горенаведените констатации, се чини дека преку конкретни и латентни пораки, Фишта го поетизирал и херојството и предавството како ирационални форми на преродба во митски изрази; Понатаму, тој ги поврзал со ѓаволските стапици што резултирале во заробеништво, од почетокот до денешно време. Соочувајќи ја оваа нерационалност со достоинствен живот, слава, божествен благослов и физичка и духовна слобода, тој крвари да ја подигне свеста за неопходноста од негување на чувство за патриотизам и подготвеност за жртвување. Затоа што без единство во такви егзистенцијални теми, како слободата и државата, страдањето од трагичната судбина на античкиот Израел на Јуда Макабеј, несомнено ќе се доживее и ќе доведе до канците на варваризам.⁴⁴⁶

Во делото, трагичниот лик не е Јуда Макабеј (и покрај неговата драматична ептичност); трагедија во суштинска смисла, како што би рекол истражувачот Зеф Зорба, се префрла кон луѓето потресени меѓу патриотизмот и предавството, меѓу храброста и

⁴⁴⁴ Види : Isak Ahmeti, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Gazeta Rilindja, Prishtinë, 1999, 204.

⁴⁴⁵ Femi Cakolli , *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003, 162.

⁴⁴⁶ Види : Nebih Islami, *Цум.дел.*, 107.

неверството, меѓу идеалот и корупцијата, со што стигнале до крвава катарза на поразување на слободата.⁴⁴⁷

5.3.1.2. *Пастирот од Витлеем - сведоци на раѓањето на Месијата*

Со библиски субјект е и пастирската мелодрама (како што се изразува Фиште), во два чина, (*Пастирот од Витлеем*) *Varit e Betlemit*⁴⁴⁸, што докажува дека Библијата секогаш останува релевантна за неисцрпните можности што ги има за да понуди предмети за третман кои важат за сите времиња и за сите култури, цивилизации.

Првиот чин на драмата се заснова на *Стариот Завет*, во пророчките претстави за раѓањето на Христос, додека вториот чин претставува реализација на пророштвото, раѓање на Христос, кое како паратекст го има Новиот завет (Матеј, 1: 18-25; Лука 1: 5-80, 2: 1-21⁴⁴⁹). Јазикот на драмата е јазик на црковна (и библиска) терминологија, бидејќи, по секоја веројатност, се чини дека драмата е напишана и за црковниот театар. Настаните започнуваат со раѓањето на Јован Крстител од Елизабета, братучетка на Марија, која го роди Христос. Овој настан е претставен во првото појавување (сцена) од првиот чин, и е изграден на библискиот текст: „Предупредување за раѓање на Јован Крстител“, на Евангелието според Лука 1: 9-25. Авторот го раскажува библискиот настан во согласност со библискиот текст.

Раѓањето на Христос се одвива во овчарска штала во Витлеем, Јудеја, од каде и го добива својот драмски наслов. Веста за раѓањето на Месијата ќе ја примат пастирите (Амон, Исмаил и сл.) од ангелите, со тоа ќе бидат сведоци на раѓањето на Христос. Со ова, авторот, се чини дека ја пренесува пораката дека *тој слој на луѓе што можат да бидат лишени од привилегиите на општеството, може да бидат членови на божествените привилегии.*⁴⁵⁰ Со раѓањето на Христос во Витлеем, авторот, врз основа на митот, библискиот наратив на овој настан, како да ги отстранува сите разлики помеѓу различните социјални слоеви и другите можни разлики од кој било вид. Пред Бога, кој беше осуден да се роди во јасли, преземајќи ја човечката природа, целиот свет е еднаков.

⁴⁴⁷ Zef Zorba, *Disidenca e parë e organizuar e intelektualëve të Shkodrës*, во: Hylli i Dritës, numër i veçantë, Tiranë, 1996, 206.

⁴⁴⁸ Делото за прв пат се издаде во: *Vallja e Parrizit*, Shtypshkronja Françeskane, Shkodër, 1925. Види и : Gjergj Fishta, *Dramatika*, Prishtinë, 1997.

⁴⁴⁹ *Besëlidhja e re*, Përktheu nga teksti origjinal Don Simon Filipaj, Botim i dytë, Drita Ferizaj, 1991, 4-5; 165-172.

⁴⁵⁰ Femi Cakolli, *çum.дел.*, 163.

Покрај ликот на Марија која го раѓа Христос Бог, на кој паѓа целиот акцент на оваа драма, оваа фигура е опишана во импресивни бои и епитети, други ликови (Абигеил, Сара, Јудита, Амон, Симеон, Исмаил, На тан, Абнер, Нери, Толмај) се авторски, имагинарни ликови. Така, во фигурата, ликот на Абигеил, читателот наоѓа одлики на албанската мајка подготвена да стори сè за семејството и општото добро, додека во ликот на Сара, нејзината ќерка, наидуваме на *витален оптимизам, крвопролевање и младешка моќност да го однесе животот напред, сон, животна надеж и оптимизам.*⁴⁵¹

Иако имињата на ликовите, кои, како што споменавме погоре, се имагинарни имиња, Фишта сепак го сочувува своето хебрејско библиско потекло. Многу од имињата на ликовите се наоѓаат и во Библијата, но не во контекст на настанот што го претставува авторот. Во меѓувреме, ликовите од делото ќе ги истакнат многуте вистински библиски фигури, како што се Елизабета, Захарија, Јован, Исус, Ана, Јоаким, Давид кралот, Аврам, Исак, Изаја, Пресвета Богородица, Даниел, Јаков. Библиските имиња што се наоѓаат во делото се: Бог, Слугата, Кралицата на светот, Месијата, ангелите и така натаму. Во делото се споменуваат и имиња на места, градови, планини, реки, како што се: Израел, Ерусалим, Назарет, Витлеем, Канаан, Вавилон, реката Јордан, планината Сион и така натаму. Се разбира, сето ова за да се создаде слика и убедување на библиската вистина и да му се даде на настанот поавтентична боја на време и место. Со оваа мелодрама, авторот сака да промовира здрав морал во албанското општество, во согласност со христијанските принципи и библиската филозофија.

Во продолжение на оваа филозофија и од историјата на христијанството, Фишта ќе ги напише мелодрамите во три чина (*Св. Френсис Асишки*) *Sh'françesku i Azisit* (1909)⁴⁵² и (*Св. Луџи Гонзага*) *Sh. Luigji Gonzaga* (1927),⁴⁵³ како обид за обезбедување поголемо знаење, примери за вредностите на европската цивилизација и култура, секогаш засновани врз вредностите и црковните, евангелиски и библиски принципи.

Тоа значи дека овие драми не се на ниво на трагедијата на *Јуда Макабеј*, можеби и поради самата тематика што се третира во нив.

⁴⁵¹ Nebih Islami, *цит.дел.*, 108.

⁴⁵² И ова издадено првично во *Vallja e Parrizit*. Види и: Gjergj Fishta, Veprat, *Dramatika*, Rilindja, Prishtinë, 1997.

⁴⁵³ Gjergj Fishta, *Sh. Luigji Gonzaga*, Shtypshkronja e Zojës së Papërlyeme, Shkodër, 1927. Види и во: *Dramatika*, Rilindja, Prishtinë 1997.

5.3.2. Vallja e Parrizit (Рајскиот танц) – во релација со Библијата и религијата

Песната самата во себе содржи многу библиско-религиозни елементи и не е непозната во светската литература. Францускиот научник Хенри Бремонд (*Henri Bremond*), во една дискусија за чистата поезија,⁴⁵⁴ вели дека сите уметности се стремат кон молитва, но секоја со свои магични средства: зборови, гласови, бои, редови.⁴⁵⁵ За шпанскиот писател Дамасо Алонсо (*Damaso Alonso*), целата поезија е религиозна и таа, директно или индиректно, го бара Бога.⁴⁵⁶ Песната, која како референца ја има Книгата на книгите, исто така има рана и богата традиција во албанската литература; започнува со благословите на Бузуку, за да се продолжи со Буди, Богдан, Матренга и други рани автори на албанската литература и, понатаму, со ренесансните романтичари, исто, како што оценува научникот Лили Сула (*Lili Sula*), религиозната поезија на Фишта квалитативно го надминува тоа.⁴⁵⁷

Дури и подоцнежните литературни периоди (до денес) познаваат многу автори кои во своите дела се занимаваат со библиски и религиозни настани, фигури и ликови.⁴⁵⁸

Ликот на Света Марија, портретирањето на раѓањето на Христос, даровите на тројцата цареви, распетието и воскресението на Христа, итн. - мотивирани од Библијата и, исто така, третирали од Фишта, се протегаат низ сите стилски книжевни формации. Во минатото, не ретко, ваквите текстови се читале само како божјо слово; научниците, пак, ја истакнуваат важноста главно на филолошкиот карактер на ваквите текстови. Како и да е, на некои од нив е тешко да им се одземе книжевно-естетската вредност, фабулативниот квалитет, итн.

Но, што може да се каже за книгата поезија „Рајскиот танц“?

Албанскиот свет Фишта го опишува преку разгранување, кое се состои од две битија: *Религија и Татковина*. Целта - идеалот на Фишта е преку уметноста на говорот да се зајакне и збогати светот и свеста на Албанците во овие две основни рамнини.

Прво – религијата значи вера, достоинство, љубов, благосостојба, љубезност; второ - татковината, љубовта кон земјата и светот на кој тие припаѓаат, за духовното и

⁴⁵⁴ Henri Bremond & Robert de Souza, *La poésie pure: avec Un débat sur la poésie*, Bernard Grasset, Paris, 1926.

⁴⁵⁵ *Zapadna duhovna lirika*, uredio: Đuro Kokša, Rim, 1970, 7.

⁴⁵⁶ *Исто таму*, 14.

⁴⁵⁷ Lili Sula, *Poezia e Fishtës*, Temë e doktoratës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Departamenti i Letërsisë, pdf., Tiranë, 2012, 102, во: <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2013/05/Doktoratura-Lili-Sula-Fakulteti-i-Historise-dhe-i-Filologjise-Departamenti-i-Letersise.pdf>.

⁴⁵⁸ Види: Anton Nikë Berisha, *Burim drite e dashurie. Antologji e poezisë së përshpirtshme shqipe 1618-1998*, Shpresa, Prishtinë, 1999.

материјалното албанско наследство - сето она што го издвојува нашиот народ и го направил таков народ, зачувувајќи го со тек на времето.⁴⁵⁹

Делото на Фишта *Рајскиот танц*, вклучува различни аспекти на библиската филозофија и христијанската теологија. Во песните од оваа книга се среќаваме со вистината и библиската мистерија, мислата, прашањата и одговорите на еден креатор и теолог за не големите теми што ги третира, без разлика дали се тие библиски теми или поврзани со историските личности, со душата и ликот на Албанецот. Поезијата е доста длабока во однос на неговиот медитативен и филозофски карактер и во однос на пораката што ја пренесува поетскиот текст.

Иако поезијата на Фишта на прв поглед и на прво читање често ни се чини јасна, нејзината суштина целосно ќе биде разбрана само кога ќе се прочита неколкупати, ќе биде разбрана само кога ќе навлеземе во нејзината суштина и нејзиниот систем на експресивно значење. Само во рамките на ова битие и овој систем, тој се појавува со целата своја величественост.⁴⁶⁰

Несомнено, метафоричкиот наслов *Рајскиот танц*, ни сугерира и читање преку светите библиски писма.⁴⁶¹

5.3.2.1. Фишта - христолог

Историјата на Велигден, распнувањето и воскресението на Христос, го имаат направено крстот најпрепознатлива икона на земјата, неопходна за христијанската вера.⁴⁶²

Постојат многу пророштва за крстот во Библијата, почнувајќи од *Книгата за битието* - со Дрвото на животот во Еден,⁴⁶³ за распнувањето и воскресението на Христос. Во оваа приказна - мистеријата за крстот, преку која Христос ќе ја открие целата своја милост и љубов, вечна вистина, искупувањето, Фишта ќе пристапи со многу живописни ноти и бои во песните на *Распнатиот*, *Триумфот на крстот*, *Името Исус* и *Христос царот*.

⁴⁵⁹ Anton Nikë Berisha, *Vepër e qenies dhe qenësisë sonë. Vëzhgime mbi artin poetik të Fishtës*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003, 27-28.

⁴⁶⁰ Anton Nikë Berisha, *Veçanti ligjërimesh poetike*, Eurorilindja, Tiranë, 1996, 25.

⁴⁶¹ Lili Sula, *Poezia e Fishtës*, 103 & *Lirika religjioze e Gjergj Fishtës sipas modeleve popullore*, <http://www.panorama.com.al/lirika-religjioze-e-gjergj-fishtes-sipas-modeleve-popullore/> 30.12. 2015.

⁴⁶² Sarah Coleman, *What Is the Meaning of the Cross?*, во : <https://www.crosswalk.com/special-coverage/lent/what-is-the-meaning-of-the-cross.html>

⁴⁶³ *Zanafilla* 2:9.

Со начинот на кој пристапува и ја третира фигурата на Христа во овие песни, Фишта се докажува како вистински христолог⁴⁶⁴. Длабокото познавање на Светото писмо, под чие влијание бил, го открива и принципот на интертекстуалност.

Сите писатели читаат и се под влијание на она што го прочитале, дури иако пишуваат во жанр различен од материјалот што го прочитале. Авторите се кумулативно под влијание на она што го прочитале, без оглед на тоа дали јасно ги покажуваат влијанијата во нивното пишување,⁴⁶⁵ тврди познатиот истражувач на реториката Ричард Норквист (*Richard Nordquist*).

Не ретко, а можеби и често и секогаш, текстовите се однесуваат на други текстови и всушност се потпираат на нив. Сите текстови се меѓусебно зависни; текстот е збир на односи со други текстови.⁴⁶⁶ Ова е принципот што го знаеме како интертекстуалност.

Значи, интертекстуалноста е поврзана и со структурализмот и со постструктурализмот, со теоретичарите како Роланд Бартс (*Roland Barthes*), Јулија Кристева (*Julia Kristeva*), Јасак Дерида (*Jacques Derrida*), Хајден Вајт (*Hayden White*), Харолд Блум (*Harold Bloom*), Мишел Фуколт (*Michel Foucault*) и Мајкл Рифатер (*Michael Riffaterre*), додека Јулија Кристева била првата што го обележала терминот *интертекстуалност*,⁴⁶⁷ во обид да ја синтетизира семиотиката на Фердинанд де Сосир (*Ferdinand de Saussure*) со дијалогот на Бахтин.

Со испитување на текстовите интертекстуално, значи дека барате траги, парчиња и делови од текстот што писателите ги позајмуваат за да создадат нов дискурс. За интертекстуалните критичари ниту еден текст не го избегнува интертекстот⁴⁶⁸ и интертекстуалноста е мозаик на цитати.⁴⁶⁹

Во продолжение ги разгледуваме текстовите на Фишта за да видиме дали содржат траги од библискиот текст и дали интертекстуалноста е референтна или дури и типолошка.

⁴⁶⁴ Христологијата (од грчката Χριστός - Христос и - λογία, - логија) е гранка на христијанската теологија која се занимава со проучување на фигурата на Христа.

⁴⁶⁵ [Richard Nordquist](https://www.thoughtco.com/what-is-intertextuality-1691077), *Glossary of Grammatical and Rhetorical Terms*, <https://www.thoughtco.com/what-is-intertextuality-1691077>. March 06, 2020.

⁴⁶⁶ Vincent Leitch, *Deconstructive Criticism*. New York: Cornell UP, 1983. 59.

⁴⁶⁷ Julia Kristeva, *Word, Dialogue and Novel*, Paris, 1966. Julia Kristeva, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. (Ed. Leon S. Roudiez, Transl. Thomas Gora, Alice Jardine and Leon S. Roudiez), Columbia University Press, New York, 1980: 66. Види и: Maria Jesus Martinez Alfaro, *Intertextuality: origins and development of the concept*, во: Atlantis, Vol.18, No. 1/2, 1996, 268, AEDEAN: Asociacion espanola de estudios anglo-americanos, <http://faculty.weber.edu/cbergeson/quixote/martinez.pdf>.

⁴⁶⁸ James E. Porter, *Intertextuality and the Discourse Community*, *Rhetoric Review*, Vol. 5, No. 1 (Autumn, 1986), 34. Published by: Taylor & Francis, Ltd., www.jstor.org/stable/466015. Accessed: 29/08/2012 09:01).

⁴⁶⁹ Julia Kristeva, *The Kristeva Reader*. (Ed. Toril Moi), Columbia University Press, New York, 1986, 37.

Значи дека кај книгата *Рајскиот танц* се отвора драмата на распнувањето на *Исус* – во песната *Распнатиот* и завршува со неговото воскресение – со песната *Христос Царот*. Во рамките на овој простор, помеѓу првата и последната песна, авторот вклучува уште 20 песни кои се поврзани и комуницираат со добро познатата изрека на Христос: „Јас сум патот, вистината и животот”.⁴⁷⁰

Овој начин на концепција на делото, почнувајќи од распетието на Христовата човечка природа и завршувајќи со воскресение и владеење на неговата божествена природа, зборува за типолошка интертекстуалност.

Како што може да се види и од поемата „*Распнатиот*“, но и од многу од нив во изданието на *Рајскиот танц*, интертекстуалноста е резултат на изборот на авторот, што значи намерна и неслучајна. Авторот врши упатување и го избира како инспирација библискиот наратив (расказ) на настаните и темите со кои се занимава. Бројни стихови на Фишта одговараат на библискиот наратив за фигурата на Христа.

Во песната *Распнатиот (Të kryqzuetit)*, (во 25 строфи по пет реда, стихови), авторот го претставува распнувањето на Христос во Калвар. Драмата на распнувањето е претставена од Фишта во пејзаж и позадина што е во целосна функција на поетскиот текст и во согласност со сликите, библискиот дискурс и наратив.

Дека оваа песна опфаќа бројни референци поврзани со библискиот текст, се гледа и од пристапот на релевантните текстови подолу.

РАСПНАТИОТ – строфи:

1. Qiella âsht muzë e shkimë âsht dielli;
Dridhet toka tue gjimue;
Rruzullimit trandet shtielli;
Gjâmen t’dekunt kanë vezhgue;
Shkambîjt tmera po i pershkon.

1. Небото е муза, а небото е сонце;
Од грмежите земјата се тресе;
.....
..... насекаде го виделе,
Страшните карпи ги преминува.

БИБЛИЈАТА

Матеј 27:

^{4 5} Уште од шест часот
до девет часот темнината ја
покри целата земја. ^{4 6}

Окулу девет часот, Исус
извика на целиот глас:

„Боже мој, Боже мој!

Зошто се откажа од мене!”

^{5 1} И, ете, превезот на

Храмот се искина на два
дела, од врв до дно; земјата

⁴⁷⁰ *Gjoni, 14:6.*

2. Tisi i tempullit është shkye,
Rrebtë ka shekllin trandë thellimi.
A natyra është tu' u shperthye

2. Превезот на храмот се искина,

Дали природата експлодира.

3. Jo; pson Zoti! T'Izraelit
Bijt e prujtun m'mal t'Golgotit
Mbi nji t'ashper drû zabelit
Kryqzue paskanë t'Bir'n e Zotit:
Krejt e paskanë lá me gjak.

3. Не, истрпи Боже! На Израел,
Синовите го одведоа на планината Голгота
Врз едно тврдо дрво од забел
Целиот го оставиле со крв.

7. Hikni vrap, po; kah kujtoni
Se nji Zot, Krijuesi i Empirit,
Qi i fuqís e i s' Drejtës është froni,
S'do t'perligjë gjakun e t'Birit

се помрдна и карпите
испукаа, ⁵² гробовите се
отворија и воскреснаа
телата на праведниците
кои умреле,
(Лука 23:44-45: Беше
околу шест часот и
темнината ја обви целата
земја до девет часот,
сонцето беше покриено...).

Матеј 27:
²⁶(...), И откако го
камшикува Исус, го
предаде да биде распнат. ²⁹
тогаш сплетија круна од
трње и му ја ставија на
главата... ³⁰ го плукаа, му
ја зедоа трската и со неа
удираа по главата. ³³ Кога
пристигнале на местото
наречено Голгота, што
значи Местото на
черепот... ³⁵ Тогаш го
приковаа на крстот...

Матеј 27:
⁵⁴ Силен страв го
обзеде стогодишникот, и
оние што беа заедно со
него и го чуваа Исус, кога

7. Трчајте, да; и запаметете
Дека еден е Бог, создателот на емпирот
Чија моќ и правда е престолот
Тој нема да ја оправда крвта на Синот.

го видоа земјотресот и
другите настани:
„Навистина тој беше
Божјиот син!”

10. E qe i Biri pre' atij drûni
M' t' cillin ju mberthye e kini,
M' gozhda shtatin Aj e xûni,
Edhe kryet kah qiella ngrini,
Dishka Atit per ju i flet:

Лука 23:
³³ Кога стигнавме до
местото наречено ‘Череп’,
таму го распнаа него и
овчарите??, едниот од
десно и другиот од лево. ³⁴

11. “Fali, o Át, deh! Njerzt Ti fali!
Pse shka bâjn nuk jane tue dijtun:”

И Исус се молеше :
„Прости им , Оче зашто
тие не знаат што прават!”

10. И ете Синот од тоа дрво,
Кого вие превртен го оставивте,
Со клинци телото му го приковавте,
Главата кон небото да ја дигнете,
Нешто за вас на Отецот кажува:

11. „Прости им Оче, ако! Прости им на
луѓето!

Зашто тие не знаат што прават:“

18. Qe atë herë Fjala e Perendís
Vâhet nieri e zdrypë mbi dhé;
Оттогаш Зборот Божји,
Станува човек и се симнува на земјата;

Јован 1:14:
И Зборот стана човек, и
живее помеѓу нас.

Исто така, поетот ја користи идејата дека Христос не го убиваат Римјаните, ниту пак
жедта на Евреите за крв. Тоа е љубовта на Отецот кон човекот, преку смртта на Христос на
крстот, да умре и човекот од гревот, а преку воскресението на Христос да се родиме
повторно, во нов живот. За да се случи ова е потребна чиста, беспрекорна жртва, „Крвта е
еден Бог“, како што вели Фишта. Смртта на Христос на крстот (од неговата човечка

природа), е доброволен чин, проречен и во Стариот завет, уште од зачетокот (Дрвото на животот во Еден - дрво, Крстот на Христос, искупувањето), но и од Исак и другите пророци.

Во продолжение го даваме текстот на Фишта и библискиот текст, врз кој авторот ги изградил своите стихови. Всушност, целата поезија за паратекст ја има Библијата.

Фишта:

15. S' paska kënë, jô i vrashtë Rromaku,
Qi per dekë gjikoi t' Amshuemin;
E Judeut as etja e gjakut
Njitë s'e paska m'kryq te Lumin:
Dashtunija Atë e kryqzoi!

***15. Не, не бил суров Римјанинот,
Што за некој друг го осуди Вечниот,
Не го заковаа на крстот
Ниту Евреинот, ниту жедта за крв,
Љубовта на Отецот го распа!***

17. M' faj t' Adamit dheu perlye
Velej Hy'it n'shatorre t'kthiella:
Por, të randë atë faj me shkmbye,
Gjak nji Zoti lypte qiella,
Gjak t'paçmuem, shka nierzt nuk kan.

***17. По вина на Адам земјата се извалка,
Но, таа тешка вина да ја размени,
За крвта на еден бог го молеше небото,
Скапоцена крв, што луѓето ја немаа.***

Библија:

Исаија 53:4

Значи, Тој врз себе ги зема нашите страдања,

на своите рамења ги товари нашите болки,
Ние бевме убедени дека тој беше казнет,
Поразен од потценетиот Бог.

Евреите 10:5-7

Пër këtë arsye Krishti duke hyrë në botë, thotë:
“Fli e kusht nuk deshe, por ma bëre gati trupin:
holokaustet dhe flitë për mëkate nuk të pëlqyen.
Atëherë thashë: “Ja, po vij!
Për ta kryer, o Huj, vullnetin tënd!”

Затоа Христос влегувајќи во светот, вели:

*„Тој жртвување и услов не сакаше, но ми го подготвува моето тело,
Холокаустот и жртвувањата за гревовите не ти се допаднаа.*

Тогаш реков: Еве, идам!

За да ја извршам, Боже, твојата волја!,,

Првото писмо на Петар 2:24

Тој на своето тело врз дрвото на крстот ги зеде нашите гревови, за да умре за гревовите, да живееме за правда; со чии благослови ние се излечивме.. (Види и : 2 На Кортијаните 5:21, на Галатите 3:13)

Откровение на Јован 1:5

На тој што нè сака, што нè ослободи од нашите гревови со својата крв...

Јован 5:9

...и со својата крв на Светиот Бога ги награди луѓето од секое племе, јазик, народ и нација.

Павле на Галатите 2:20

И овој живот што го живеам во телото, го живеам за верата на Синот Божји, кој ме сакаше и кој се жртвување за мене.

Павле 1 Солунците 4:16

Мртвите во Христа ќе воскреснат.

Павле на Римјаните 5:8

Но, Бог ја докажа својата љубов кон нас така што: додека ние уште бевме грешници, Христос умре за нас, и откако сега сме искупени со неговата крв, повеќе од сигурно е дека тој ќе нè спаси од казната. Значи, доколку се помиревме со Бога преку смртта на Неговиот Син (...), ќе се искупиме преку Неговиот живот.

Ликот на Христа во поезијата не е претставен вообичаено само како историски настан, како нешто што му припаѓа на минатото, туку пред сè се појавува како прототип на возвишеност, на совршена љубов, на вистината на којашто треба да ѝ се верува и пример што треба да се следи.

Дека основата на теологијата на Фишта е крстот, докажано е и во поемата *Триумфот на крстот*, која уште во насловот се наметнува како логично продолжение на поемата *Распнатиот*.

Поетскиот текст на Фишта укажува дека крстот е симбол на божјата љубов кон човекот; на верата во искупување-ослободување-прошка преку распнувањето на Христос; симбол на евангелската надеж и покана за имитирање на Исус. Крстот претставува триумф над смртта. Авторот, истражувајќи ја мистериозноста на крстот, во него ја гледа *светлината* која не го издржува недостатокот на разум, лажните идоли и богови:

Po, ran n' drite t' Kryqit idhujt e u rroposen,

Augurt u zhduken, tempujt edhe u rrxuen:

(...)

Krejt u harruen.

Ако идолите паднат под светлина на крстот, ќе бидат убиени

Аугурт ќе исчезне, храмовите ќе исчезнат.

(.....)

Целосно ќе се забораваат.

(Победа на крстот, шеста строфа)

Со триумфот на Крстот, според Фишта, започнува нова ера. Крстот го има значењето на вистинската слобода, на љубовта што владее помеѓу луѓето; крстот значи знаење⁴⁷¹ на цивилизацијата на светот:

⁴⁷¹ Авторот како пример на знаење спомнува во поезијата - во петнаесеттата строфа, Тома Аквински и Аурел Августин.

T' vertetë lirin, po, nierit ti i a prúne,
Popuj e fise me dashtní vllaznove,
T'padijes terrin n'shekull ti perzúne:
Dhén qytetnove.

(strofa e trembëdhjetë)

*Вистинската слобода, да, ти на човекот му ја донесе,
Народи и племиња со братска љубов ги исполни,
На незнаењето вековната темнина ја избрка;
Ја донесе цивилизацијата на земјата,*

(тринаесетта строфа)

Поемите *Распнатиот*, *Триумфот на крстот*, *Името на Исус*, *Исус Царот*, заклучуваат и заокружуваат приказна за животот на Христос, која, исто така, е во согласност со библискиот текст: Христос е распнат и умира на крстот (*Распнатиот*); распетието, како чин на љубов и жртвување за другите, го прави крстот симбол на победата, симбол на триумфот над злото и смртта (*Триумфот на Крстот*); Името на Христос, под чие владение се случува и чудото (*Името на Исус*);⁴⁷² е неговото воскреснување и царување на вечноста (*Христос Царот*).⁴⁷³

5.3.2.2. Фишта – Мариолог

Не само Фишта бил воодушевен со ликот на Дева Марија, *нејзиниот лик ги инспирирал поетите од секоја ера и секоја земја*⁴⁷⁴, создавајќи една така долга и богата традиција на маријанска поезија. Со оглед на ова влијание и големото третирање на книжевноста кон култот и ликот на Света Марија, италијанскиот научник Бенвенуто

⁴⁷² *Emni Jezus: N'èmen t'lumit Jezu Krisht / Mbi kambë t'ua çou brisht./ E m'atë ças i mbetni çohet / Shkon e vjen ai mbi kamb t'veta.* Овој текст на Фишта се однесува на текстот на евангелијата: Marku 2:9-12, Mateu 9:6-7, Luka 5:24-25. (...) *Unë po të urdhëroj-i tha të paralizuarit- "Çohu, merre shtrojën tënde dhe shko në shtëpinë tënde!" Aty për aty i paralizuari u çua në këmbë, mori shtrojën dhe, në praninë e të gjithëve, doli përjashta* (Што е полесно да му се рече на фатениот: 'Ти се опростуваат гревовите,' или да му се рече: 'Стани и земи ја својата постела, и оди!' Но за да знаете дека Човечкиот Син има власт да ги опростува гревовите на земјата, му рече на фатениот: "Тебе ти зборувам - стани, подигни ја својата постела и оди си дома!" И стана, веднаш ја подигна постелата, и излезе пред сите, така што сите се восхитуваа и Го славеа Бога, велејќи: „Такво нешто уште никогаш не видовме!“). *Марко 2:9-12.*

⁴⁷³ Фишта се повиува на текстот на Новиот завет. види: *Mateu 28:1-8, Marku 16:1-8, Luka 24:1-12, Gjoni 20:1-10, Letra (e Palit) drejtuar Filipianëve 2:8, Efesianëve 1:20-22. Besëlidhja e Re* (përkthyer nga Dom Simon Filipaj), Drita, Ferizaj, 1991.

⁴⁷⁴ Maurizio Marchese, *Maria e la poesia mariana del '900 italiano*, <https://www.lacooltura.com/2017/11/maria-la-poesia-mariana-del-900/>.

Мтеучи (Benvenuto Matteucci), ќе ја квалификува како *Мајка на поезијата и литературата*.⁴⁷⁵

Во поезијата на Фишта, ликот на Марија се појавува доста реализиран и полн со боја. Стиховите посветени на неа, Вехби Бала ги смета за *возвишена убавина и хармонија*.⁴⁷⁶ Таа се пренесува во сите фази од животот и во согласност со библискиот текст. Поетскиот текст не само што означува, туку се потпира и на добро познатиот библиски дискурс. Така, поемата „*Të nxanunt e pafaj të së lumes Virgijnes Mari*” ја има својата почетна точка во текстот од *Книгата на Битието* 3:14-15. Бог ја проколнува змијата затоа што ја измамила Ева да јаде плод од забранетото дрво:

*“dhe do të hash pluhur në të gjitha ditët e jetës sate
Armiqësi do të vë ndërmjet teje e gruas,
ndërmjet farës sate e farës së saj:
fara e saj do të ta ndrydhë kokën,
kurse ti do t'ia sulmosh thembrën”*

*И прашина ќе ја деш за целиот свој живот
Непријателство ќе создадат меѓу тебе и твојата жена
Помеѓу твоето и нејзиното семе:
Нејзиното семе ќе ти ја наведне главата,
Додека ти ќе ја нападнеш пета.”*

Фишта:

*„Mnin kam per t'qitun ndërmjet Grues e teje
e ndërmjet bimës, qi asaj ka për t'i lé,
e ti nen thëmer t'Sajë, i ndrydhun kreje,
pluhun do t'brëjsh e dhé.”*

*„Болка ќе испуштам помеѓу твојата жена и тебе,
и помеѓу дрвото, што на нејзе ќе и
останеш под нејзината пета, со прекриена глава,
прашина од земјата ќе собираш!*

⁴⁷⁵Benvenuto Matteucci, *La Madonna nella letteratura*, во: AA.VV., *Mater Christi*, Roma, 1957, 635.

⁴⁷⁶Vehbi Bala, *Gjergj Fishta, jeta dhe vepra*, OMBRA GVG, Tiranë, 1998,74.

Како што може да се види, текстот е ист како и пренесената порака: текстот предупредува дека човештвото ќе се спаси преку една жена, која е Дева Марија, од која ќе се роди Исус - „нејзиното семе, растението“ - спасител, искупувач. И оваа божествена порака доаѓа до *Откровението на Јован 12: 1*: „На небото се појави еден голем знак: „Една жена облечена со сонце, со месечина под нозете, на главата венец со дванаесет ѕвезди!!

Фишта:

*„Hyjzit mâ t'bukurt per rreth krës i shndrisin,
e hana i rrin per shkamb nen kambë t'pushtuehme...”*
*„Најубавите ѕвезди околу глава блескаат,
а месечината седи згазена под нозе и заробена“*

Другата поезија на Фишта, *Матер Долороса*⁴⁷⁷, е длабока медитација за страдањето на Марија за време на распнувањето на нејзиниот син: Христос. Песната има 12 строфи со по 7 стихови и рима АБАБЦД, со ритмичка структура која е во целосна функција на поетскиот текст. Последниот стих на секоја строфа звучи како звонче што ја дава веста за жалост, веста за смртта. Болката на мајката што го гледа синот како страда испуштајќи го последниот здив на крстот, е огромна. Иако се однесува на библиската историја, во ликот на Марија, авторот ја изработил не само нејзината божествена фигура, туку и земната. Ова ја прави песната уште поприфатлива за читателот, кој многу лесно, дури и самиот може да сочувствува со болката на Марија. Марија е земна мајка која не се согласува со смртта на нејзиниот син, мајка која ја губи свеста од големата болка:

I qaset Kryqit t'Ti
e i thotë plot ambelcim:
Qe Nâna jote, o Djalë!
Qe Nâna, o Bir, ngjat teje!
A don me m'thânë ndo'i fjalë
Qi ule kryet prej meje?
.....
„Ahi” fshani ‘i herë prej dhimbet,
E, si një dritë kah shkimet,
Gadi nen Kryq u pak“.

⁴⁷⁷ Mater Dolorosa - Nëna e pikëlluar.

*Се приближува до неговиот крст
 полна со тага и вели:
 Еве ја твојата мајка, сине!
 Еве ја твојата мајка, сине, до тебе!
 Сакаш ли да ми кажеш некој збор,
 Што ја наведна главата од мене?

 „Ах ослободи ги еднаш болките
 Како една светлина за осветлување
 Која под крстот е сè помала.*

Мариската инспирација (во албанската литература) наоѓа во Фишта совршен поетски израз облечен со теологија. Тој има заслуга што ја видел Марија во тајната на искупувањето, нарекувајќи ја *девица, мајка, жена*, исто како Данте Алигиери во *Божествената комедија* (во песна XXXIII), додека разни антитези (како девица мајка, итн.) во песните посветени на Марија потенцираат како божествените елементи го надминуваат човечкото значење и истовремено ја прават Девицата хармонично суштество, човечка и божествена мешавина.

Во поетско-теолошката визија на Фишта, Марија е *хомовијатор* во уметноста и животот, така што поетот се потпира врз неа и се моли на нејзината целосна посветеност, убеден дека може да ја спаси Албанија и да ѝ помогне на патот кон слободата. Дева Марија е достојна мајка, па Бог во нејзини раце ја оставил судбината на Албанија.

Во песните посветени на *Дева Марија* силно и отворено го искажува своето витално верување дури и во книжевната креативност; бином за *Светата татковина*. Типичен пример за овој биномен е песната *Благословот на албанскиот патриот - упатена до Пресвета Богородица на добриот советник*, која е заштитничка на Албанија:

Jo, po; na e dijm, o Zojë,
 Se gjâ e Jotja âsht Shqypnija,
 E se vetë Perëndija
 Fatin e sajë n'dorë T'la.
 Prandej t'a lypë Tÿ ndera
 Shqypnís m'i u bâ mburojë,
 Me i dalun zot perhera

Të lirë me e ruejtë gjithka’.

T’a diysh, prá, o Nânë e Këshillit

Se, t’mirë a t’kqí, si t’jemi,

Jem t’Ut me gjithshka kemi,

Me shpírt, me Atdhé me trup;

Se ndihmë prej Teje presim

(...)

N’daç pshtona, n’daç na hup.⁴⁷⁸

Не, ние знаеме Светице,

Дека твоја работа е Албанија,

И дека самиот Бог,

Нејзината судбина ја остави во твоите раце

Затоа бара од тебе услуги

Албанија ти да ја браниш

Да ù бидеш итит засекогаш

Слободна да ја чуваш секогаш,

Да знаеш ти Мајко на светот

Дека и добри и лоши какви и да сме

Се боревме со сè што сме имале

Со душа, со татковина, со тело;

И од тебе помош очекуваме

(...)

Сакаш плукни нè, Сакаш спаси нè.

Последниот стих тука, е една аналогија со библиската изрека, онаа на Христос: *Нека биде волјата твоја, не како што сакам јас, туку како што сакаш ти.*⁴⁷⁹

⁴⁷⁸Atë Gjergj Fishta, *Vallja e Parrizit*, , Kuvendi Françeskan, Gjakovë, 1995, 29-31; и во: *Lirika*, Rilindja, Prishtinë, 1997, 253-255.

⁴⁷⁹ Види: *Luka 22:42; Marku 14:36; Mateu 26:39.*

5.3.2.3. Албански свештеник - архетип на библискиот добар пастир

Посебна група во рамките на делото, ја сочинуваат вредните и случајните поезии. Ова ги вклучува песните за албанскиот свештеник како пастир на духовниот водач и култиватор и спроводник на божественоста кон народот. Во оваа група може да се сметаат песните: *Свештеникот*, *Свети Франциско од Асишки* (чија наредба му припаѓаше на самиот Францисканец Фишта), *Свештеникот на Малесије*, *На првата миса на еден млад свештеник*, *На денот на името на еден албански Францисканец*, *Силата на Божјото слово* (Енџел Серекит); (*Meshtari i Malcis, Në të paren meshë të njëj meshtari t'ri, Në ditë t'emnit të njëj françeskani Shqyptar, Fuqija e fjalës së Tenzot (Engjëll Serreqit)*).

Преку дискурс, симболика и библиска и религиозна фигурација, поетскиот текст веќе го открива и идентификува мисионерскиот автор, во аналогија со фигурата на *Добриот пастир*⁴⁸⁰ што, според истражувачот Нортроп Фрај (Northrop Fraj), значи типична или повторувачка слика, односно архетип на *Добриот библиски пастир -Христос*.⁴⁸¹

Различни слоеви на приказната ја изразуваат посветеноста и неоспорната улога на свештенството во формирањето не само на религијата и културата на албанскиот граѓанин, туку и за тајната на вокацијата на свештеникот.⁴⁸² Како таква, поезијата добива карактеристики на еден ангажиран текст.

5.3.2.4. Други песни во врска со Библијата

Во рамките на религиозната лирика на Фишта, посебно место зазема песната *Водите (изворите) на Јордан*. Поетот пее на реката Јордан, потсетувајќи на важни настани што се случиле околу неа. И овде авторот го позајмува библискиот материјал (и од двата Завета), врз кој, во 26 сафиски стофи, го отелотворува поетскиот текст. За истражувачот Виктор Волај, поезијата *се издвојува за одличните појави на стихот, без да биде оптоварена со сложени конструкции*.⁴⁸³ Бајрам Косуми, зборувајќи за религиозните стихови на Фишта, проценува дека создал некои албански антологиски стихови, не само на верски лирики, туку и на лириката воопшто. Песната *Водите на Јордан*, според него, *е песна за животот, со свои добри и лоши страни, претворена во егзистенцијални поетски идеи што ги*

⁴⁸⁰ Види: *Mateu 18:12-14, Luka 15:3-7*.

⁴⁸¹ Northrop Fraj, *Anatomia e kritikës*, Rilindja, Prishtinë, 1990, 138-139. Për teorinë e kuptimit kryetipor – arketipit letrar, види поопширно во : Northrop Fraj, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985.

⁴⁸² Види: *Gjoni 20:19-23, Mateu 28:16-20, Luka 24:36-49, Veprat e Apostujve 1:6-8*.

⁴⁸³ Во: Gjergj Fishta: *Lirika*, Rilindja, Prishtinë, 1997, 264.

надминуваат верските граници, иако започнува како религиозен мотив.⁴⁸⁴ Текстот се издвојува со еден избран јазик, висок стил, моќни метафори, полни со епитети.

Исто така, прекрасните стихови Фишта нè доведуваат до лириката на *Словото Божјо*. Фасциниран од **Словото Божјо**, од кое е направено сè, како што може да се разбере од првото поглавје од евангелието на Јован, авторот извикува:

O e amshueshmja fjalë e Zotit,

(...)

Për tÿ flet nata e dita

E dimni acarr e zhegu

E vala e argjantë e bregu,

E voesa kur çilë drita:

Flet për tÿ filladi i eres,

Per tÿ flet zogu i veres

Вечно да е Словото Божјо

(....)

За тебе зборува и денот и ноќта

Го знае и мразот и темнината

И сребрениот бран на брегот

И росата кога ќе се роди светлината:

За тебе зборува и ладовината и ветерот;

За тебе зборува и летната птица

Ова е една вистинска химна за Божјото слово, кое е семоќно и е: *Збор, кој го регулира времето.*⁴⁸⁵

Заклучок

Дваесет и две песни од оваа книга: Распнатиот, Победата на крстот, Божјото слово, Раѓањето на Богородица, Нунцата, Матер Долороса, Молитвата на албанскиот патриот, Ангел чувар, Свеитеникот, Водите (изворите) на Јордан, Свети Френсис од Асиси, Свеитеникот од Малесије, Името на Исус, Света Марија на Скадар, Скадар на

⁴⁸⁴ Bajram Kosumi, *Fishta dhe tradita letrare shqiptare*, Brezi 81, Prishtinë, 2012, 284.

⁴⁸⁵ *Poezia Fjala e Zotit*, Vallja..., 1995, 10 и 1997, 12.

Света Марија, На првата миса на еден млад свеишеник, За мирот на Европа, Во деновите на името на еден Албанец Францисканец, Силата на Божјото слово и Христос Царот (Të kryqëzuemit, Ngadhunjja e Kryqit, Fjala e Zotit, Të xanunit e pafaj të së lumes Virgjinës Mri, Të lemt e Zojës, Nuncjata, Mater Dolorosa, Të grishun per muej t'majit, Urata e Atdhetarit Shqyptar, Engjillit Rojës, Meshtari, Gurravet të Jordanit, Shën Françesku i Asizit, Meshtari i Malcis, Emni Jezus, Shkodra Zojës, Zoja Shkodrës, Në të paren meshë të njëj meshtari t'ri, Per paqë t'Europës, Në ditë t'emnit të një françeskani Shqyptar, Fuqija e fjalës së Tenzot dhe Krishti mbret), сведочат за Фишта како голем познавач на Библијата и на христијанската теологија, Фишта на кого не му недостасува можноста да ја опишува мистичноста и да ја направи јасновидна. Нема сомнение дека Фишта го познава Бога и се моли за него врз основа на Библијата, но како што бил и идеалист, Бог го правивозможен и со здрав разум, чиста причина на размислување и размислување за природата и законите на разумот.⁴⁸⁶

Стиховите на оваа книга го изложуваат Фишта со сета своја оригиналност и генијална креативност, неговиот многу богат внатрешен свет, неговиот дух, смирение и филозофија на животот заснована врз неговата *Шкипнија*, на *Вечниот збор*, на *Воскресението* и на *Совршенство*, што значи на неговиот творец Христос Бог, што е истовремено филозофија на националното спасение, како што произлегува од песната *Благословот на албанскиот патриот* и многу други песни од ова дело.

Изградени врз целосна библиска фигурација и библиска филозофија, стиховите во делото *Рајскиот танц* покажуваат продолжување на традицијата на албанското пишување под влијание на *Книгата на книгите*. *Рајскиот Танц* со целата библиско-патриотска порака и заштита, со сета рефлексивност уште во насловот, може да се смета за *фиштанска библија*.

На самиот крај: религијата не е поезија, како што Библијата, личноста на Христа и Марија зрачат одлични поезии и кај Фишта.

⁴⁸⁶ Don Pren Kola, *Dy fjalë për lirikat e Atë Gjergj Fishtës*, во предговор на книгата *Vallja e Parrizit*, Kuvendi Françeskan, Gjakovë, 1995, VII.

5.4 Migjeni (Миџени) и Библијата

5.4.1. Некои оценувања за Миџени ...

Миџени⁴⁸⁷ е несомнено еден од тројцата или четворицата наши писатели кои во историјата на албанската литература привлекоа и продолжуваат да привлекуваат најголемо внимание на читателите и литературната критика воопшто.⁴⁸⁸ Неговата литературна креативност се третира како атеистичка литература, *каде темата за демаскирање на религијата и нејзините морал, на свештенство и институции, зазема многу важно место.*⁴⁸⁹ Андреа Варфи смета дека во делото авторот *ѝ пее на комунистичката партија што би се родила;*⁴⁹⁰ Димитар Шутериќи го смета за *предупредување за новата ера, каде што човештвото нема да се лаже со библиските приказни, дека го крева својот глас против религијата и го изразува атеизмот на авторот;*⁴⁹¹ дека ја негира *еднаш засекогаш догмата на религијата;*⁴⁹² дека тој ја гледа религијата како *перфиден метод на вековно национално заробеништво, како пробивач на човечката волја,*⁴⁹³ итн., итн. Но, еден пријател на Миџени, во своите мемоари ја оставил оваа белешка: *„Кога последен пат се запознавме во Скадар, тој многу силно зборуваше против црковната гледна точка, критикувајќи го образовниот дух на нашето училиште. Кога се сетив на еден од најнеправедните наставници на училиштето⁴⁹⁴, тој ми рече: ‘Еден Христос на крстот, и тој е вистински христијанин’. Ова беше мојот последен разговор со Милош”*⁴⁹⁵.

Во каков однос е текстот на Миџени со Светото писмо?

⁴⁸⁷ Millosh Gjergj Nikolla – Migjeni.

⁴⁸⁸ Види : Ali Aliu, *Rreth kritikës mbi veprën e Migjenit*, në: Migjeni, Vepra 4, zgjedhi e përgatiti për shtyp Ali Aliu, Rilindja, Prishtinë, 1997, 5.

⁴⁸⁹ Види: Vehbi Bala, *Migjeni - portret e monografi*, në: Migjeni, Vepra 3, Rilindja, Prishtinë, 1997, 76.

⁴⁹⁰ Види: Ali Aliu, *Исто таму*, 9.

⁴⁹¹ *Исто таму*, 79-84.

⁴⁹² Qosja, *Исто таму*, 109.

⁴⁹³ Mensuar Raifi, *Fan S. Noli dhe Migjeni*, Rilindja, Prishtinë, 1979, 150-53.

⁴⁹⁴ Да потсетиме дека идеолошката формација на Миџени е замислена во годините на православната богословија во Бар и Битола. За дипломски труд ја имал тезата *Двете природи на Христос*, а како семинарист тој ја напишал и *Двајца Милоши/Ду Milloshët*

*„Во мојата свест има двајца Милоши“/Në ndërgjegjen time ka dy Milloshë:
Живиот Милош, од секојдневниот живот,/Milloshi i gjallë, i jetës së përditshme,
кој постапува и греши; и другиот Милош,/që vepron e gabon; dhe Milloshi tjetër,
кој се става пред него, që i vihet përballë atij,*

*ги забележува и осудува грешките на вистинскиот Милош. “/e vëren dhe dënon gabimet e Milloshit real.
Kaj човекот секогаш има постојана внатрешна војна/Te njeriu bëhet vazhdimisht një luftë e brendshme
за духовно усовршување”./për përsosjen shpirtërore*

Се вели дека и во двата текста, шемата на имагинацијата е иста: божествената и земната природа на Христа (Христос Бог, Бог и човекот) и земната и божествената природа на човекот како суштество и слика на Бога, Создателот, како што е напишано во *Книгата од Битие* 1:27: „Бог го создал човекот по својот лик, според ликот на Бога го создал...”

⁴⁹⁵ *Kujtime të Theofan Popës, mik i Migjenit në seminarin kishtar të Manastirit*, објавени во: Skënder Luarasi, „Jeta”, gusht 1956, во: *Migjeni, Vepra*, Cetis, 2002, xii.

5.4.2. Структура на делото *Слободни стихови* во аналогија со *Новиот завет*

Според Шабан Синани⁴⁹⁶, библискиот текст игра улога на референтен текст, пред сè во степенот на моделирање на мислата и неговиот поетски израз. Структурата на *Слободните стихови* е изградена во четири дела, како и *Новиот завет*, со четири евангелија и *Дела на апостолите*. Секој назив на деловите, исто така, ја следи истата структура како во *Писмото*. Структурирањето во четири дела на *Слободни стихови* не е случајно. За да се зачува структура од четири дела на неговото дело, иста како онаа на *Евангелијата на Новиот завет*, песните *Предговор на предговорите* и *Поединечна песна* воопшто не се обележани како единица во структурата ниту во изданието од 1936 година, што било предложено од самиот автор; ниту во публикациите од 1944 и 1956 година. Овој исклучок од структурата има аналогија со библиските текстови. *Canticum canticorum* е дел од *Писмото*, но не е засебна книга, исто како што *Предворот на предговорите* и *Поединечна песна* - одделни делови кои не се дел од четирите циклуси на *Слободни стихови*.

Симетрија на *Слободни стихови* и *Новиот завет* како две „четирикниги“:

Parathania e parathënieve Zanafilla

1. Kangët e ringjalljes	Ungjilli sipas Mateut
2. Kangët e mjrimit	Ungjilli sipas Markut
Kangë më vete	Canticum canticorum
3. Kangët e Përndimit	Ungjilli sipas Lukës
4. Kangër e Rinis	Ungjilli sipas Gjonit

Предговор на предговорите* *Битието

1. <i>Песни за воскресението</i>	<i>Евангелие според Матеј</i>
2. <i>Песни за страдањето</i>	<i>Евангелие според Марко</i>
<i>Поединечна песна</i>	<i>Canticum canticorum</i>
3. <i>Песни на залезот</i>	<i>Евангелие според Лука</i>
4. <i>Песни на младоста</i>	<i>Евангелие според Јован</i>

⁴⁹⁶Види: Shaban Sinani, *Teksti biblik në veprën e Migjenit*, në: Studime 19/2012, ASHAK, Prishtinë, 2013, 78.

Во канонското структурирање на книгите од Библијата, познат е случајот на *Посебната книга* или *Средната книга*. *Canticum canticorum*, која ја следи *Книгата на псалмите*, стои самостојно, без да се смета за независна книга на Библијата. *Посебната песна* и во нејзината истоимена форма ја одржува симетријата со *Песната на песните*.

5.4.2.1. На четирите дела од книгата им претходи Предговор на предговорот

Од повеќе светски автори постојано се зборувало дека присуството на Библијата, како основно, фундаментално дело на светската култура, доминирало во западната култура повеќе од која било друга книга. Во овој поглед, една од основните теми на теоретскиот преглед на албанската книжевност генерално и на албанската литература, особено за прашањето на влијанијата и меѓусебната комуникација на албанската литература со други литератури или со одредени дела што оставиле траги во општата литература, е присуството на библискиот модел. Сето ова служи за да се оствари вистински пристап кон вредностите на националната литература, затоа што олицетворението на библиското пишување во литературата (како во случајот со делото на Миѓени) создава литература од посебна вредност; се манифестира повеќеслојно значење, со што се носат повеќедимензионални вредности.

Секогаш кога градиме систем на размислување да ја изедначиме земјата со небото, се повторува приказната за *Вавилонската кула*. *Предговор на предговорите* - на кој му претходат четирите делови на книгата, може да се види паралелно со *Пророштвото на пророштвата*, кое е срцето на *Стариот завет* и жестоката желба на сите пророци поврзани со доаѓањето на Месијата. Покрај тоа, оваа песна, кога ќе се спореди со зборовите на евангелистот Јован, „На почетокот беше зборот“, се чини дека игра на конотација на пророштвото, пророштвото обликувано со почетокот на потеклото, инаку Алфа, во персонификацијата на Месијата, Христос.

Ka ardhë një kohë
në të cilën njerzit po kuptohen fare mirë
për me ndertue Kullën e Babilonit, -
dhe në majë të Kullës, në mâjë të majës së fronit
ka me hypë njeriu
dhe ka me thirr:

Perëndi! Ku je?

(Parathanja e parathanjeve)⁴⁹⁷

Има татковина, и едно време

Во кое луѓето се разбираа доста добро

За да се изгради кулата на Вавилон, -

И на врвот на кулата, на врвот на престолот

ќе се искачи човекот,

И ќе извика

Боже! Каде си?

(Предговор на предговорите)

Предговорот го повикува времето (на авторот), кое открива рамнодушност, незнаење, социјален хаос во сите аспекти, духот на темнината, смртта и што уште не; времето кога човештвото кое го протерало творецот од своето битие, се вратило на античкото библиско потекло за да ја изгради *Вавилонската кула*⁴⁹⁸, симбол на обидот на човекот да се идентификува со креаторот во негово отсуство, со протерување и самоодрекување. Но, преку овие стихови-пророштва (предвидени пред илјадници години и игнорирани од истата човечност, сега еманципирани кон просторот и новата „слобода“), доаѓа егзистенцијален крик, „*Боже! Каде си?*“

Слушај ме и дојди кај мене, послушај ме и твојата душа ќе живее! Со вас ќе склучам вечен завет. (...) Гледај, него го направив да биде сведок низ племињата, водач и заповедник на небожниците (паганите). Барајте го Господ сè додека може да се најде, повикајте го на помош додека е близу!⁴⁹⁹ - рече Исаија.

⁴⁹⁷ Migjeni, *Vepra 1* (Vargjet e lira /Слободни стихови),

⁴⁹⁸ *Kulla e Babelit* во библискиот текст, Битие 11:1-9: „Но, целата земја беше на еден јазик и на еден говор. И се случи тоа дека додека се движеа кон исток, тие најдоа рамнина во земјата на Шинар и се населија таму. И си рекоа едни на други: Ајде да правиме тули и да ги печеме на оган!“ И наместо малтер користеле тули, наместо камења и битумен. Тие рекоа: „Да си изградиме град и кула, чиј врв достигнува до небесата и да си создадеме име за себе за да не можеме да бидеме расфрлани по лицето на целата земја.“ Но, Господ слезе да го види градот и кулата што ги градеа децата на луѓето. И Господ рече: „Еве, тие се еден народ и сите имаат еден јазик; и тоа е она што тие почнаа да го прават; сега ништо нема да ги спречи да го завршат тоа што го имаат на ум. Затоа, да се спуштиме таму и да го збуниме нивниот јазик, така што никој не го разбира јазикот на другиот“. Така, Господ ги расфрли по целата земја и тие престанаа да го градат градот. Затоа на ова име се додаде вавилонско име, затоа што таму Господ го збуни јазикот на целата земја и ги распредели низ целата земја.

⁴⁹⁹ *Исаија*, 55:3-5.

Така, преку стиховите (како погоре) од *Предговорот*, библискиот мит за човечки раздор (изразен со Вавилонската кула), како да е проречено од авторот да се врати на договор.

На *Една бессона ноќ (Një natë pa gjumë)*, стиховите :

“Të lutem, pak dritë në këtë natë kur shpirti vuen,
kur të dhemb e s’ di ç’ të dhemb, e syni gjum nuk ka.
(...)
dergjem n’errsinë pa gjumë dhe pa dritë...
askush s’ më ndigjon, çirrem kot më kot...”⁵⁰⁰
*„те молам малку светлина во оваа ноќ, кога срцето тагува
Кога те боли, а не знаеш што те боли, и окото сон нема
(...)
Лежам во темнината без сон и без светлина,
Никој не ме слуша, залудно си зборам...”*

Ги носат на ум жалбите на античкиот библиски Јоб:

*“Се топам внатре, а деновите на тага ме прстигнаа. Ноќе се чувствувам како да ме прободуваат моите коски, а болките да ми се зголемуваат непрестајно... Те повикувам за помош, а ти не ми одговараш”*⁵⁰¹

Како што беше истакнато на почетокот на оваа тема, Миѓени е опишан од литературните критичари како човек против верба во Бог, атеист, комунист и др. Неговото воспитување и формирање во манастирот, каде што се запознал со вистините на верата, го направило Миѓени уште посилен, уште пореволтиран и бунтовен против секоја неправда. Тој, исто така, ги нападнал верските институции преку своите стихови; Црквата од негово време не ја играла улогата што ѝ ја доверил Христос и по секоја цена се обидува да ја изгради вистинската црква во срцето на секој Албанец, црквата како концепт и култура на животот, а не како градба, затоа што „во човечкото општество онакво какво што е денес, сè додека не го промени некоја поголема светлина, секогаш ќе постојат два вида луѓе,

⁵⁰⁰ Migjeni, *Vepra 1*, 109.

⁵⁰¹ *Jobi 30:16-20*, Bibla, Diodati i Ri, ABS, Tiranë, 2000.

едниот над и другиот под земја; оној што тежнее кон добро е Авел; оној што се стреми кон злото е Каин.”⁵⁰² Миџени, презаситен од лицемерието на времето, во песната *Молитва (Lutje)*, пишува:

Të lutem, o perëndi,
për një simfoni –
plot dashuni
(...)
Të lutem, o perëndi,
për një simfoni –
e kurr, e kurr mâ mos të zgjohemi.⁵⁰³

*О божје, те молам
За една симфонија –
Полна љубов
(...)
О божје, те молам,
За една симфонија –
И никогаш, никогаш повеќе да не се разбудиме.*

Оваа молитва ги отфрла тврдењата за атеизмот на Миџени... Дури и *Скандалозната песна* мора да се набљудува во рамките на напорите на Миџени да ја поправи рамнодушноста и злото дури и во редовите на верските институции.

Како и многу од песните на Миџени, и *Шкендија (Shkëndija)*⁵⁰⁴ лежи на длабок митско-религиозен супстрат.⁵⁰⁵ Се смета за литературна варијанта на библиската парабола на *изгубеното и пронајденото момче*.⁵⁰⁶

Библиските мотиви се наоѓаат и во прозата на Миџени, како што се: *Јаден Сократ, задоволна свиња?, Во црква, Приказната за една од нив* (параболата на грешната жена,

⁵⁰² Migjeni, *Vepra 1*, Nënvizime, Pjesë V, 141.

⁵⁰³ Исто таму, 98.

⁵⁰⁴ Исто таму, 21.

⁵⁰⁵ Види: Kristaq Jorgo, „Shkëndija“ biblike e Migjenit, <https://www.radiandradi.com/shkendija-biblike-e-migjenit-nga-kristaq-jorgo/>, 21.05.2016.

⁵⁰⁶ Евангелие според Лука, 15:11-31.

Марија Магдалена)⁵⁰⁷, *Нашиот секојдневен леб денес подарете ни го, Бог да ве благослови, Поздрав од селото, итн.*

Мит темите, *очекувана зора, претскажен ден, нов живот, нов живот со човечка смрт, нов ден, ново небо*, итн. се како што е извадено од Второто писмо на Свети Павле или од книгата *Апокалипса на Свети Јован*. Овие не се ниту реторички, ниту месијански каприци, тие се чист евангелски дух⁵⁰⁸ во делото на Миѓени.

Симболиката, фигурите и библиските митови продираат во делото на Миѓени, во надворешна и внатрешна интертекстуална форма, давајќи ни еден таков крај, што би можеле да го сметаме како комплетна парабола, во рамките на која трансформираните библиски параболи лебдат во длабоки нивоа за поголема естетска цел.

⁵⁰⁷ Види: Shaban Sinani, *Pyetje të tjera në albanologji*, Naimi, Tiranë, 2017, 224-25.

⁵⁰⁸ Види: Sadik Bejko, *Migjeni midis niçeanizmit dhe mesianizmit*, Tempulli, nr. 43, 9.

5. 5. Etëhem Haxhiademi (Етхем Хаџиадеми)

5.5.1. Митот и историјата како предмет и извор на трагедиите на Хаџиадеми

Освен што ја превел Буколиките на Виргил (*Bukolikat e Virgilit*) (1932) ги објавил своите лирики со наслов Лира (*Lyra*) (1939), Хаџиадеми е и автор на овие драми: Улиси (*Ulisi*)⁵⁰⁹ (1921), Ахил (*Akili*) (1921), Александар (*Aleksandri*) (1921), Пиро (*Pirrua*) (1934), Скендербег (*Skënderbeu*) (1935), Диомеди (*Diomedi*) (1936) и Абел (*Abeli*) (1939). Како што може се види од самите наслов, субјектите на своите драми, Хаџиадеми ги зема од различни извори, настани, митови, култури и времиња. Во контекст на ова вреди да се наспомене и мислењето на семиологот Роланд Барт, според кого текстот е мрежа на цитати што произлегуваат од илјадници културни центри.⁵¹⁰ Така, Улис и Ахил ја имаат во основа античката грчка литература, поточно епските дела на Хомер: Илијада и Одисеја. Исто така, кон оваа култура се однесува и Диомед. Треба да се каже дека овие три дела на Хаџиадеми ја имаат само како референтна точка грчката литература и митологија, затоа што со промената на статутот на текстот, авторот им ја менува митолошката реалност на овие трагедии.⁵¹¹

Делата на Александар и Пиро (*Aleksandri* и *Pirrua*), се однесуваат на илирската историја на времето пред Христа; Скендербег открива албанска тема од средниот век, додека драмата *Абел*, има универзална, библиска тема.

5.5.2. Библискиот мотив на братоубиство во драмата „Абел“

Како што е познато дека историјата на Каин и Абел служела како мотив и предмет за многу светски автори. Истражувачот Кристоф Гелнер (Christoph Gellner), мисли дека во литературата од XX век, тешко е да се најде каков било друг библиски мотив што се третира почесто од оној на братоубиството на *Абел од Каин*.⁵¹² И драмата *Абел* на Хаџиадем како субјект ја има оваа библиска тема.

⁵⁰⁹ Uliksi

⁵¹⁰ Roland Barthes, *Aventura semiologjike*, преведено од Rxhep Ismajli, Dukagjini, Pejë, 2008, 48.

⁵¹¹ Halil Dervishja, *Esencat kategoriale të tragjedisë (Etëhem Haxhiademi)*, во: *Kumtesat I, Shkencat gjuhësore, kulturore dhe historike*, “Java e shkencës“ 2013, Ministria e Arsimit, e Shkencës dhe e Teknologjisë, Prishtinë, 2013, 296, - електронско издаваштво: <http://masht.rks-gov.net/uploads/2015/05/kumtesat-2013-libri1-perfundimtar-botim-elektronik-2.pdf>

⁵¹² Christoph Gellner, *Wer machte dem Menschen das böse Blut?*, 5; во: http://www.theologie-und-literatur.de/fileadmin/user_upload/Theologie_und_Literatur/JbInternatGerm.pdf: “Kaum ein anderes biblisches Motiv wurde in der Literatur des 20. Jahrhunderts so oft aufgegriffen wie der Brudermord Kains an Abel.” Види и :

Авторот, уште во предговорот, ги наведува причините на изработката на оваа тема:

„Со овој дел, во кој како главни ликови се првите светски луѓе, сакав да ја третирам социјалната рана, братската љубов. Таа не потекнува од крвната блискост, како што веруваат сите, но од моја гледна точка братската љубов потекнува од воспитувањето од своите родители.

Главна, браќата и сестрите се потребни едни на други не само затоа што тие пораснале заедно уште од детството, туку и затоа што тие биле воспитани од нивните родители да си помагаат едни на други. Од самите родители се гледани со иста љубов, симпатија. Доколку родителите покажале повеќе љубов кон едно дете отколку кон другото самите создаваат во семејството завист и непослушност, пороци коишто кога се зголемени премногу предизвикале уништување на тоа семејство. Еден таков пример сакав да се најде и во редовите на Светото слово (Светото писмо С.Ѓ.).

*Ова ме поттикна да го преземам овој чекор, како и за основа на оваа трагедија да ја земам токму оваа тема.*⁵¹³

Овој предговор ни дозволува да разбереме и да констатираме две работи. Првата: трагедија, која влијае на социјалната рана, како што е братоубиството, крвната одмазда, има етички, дидактички и едукативен карактер, а втората: стекнувањето мотив се врши директно од Светото писмо, без посредништво на кое било друго дело - како што би рекол Аурел Пласари - наспроти фактот дека во европската традиција овој мотив на братоубиство е користен широко.⁵¹⁴

Драмата „Абел“, напишана во единаесеторец, е поделена на пет чина и секој чин има три сцени. Не само со избор на ликови (Адам, Ева, Каин и Авел, како членови на првото човечко семејство) и со имитирање, разработка на историски, митски, библиски теми; со поставување настани во далечното минато, но и во однос на структурата, конструкцијата, композицијата (пет чина, сцени, ритам), драмата Абел (како и други претстави на Хациадеми), ги зачувува духот и формата на европската класицистичка трагедија, особено

Magda Motté, *Brudermord als abendländische Tradition*. во: Die Bibel in der Literatur des 20. Jahrhunderts, Bd. 2, Personen und Figuren, Mainz, 1999, 64-79.

⁵¹³ Etëhem Haxhiademi, *Parathënia për tragjedinë Abeli* në: „Vepra 2“, Faik Konica, Prishtinë, 2000, 155-156. Види и: Etëhem Haxhiademi, *Parathënia për tragjedinë Abeli*, në: „Dy tragjedi“, Rilndja, Prishtinë, 1990, 7-9.

⁵¹⁴ Види: Aurel Plasari, *Ideologjia e dashurisë përballë ideologjisë së urretjes*, në: Etëhem Haxhiademi, „Abeli“, ribotim, Elbasan, 1993, 79-86, и на : www.radioradi.com/ideologjia-e-dashurise-perballe-ideologjise-se-urretjes-nga-aurel-palasilr/testata-krjesore/gazeta/

на францускиот класицизам (од XVII-XVIII век), претставен од Ла Фонтен (Jean de La Fontaine), Корнеј (Pierre Corneille), Молиер, (Jean-Baptiste Poquelin -*Molière*), Расин (Jean Racine), Боало (Nicolas Boileau). Од друга страна, обидувајќи се да ги следи класичните правила по секоја цена,⁵¹⁵ драмите на Хаџиадеми следат одредена шема и им недостига потребната динамика и драма: има помалку акција и повеќе исповед. Ова е случај и со трагедијата „Авел“, во која доминираат долгите дијалози (обично десетерци) и наративните, наместо кратки, активни дијалози. Според истражувачот Агим Лека, трагедијата „Авел“ е текст со низок драматичен интензитет.⁵¹⁶

5.5.2.1. Тема

Темата на трагедијата „Авел“, делото со ритмичка конструкција и структура, на начинот на кој авторот ни го претставува и ни го нуди, е семејна тема. Како што е кажано погоре, предметот е позајмен од Библијата, поточно од *Книгата на Битието* 4: 1-12.

Воведниот дијалог меѓу Адам и Ева го буди нивното минато во Еден; гревот што тие го извршиле и последиците што ќе ги претрпат во иднина. Во овој дел (првиот чин, прва сцена), авторот како хипотекст⁵¹⁷ го има библискиот текст - Поглавје 2 (*Тестот на слободата. Рајот*) и 3 (*Падот*) од *Книгата на Битието*.

Како што читавме во Библијата, но и во текстот на Хаџиадеми (во првата сцена од првиот чин), Бог му заповедал на Адам да не јаде од дрвото на знаењето, затоа што ако јадел од тоа, ќе умрел...⁵¹⁸ Меѓутоа, Ева и Адам не ја почитувале оваа заповед и, следствено, како што би рекол истражувачот Катерина Моро (Caterina Moro), како казна, *Бог ги протера од Еден, ги лишува од бесмртност и ги казнува да се соочат со болките и тежкотиите на постоењето*.⁵¹⁹ Така, злото, како што научивме од дијалогот меѓу овие два лика, не е нивно протерување од градината, каде животот беше вистински рај, исто како што не би била ниту нивната смрт. Има нешто пострашно од смртта: тоа е животот, животот што Бог им го дал како казна за гревот што тие го направиле:

⁵¹⁵ Види: Halil Dervishja, *Цитирано дело*, 299.

⁵¹⁶ Agim Leka, *Semantika e dramës shqipe* (nga Santori deri te Floqi), Arbëria Design, Tetovë, 2012, 153.

⁵¹⁷ Овој термин го дефинираше француски научник, Zherard Zhenet. Види: Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. University of Nebraska Press, 1997, 5. Види и: Martin Bronwen, Felizitas Ringham, *Key Terms in Semiotics*. Continuum, 2006, 99.

⁵¹⁸ *Libri i Zanafillës* 2:16-18.

⁵¹⁹ “*Per punizione, Dio li caccia dall'Eden, li priva dell'immortalità e li condanna ad affrontare i dolori e le difficoltà dell'esistenza.*” Caterina Moro, *Adamo ed Eva*, Enciclopedia dei ragazzi, 2005, [www.treccani.it/enciclopedia/adamo ed Eva](http://www.treccani.it/enciclopedia/adamo-ed-Eva). види и и: *Libri i Zanafillës* 3:23

„Mendo, o Ev’, se vdekja qi përmbledh,
Aq tmerr të math sa zemrat na rrëqeth,
Nuk asht dhe tepër për t’a prit’ me frikë
Si mâ të madhen fatkeqsí e t’ligë.
T’ishte e ambël rrojtja me t’vërtetë,
Sikundër e kujton njeriu i shkretë,
Nuk do t’na epesh neve si dënim.“ (I-1)⁵²⁰

*„Ево замисли“ дека смртта што предизвикува,
Толку голем ужас, колку што срцата треперат,
Нели е премногу да се чека со страв,
Како најголемата несреќа и зло.
Да беше навистина животот толку сладок,
Како што си мисли кутриот човек,
Нема нам да ни биде даден како казна.“*

Идејата за наследениот грев од Еден, авторот ја проширува понатаму и на друго издание: нееднаква застапеност на децата од Ева и Адам. На оваа премиса се реализира и конфликтот во делото; според авторот, ова е причината за страдањето на семејството. Така, како резултат на нееднаквиот однос, родителите излегуваат како поттикнувачи и распространувачи на злото - на смртта. Во ликот на Адам, авторот ја измислил фигурата на свесниот и загрижен човек дека, за неговите постапки и постапките на Ева, нивните потомци - „човечкото семе“ - ќе претрпат проклетство од Бога. Во првиот чин, покрај евоцирање на животот во Еден (во ретроспектива), се истакнуваат и некои конфронтации помеѓу Каин и неговите родители, но не такви коишто ќе ги нарушат односите меѓу нив.

Тоа е втор чин, оној што дава индиции за тоа што може да се случи со делото. Во првата сцена од овој чин, Ева одбива да ги прифати плодовите што Каин и ги донесе и поради тоа тој ќе се налути. Но, во меѓувреме, таа прифаќа јагне, подарок од Абел (во втората сцена). Одбивањето на едниот и прифаќањето на другиот подарок, е моментот што ја означува првата пукнатина на семејната хармонија во делото.

Да видиме како авторот, а потоа Библијата ја претставува посветеноста на подароците:

⁵²⁰ I – први чин, 1- прва сцена.

Вториот чин, првата сцена:

Kaini: Merri, o nanë e dashtun, këto fruta,

(...)

Këto po t'i sjell unë ty si dhuratë ...

Eva: Për vehte mbaj, o bir, ti këto pemë,

(...)

Mundimin tand s'dëshirojm t'a korrim ne;

Kaini: Gjithnji un me të keq jam marr prej jush

(...)

Pa përgëdhela si bonjak jam rritë.⁵²¹

Каин: Земи ги, сакана мајко, овие плодови

(...)

Овие ти ги носам тебе како подарок...

Ева: Задржи ги за тебе, сине, овие плодови ,

(...)

Твојот труд не сакаме ние да го собираме;

Каин: Јас секогаш лошо сум разбран од вас

(...)

Без прегратки како сирак сум пораснат.

Втор чин, втора сцена:

Abeli: O nanë e ambël ...

Un ty edhe tim eti me ja dhanë

Dëshiroj kë qinq të njomë, e ambël nanë.

⁵²¹ Naхhiademi, *Vepra 2*, 171.

Eva: Djalë i pafajshëm ...

(...)

Pra mbasi me këtë qinq na bane nder,

Dhe na prej teje kemi për ta ther,

Por do hash' me ne dhe ti vetë.

Abeli: Jo, un nuk duë...

O nanë, nuk do të kem un ma të mdha gëzime,

N'i dhançi pjes' dhe vllait n'dhuratën time.

Kaini: Jo, un nuk duë; për vehtën tande mbaje.

Skena e tretë:

Adami (Kainit): Por veç zilin aq sheshit mos e qit

Dhe ndihmën që na ban mos e përflit,

Se kur përflitet ndihma mbi t'tjerë,

Asht si një punë e bukur por pa vlerë.⁵²²

Абел: Мајко моја убава ...

Јас тебе и на мојот татко сакам

Ова младо јагне да го подарам, мајко најсакана.

Ева: Невино дете ...

(...)

Бидејќи со ова јагне ми правиш чест,

И ние за тебе ќе го заколиме

Ќе ја деш со нас и ти самиот.

Абели: Не, јас не сакам...

Мајко, нема да имам јас поголема радост

Ако му дадете еден дел на брат ми од мојот подарок.

⁵²² Haxhiademi, *Dy tragjedi*, 33-35, 42.

Каин: Не , јас не сакам; за себе задржи го!

Трета сцена:

*Адам (на Каин): Само љубомората не ја фрлај на површина
И помошта што ни ја даваш не ја пререкувај,
Бидејќи кога ја пререкуваш помошта на другите
Е како убава работа, но безвредна.*

Посветеноста на подароците во Библијата:

По некое време Каин му понуди жртви на Господа од плодовите на земјата. Абел исто така, жртвувал од првороденчињата на своето стадо со нивната маст. Господ бил од Абели и од неговата жртва, и додека ниту на Каин ниту на неговата жртва не им се израдува. Каин се налутил и поцрвенел. Господ му рече: „Зошто се лутииш и ја наведнуваши главата? Затоа што, ако добро правиш, нема ли да ја држиш главата нагоре? Е па не пошти како што треба, на прагот од вратата го имаши гревот, тој те сака; но мора да го совладаш“.⁵²³

Од пристапот на текстовите може да се заклучи дека:

- иако со библиски субјект, делото за Абел, како што се гледа од горенаведениот текст, не го познава надворешниот фактор, ниту Бог;
- во Библијата комуникацијата лежи по вертикалната линија, или човек-Бог, додека кај *Абел* е во хоризонтална рамнина или човек-човек, со што се елиминира можноста за каков било судир човек-Бог;
- во текстот на Хаџиадем подароците им се посветени на родителите, во Библијата тие се посветени на Бога;
- И во двата случаи е прифатен подарокот - жртвата на Авел и е добиена жртвата на Каин.
- ниту еден од текстовите не дава причина зошто дарот на Каин не се прифаќа;
- и во двата случаи Каин ќе биде иритиран;

⁵²³ Zanafilla 4:3-7.

- по аналогија со библискиот текст, дури и на Хаџиадем, на Каин му се предлага друго однесување.

Значи, од самиот текст може да се забележи дека авторот му дава на овој настан нова перспектива; ја менува љубомората за Божјата љубов во љубомора за родителската љубов, претворајќи го конфликтот во семеен социјален конфликт.

Во Хаџиадеми, дури и во третиот чин, продолжува да се дискутира за прашањето за подароците. Во овој чин Адам и Ева го објаснуваат и фактот на отфрлање на дарот на Каин, кој според нив *не бил добар*. Дури и на почетокот на третата сцена, за разлика од библиската приказна, Каин носи плод за Адам и Ева и повторно е одбиен. Овој чин ги продлабочува уште повеќе дилемите, приговорите, обвинувањата ... помеѓу ликовите. Иако Абел се прикажува како апологет на Каин, предупредувајќи ги своите родители дека тие самите го поттикнуваат непријателството меѓу двајцата браќа, Каин не сфаќа дека Абел го сака со сето срце, па затоа вели: *„Не сакам да ме сакаш; подобро мразиме. Само така ќе најдам мир во моето срце“*.

Каин и Абел, имајќи различни односи со нивните родители, воспоставуваат посебни односи едни со други, за конечно да предизвикаат несогласување, нетрпеливост.⁵²⁴ Каин не може да се помири со среќата на Абел, кого не може да го види како рамноправен и присутен во животот. Освен тоа, Каин прогласува непријателство кон Абел и го гледа своето спасение во неговата смрт, па затоа свесно одлучува да го уништи, велејќи:

Po nuk ta mori jetën Perëndija,
Unë do ta marr ty vetë me duart e miја.⁵²⁵

*Ако Господ не ти го одземе животот,
Јас ќе ти го одземам со сопствени раце.*

Овој повик на Каин покажува дека недоразбирањето се движи кон врвот и дека трагедијата ќе биде неизбежна. Во третата сцена на петтиот и последниот чин, Каин ја објавува смртта на Абел. Авторот останува верен на библиски хипотекст при презентирање на настанот, почитувајќи го неговиот автентичен тек:

⁵²⁴ Sabri Hamiti, *Tema shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1993, 63.

⁵²⁵ Haxhiademi, *Vepra 2*, 202 (Чин четврт , прва сцена).

Нaxhiademi, *Abeli*, V.3:

Kaini: Abeli vdiq dhe mâ nuk do t'ket' jetë,

Se ra prej shkambit atje lark tatpjetë.

Adami: Më thuëj Kain, n'kët' koh' ti ku qëndrove?

Pse birin ton' dhe vllan tand s'e shpëtove?

Kaini: Pse un për vllan duhet t'jem kujdestar?

Adami: Por vrasës i t'yt vllai je, mor i mjerë.

(...)

Pohoje pra, i poshtun; pse e vrave

Kaini: Pse paç të vramë zemrën un prej jush,

Prandaj për t'humbë ate mendja m'u mbush.

Bibla, Zanafilla 4:8-10

Хаџиадеми *Абели*, V.3:

Каин: Абел умре и нема да има повеќе живот,

Падна од карпите, таму горе кај бездната.

Адам: Кажи ми Каин, тоа време кај беше ти?

Зошто нашиот син, твојот брат не го спаси

Каин: Зошто јас на брат ми чувар треба да бидам?

Адам: но ти си убиецот на твојот брат, очајнику .

(...)

Значи потврди, проклетнику: зошто го уби

Каин: Затоа што од вас ми е убиено срцето,

Затоа, за да го убијам него, так бев убеден.

Библијата, Битие 4: 8-10

Каин му рекол на својот брат Абели: „Да излеземе надвор!“ Кога се сретнале крај полето, Каин му се фрлил на својот брат и го задушил. Тогаш Бог го прашал Каин: „Ова е твојот брат Абел?“ Тој одговори: „Не знам. Зошто да не сум можеби чувар на мојот брат?“, Бог рече: „Но што направи?! Крвта на твојот брат вика кон мене од земјата.“

Дури и клетвата на Адам за Каин, на крајот на трагедијата, има основа, е преземена во библискиот текст, во Битие 4: 11-12:

Затоа, биди проколнат и исфрлен од нивата, што ја отвори устата и ја проголта крвта на твојот брат, што беше пролеана од твојата рака. Кога ќе ја работиш земјата, таа веќе нема да ти ги даде своите плодови. Ќе бидеш скитник и влекач над земјата.

Нахиадеми, Абели, V.3:

Qofsh i mallkuë, i poshtun, ti për jetë;
Prej nesh edhe prej Zotit të vërtetë.
Zemra e jote kurr mos paft gëzime;
N'mjerimin tand na gjetshim ngushullime.
Ti qi na dhe për pleqëni kët' tmerr,
Të bift n'vend t'grunit n'arën tande ferr'.
Jo vetëm ti por edhe fëmijt tuej,
Mënin e madhe paçin të gjithkuej.
Paçin bashk' me urrejtjen e njerzis,
Mallkimet e Krijuesit të gjithsis.

Хациадеми, Абели, V.3:

*Биди проколнат, презирен, ти за век;
Од нас и од вистинскиот Бог.
Твоето срце никогаш радост да не види;
Во твојата беда ние утеха да најдеме.
Ти што на старост ни го даде овој ужас,
Наместо жито во твојата нива некол да никне.
Не само на тебе, туку и на твоите деца,
Презир голем да видат од секого
Да живеат заедно со омразата на човештвото
Со Проклетството на Создателот на универзумот.*

Очигледно, убиецот е убиеното срце, омразата, додека проклетството на Адам е човечко, земно, наспроти библиското проклетство, што е божествено, небесно. Драмата од небесното општество се спушта, преминува во човечкото општество, обележувајќи ја првата смрт, која во исто време е и првото убиство, водено од мотиви на љубомора, завист, алчност, себичност, нетолеранција, омраза. Метафората на митот за братоубиство авторот ја преименува и контекстуализира во околностите на албанското општество во тоа време.

5.5.2.2. Ликовите

Ликовите на делото, не само по имиња, туку и како карактери одговараат на библиските карактери. Преку нив авторот дава соживот на доброто и злото во душата на луѓето. Во ликот на Адам, авторот ги изработил карактеристиките на човекот свесен за направените грешки, на разочараниот, измамениот човек кој се согласи со постапките на Ева, која се претставува како библиски симбол на гревот, како подложна на инстинкти, на страстите, како *иницијатор* на кавгите меѓу синовите, субјективна во *давањето љубов кон синовите*.⁵²⁶ Каин карактеризира како фигура лишена од божествени квалитети, но чие однесување го диктираат Ева и Адам. Можеби тие се одговорни да го обликуваат како лик. Во него авторот ги синтетизира својствата на себичната, љубоморната, завидливата, неблагодарната, полна омраза и убиствената личност. Каин е всушност ликот што ја создава драмата. Ликот на Абел е спротивно од ликот на Каин. Неговото однесување се заснова на христијанските принципи; ги има боите на бесконечната љубов, на разбирањето, на прошката итн. Во основата на неговиот светоглед се наоѓа братската љубов, која покрај тоа што се протега на семејната димензија, во поширока смисла мора да се види и на национално и на светско ниво. Карактеристиките што го опишуваат Абел потсетуваат на ликот на Христос. Така, крвта на Абели е архетип на скапоцената Христова крв, која била пролеана за помилување на гревовите (види: Евангелие според Матеј 23:35); жртвувањето на јагне на Господа од Абел (за родителите во делото на Хаџиадем), ја утврдува конечната и совршена жртва на Христа (Јагнето Божјо, Евангелието според Јован, 1:29). Абел е првиот маченик и првиот човек што неправедно бил убиен и првиот човек што го разбрал концептот на жртвување. Тој бил првиот човек што доживеал, според вера, дека преку невината крв на јагнето, грешникот станува праведен пред Бога (Евреите 11: 4). Жртвата на

⁵²⁶ Agim Leka, *цитирано дело*, 162.

Абел е архетип на последната и совршена жртва на Христос. Злобноста на Каин не го замолчил Абел (во дело), исто како што Калварија не го замолчил Христа (во Библијата).⁵²⁷

Приказната од делото на Хациадеми силно се совпаѓа со библискиот мит за првото човечко семејство (раскажано во *Стариот завет*), каде се издвојуваат семејните односи. Содржината на драмската песна „Абел“, преку бројни пораки, покрај религиозната, етичката, филозофската и социјалната мисла, комбинира елементи на симболиката, реални слики за животот и за социјално-историските односи меѓу Албанците, преку кои - како што вели самиот автор во предговорот - тој сакал да „обработи една социјална рана“.⁵²⁸

⁵²⁷Види: Yuri Leveratto, *Il sacrificio di Abele, archetipo di Gesù Cristo*, <http://yurileveratto2.blogspot.com/2017/11/il-sacrificio-di-abele-archetipo-di.html>

⁵²⁸ Nebi Islami, *Historia dhe poetika e dramës shqiptare (1886-1996) I*, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Arteve, Art Qendra, Prishtinë, 2003, 114.

5.6. Митруш Кутели

5.6.1. Голема е несреќата на гревот под светлината на Светото писмо

Во последното негово дело *Голема е тежината на гревот*⁵²⁹, Кутели се осврнува на темата човечка љубов соочена со божествената љубов за да ја тестира нејзината моќ. Во овој вид приказни Кутели се појавува како длабоко олицетворение на христијанската љубов во книжевноста. Во овој вид проза, творештвото на Кутели достигнува највисок степен на навлезеност во духовниот свет, како и во развивањето на албанскиот јазик со дотогаш несвојствени начини на пишување на молитви, односно на духовно пишување.⁵³⁰

Романот има едноставна тема што се издига над две рани легенди. Како централна фигура во романот е еден свештеник, Тат Тануши, за кого се карактеристични поврзаноста со возвишениот дух на Светото писмо и силниот и непопустлив илирски карактер. Тат Тануши љубел еднаш во животот и љубел со сета моќ на својата душа и тело: Калијен (Наоми од Галилеја во Јудеја). Нејзината смрт му предизвикала неопислива болка на Тат, толку многу што *тој му замерил на Бога: „И Господ уште еднаш му го напиша тоа како грев...”*⁵³¹ По ова непријателство со Господ, Тат се оддалечил; згрешил и паднал во грев, најпрво со мислите, потоа газејќи по неговата љубов и по идеалните и светите учења што ги добил, паѓајќи во преградките на друга:

*Gruaja e pushtoi me krahët e saj trupin e tij (...) edhe si u ngrit në majë të thonjve i preku atij buzët me buzët e saj. (...) Asohere shtëpia e Tat Tanushit u mbush si me erë lulesh që turbullojnë gjakun. Dhe bota u shemb me zhurmë të madhe. Dhe ranë gjithë faltoret. Dhe ranë gjithë kryqet. Sepse Tat Tanushi (...) kreu mëkatit e madh të mishit, brenda në shtëpinë e tij, përpara korave dhe të gdhendurave me fytyrën e Kalijes. (...). Pa djalli që kish marrë asohere fytyrë e shtat gruaja për ta hedhur atë në ferr u kthye në shtëpinë e saj duke lënë tridhjetë copë argjendi (...) Ato ishin çmimi i humbjes së tij, prandaj ai i hodhi në tokë. Dhe përnjëmend Tat Tanushi u mendua ta ndjekë rrugën e Judës Iskariot, duke u varur në degën e një peme.*⁵³²

(Жената го фати со нејзините преградки неговото тело (...) и додека се крена на врвот на ноќтите, со усните ги допре неговите усни. (...) Во тоа време куќата на Тат Тануш беше исполнета со мирис на цвеќе што ја разбранува крвта.

⁵²⁹ Авторот го завршил неговото дело во 1947, додека за прв пат е издадено во 1993 година.

⁵³⁰ Sabri Hamiti, *Letërsia moderne shqiptare*, Albas, Tiranë, 2000, 128.

⁵³¹ Mitrush Kuteli, *E madhe është gjëta e mëkatit*, Shtëpia botuese “Mitrush Kuteli“, Tiranë, 2000, 29.

⁵³² *Исто така*, 36-37. Дури и Јуда Искариот добил 30 сребреници за предавство на Христос и потоа бил обесен на дрво. Види: *Мт* 26:48-49, 27:4-5.

И светот се сруши со голема бука. И сите храмови паднаа. И паднаа сите крстови. Затоа што Тат Тануши (...) го стори најголемиот грев на телото, внатре во својата куќа, пред трупците и резбите со лицето на Калија. (...) Го виде гаволот кој тогаш го заведе лицето и вратот на жената за да го фрли во пеколот, се врати во неговата куќа оставајќи триесет сребрени парчиња (...) Тие беа цената на неговиот пораз, на тој ги фрли на земја. И навистина, се сметаше дека Тат Тануши го следи патот на Јуда Искариот, висејќи на гранката на едно дрво.)

Тој сабајлето влезе во црквата, но додека се сети на она што го сторил, Тат го прашал своето срце трипати дали е во право да застане таму пред Господ, а трипати од сидовите на храмот го слушнал истиот одговор: “*Nuk je i drejtë!*” (“Не си праведен!”) и “*Kurrë mos vdeksh!*”⁵³³ (“Никогаш не умирај!”)

Потоа започнува најголемата несреќа на неговиот грев. Тат Тануш е осуден од Бога на бесмртност. Ова е најважниот елемент што ја прави поделбата на романот на *пред и по гревот*. Се разбира, ова не е шематска поделба, туку поделба која ни нуди не само настани, туку и доста необични околности, времиња и карактери. Токму во оваа премиса - конфликт, Кутели го издигнува своето дело. Тој е некаков посебен и оригинален конфликт и тоа е решението на овој конфликт, поточно неговите решенија. Ова е затоа што писателот му дава двојно решение на овој конфликт. Бог прво го осудува, а потоа му простува на Тат Тануши. Тоа решение е не само убедливо, туку и доста мотивирано во однос на религијата. Душа која се бунтува со Бога и ја нарушува светоста на верата во него, управувана само од љубов; тело кое греша, веќе газејќи по светоста и љубовта и, покрај него, Бог што го казнува гревот и му простува на грешникот (го прави фатален, Тат); прошката, секогаш во согласност со христијанската визија и концепт.

Неоспорно е присуството на божественото и на Бога во делото на Кутели. Очигледно е од почеток до крајот на делото. Дури и во однос на неговото формирање и поглед на светот, како што е добро познато, Кутели бил обожавател на *Светата книга*. Во автобиографските белешки се наведува дека неговите учители од областа на јазикот, меѓу другите, биле *Новиот завет* и *Стариот завет*, преведени од Кристофориди и Фан Ноли.

Во албанската литература, Кутели не само што се занимава единствено со концептот на Бог и божественото, туку го крева човекот до висина со Бога: Човекот на Кутели, откако ќе се прочисти, им зборува на ангелите. Овој човек е изграден врз филозофијата на

⁵³³ Исто така, 38. Во Библијата читаме дека Исус трипати го прашал Петар дали го сака (Јован 21:15-17), а исто така и за Петар кој трипати се одрекол од Христос (Јован 18:15,25-27)..

Православната црква, на тезата, на доктрината за човекот бог, човекот на висина со Бога. Така, на крајот од приказната, Тат Тануши и Бог се извинуваат еден на друг.⁵³⁴

Номи, што на хебрејски значи убава, слатка⁵³⁵ „среќа/радост на животот“, доаѓа во рацете на Тат Тануши и го менува своето име во Калија. Според библиската традиција, Номи била сопруга на Елимелк⁵³⁶, која по смртта на двете деца, го сменила името во Мара⁵³⁷, што на хебрејски значи јадна. Името Калија има и значење што ја објаснува идната судбина на Наоми. Всушност, ова име потекнува од санскритскиот збор *Kalī*, што значи – она што е време или она што е црно - што е смрт. Оваа промена не изгледа ненамерна од страна на Кутели, со оглед на смртта на Калија. Нејзината фигура е двојна, исто како и имињата што ги има, и како што вели авторот: „*Ajo kish po në atë kohë edhe bukurinë e të vdekurit, edhe të të gjallit.*“⁵³⁸ („Таа во тоа време ја имаше и убавината на мртвите и убавината на живите.“)

Значи, во една приказна што започнува во античките земји на Илирија, имаме скок во земниот рај, каде Ева и Адам од тоа време, се двајца луѓе кои залудно се обидуваат да го изолираат светот од својата среќа. Колку стануваат поконкретни нивните чувства и болките на Тат Тануши, толку повеќе на читателот му се чини како да се лизга во фанатичен свет, каде што зборовите не се ставаат еден по друг, туку жуборкаат како планински потоци што удираат во визуелната и духовната перцепција. Спиењето и пијењето вино служат како контактни врати со фантастичното. Преку сонот, ониричната визија на Тат Тануши ја претскажува иднината, и бидејќи се реализира предвидување за смртта на Калија, се чини дека сите фантастични елементи се оправдани како неспорна реалност: *Qau me zhurmë sa kumboi gjithë kisha. Atëherë zëri i altarit pushoi, kandilat e ulën dritën dhe Kalija nuk ish në krahët e tija më shumë se një skelet. Sytë e saj të bukur u bënë dy vrime të errëta...Binte erë dhë e vdekje si bien erë varret e vjetër kur hapen.*⁵³⁹ (Тој плачеше силно се додека не засвони целата црква. Тогаш звукот на олтарот престана, кандилата се затемнија, а Калија во неговите раце не беше повеќе од скелет. Нејзините убави очи се претворија во две темни дупки... Мирисаше на земја и смрт како што мирисаат старите гробници кога ќе се отворат.)

Виното служи како концепција на фантазии што веќе не се такви кога се раскажуваат и оживуваат во приказната. Библиската приказна за монсињор Никанори доаѓа откако ќе се

⁵³⁴ Sadik Bejko, *Takimi i Kutelit me Tolstoin...* <https://alb-spirit.com/2018/02/20/sadik-bejko-takimi-kutelit-tolstoin/>.

⁵³⁵ *Libri i Rutës 1:20.*

⁵³⁶ *Исто таму, 1:2.*

⁵³⁷ *Исто таму, 1:20.*

⁵³⁸ Mitrush Kuteli, *E madhe është gjëma e mëkatit*, Shtëpia botuese „Apollonia“, Tiranë, 1996, 17.

⁵³⁹ *Исто таму, 23.*

судрат стаклените чаши и виното се прелева во неговата крв: *Si tha këto, Imzot Nikanori, i pari, dhe Tat Tanushi, i dyti, ngritnë qelqet e pinë.*⁵⁴⁰(*Како што рекоа овие, првиот монсињор Никанори и вториот Тат Тануши ги креваат чашите и пијат.*)

Реализацијата на библиската атмосфера, на божествениот проект, спротивно на човечките чувства и импулси, предизвикува да имаме меѓусебни спротивставени односи. Можеме да споменеме живот-смрт; скршена младост во средната вечна младост; физичка конфузија-духовна конфузија, чиста љубов-земен грев, итн. Сепак, „најгрешното“ суштество меѓу двајцата љубовници, станува Тат Тануши, бидејќи тој успева видливо да ја разликува својата драга, давајќи му го првото место на Бога, нешто што Калија не може ни да го замисли, па дури и го прекорува како склоност на Тат Тануши.

*- Kalija e vështronte duke buzëqeshur dhe priste - Dua të them, Noemi, se të dua kaq shumë, kaq shumë... - Dhe sa herë të tjera të ma thuash aq më shumë et do të kem ta dëgjoj. Ai vazhdoi sikur s'e pat dëgjuar fare. - ... dhe s'ka gjë tjetër as në dhe, as në qiell, as në ujëra që ta dua sa ty. - Tan!, i thirri Kalija. - Ai nuk u përgjigj po e mori në krahë dhe e ngjiti gjer në degët e bajameve.*⁵⁴¹(*- Калија го посматраше насмеана и чекаше - Сакам да кажам, Ноеми, дека многу те сакам, толку многу... - И колку повеќе пати ми кажуваш, толку повеќе ќе треба да го слушам. Тој продолжи како воопшто да не ја чул. - ... и не постои ништо ни на земјата, ни во рајот, ни во водата, за да го сакам колку што тебе те сакам. - Тан!, извика Калија. - Тој не одговори, туку ја зеде во рацете ѝ ја качи на бадемовите гранките.)*

Ако се обидеме да го “слушнеме“ гласот на Калија во рамките на ова парче од приказната, многу добро ќе разбереме дека тој носи повеќе од еден укор. Стравот од Бог го наведува Тат да обрне внимание на неговите зборови, а токму недостатокот на овој страв го тера Тат да не обрнува внимание на нејзиното повикување. Калија е жедна да слушне огнени изрази на љубов, но не до тој степен да се согласи да стане предмет на обожавање на нејзиниот сопруг. Прикажано ни е едно битие чија совест и желба е да се избегне повикот на внатрешниот глас. Урата (но не и Тат) добро знае да го издвои она што е грешно од она што е правилно, но неговата склоност не оди кон второто, и, следствено, тој греша. Самата Урата, препознавајќи ја оваа тенденција на Тат, му се моли на Бога да не го напише како грев. На некој начин, Тат Тануши се чини дека сака да промени нешто според божјиот суд, во врска со она што се смета за грешно. Урата ни се појавува слеп дури и во оптиката на

⁵⁴⁰ Mitrush Kutel, *E madhe...* Tiranë, 2000, 47.

⁵⁴¹ Mitrush Kuteli, *E madhe është gjëma e mëkatit*, Sh.b. “Apollonia”, Tiranë, 1996, 20.

неговиот поглед кон реалноста на смртта. Кога го опишува изгледот што Калија го имала по болеста, нараторот не ни нуди леден и безживотен портрет, туку вели дека бил опкружен со жива светлина.⁵⁴² “*Fytyra e saj vishej me një pah drite si drita e hënës mbi ujëra. Po drita e hënës është pa jetë, kurse drita që mbulonte fytyrën e Kalijes ishte e gjallë. Ajo kish po në atë kohë edhe bukurinë e të vdekurit edhe bukurinë e të gjallit*“.⁵⁴³ (“*Нејзиното лице беше покриено со блесок на светлина како светлината на месечината на водата. Да, месечината е безживотна, а светлината што го покри лицето на Калија беше жива. Таа во тоа време ја имаше и убавината на мртвите и убавината на живите*“).

Драмата на Тат Тануши, како таква, е тешка, претешка и донекаде “трагична“, но сепак останува во рамките на неговите напори, силни и двојни, да се соочи и надмине. Велиме двојни, затоа што од една страна е обид да се соочиме со последиците од казната што му е дадена од Бога (физички напор) и од друга страна напор за катарза, да ја врати претходната позиција (напор и духовно страдање). Затоа и нивната казна (што е двојна - од Бога и од самиот грешник) започнува со она што авторот го нарекува тешко. Сметаме дека овде несреќата е суштински многу голема на моралниот план на овој лик (Тат) во споредба со религиозниот. На крајот, Бог (судијата) го казнува грешникот, а осудениот - гревот, во однос на човекот од религија и човекот⁵⁴⁴.

Приказната за Тат Тануши е болна и моќна приказна за човечката љубов. Тој е скапоцен камен на елегично духовно пишување. Авторот создал антологиски карактер на албанската литература. Доказот за издржливоста на човекот во однос на животот и смртта преку земната љубов е најтешкиот доказ за побожниот човек. Во поглед на животот, ова е потешок тест за побожниот човек. Во животниот поглед, ова е невиден тест, според канонското христијанско гледиште, тоа е морална параболо. Затоа, има три дела и може да се чита на три нивоа. Првиот, најдолг и најосновен, сочувствително ја опишува човечката љубов, со најживописните, еротски бои, споредливи со *Песните на Соломон*. Ова е дел од моќта на реалниот живот. Вториот дел е конструиран преку текстовите на библиските алегории и има едно морално значење. Третиот дел е конструиран со симболичен текст и покажува откровение и спасение⁵⁴⁵.

⁵⁴² Alisa Velaj, *Katharsisi (II)*, revista Haemus, Bukuresht, <http://revistahaemus.blogspot.com/2009/12/alisa-velaj-katharsisi-ii.html>

⁵⁴³ Mitrush Kuteli, *E madhe është gjëma e mëkatit*, Sh.b. „Apollonia“, Tiranë, 1996, 22

⁵⁴⁴ Spiro Gjoni, *Shtegtim në jetën dhe veprën e Mitrush Kutelit*, West Print, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2009, 65-66.

⁵⁴⁵ Sabri Hamiti, *Letërsia moderne shqipe*, UET-Press, Tiranë, 2009, 363.

5.6.2. Песна на песните како внатрешен текст

Истакнатиот претставник на јудаизмот, Раби Акиба (починат 135 н.е.), рекол дека целиот свет не е достоин за денот на кој *Šir hašširim* – *Песна на песните му беше подарена на Израел*.⁵⁴⁶ Не само што е најубава песна (ова е значењето на насловот на оригиналот кога се преведува буквално), туку, како што би рекол научникот Никола Хохњец, таа е највозвишената песна.⁵⁴⁷

Независно од многубројните различни толкувања, *Песната на песните* со својата содржина, возвишено изразување и поетски слики, секогаш привлекувала поети, мистици, уметници од сите видови, теолози од различни религии, итн. Таа е ремек-дело надвор од секоја дискусија, кое Кутели многу добро го познавал.

Новелата *Голема е тежината...* е прекрасна комбинација на народната традиција, легендите со библискиот текст. Песната во рамките на творештвото на Кутели не останува само библиска референца, туку добива посебно значење. Повеќеслојниот карактер на содржината на *Песната*, авторот маестрално го користи во делото. *Песната*, преку густ и бесконечно поетски јазик, ја изразува и конкретната и духовната и божествена љубов на Тат Тануши кон Калија; љубовта како реалност создадена од Бога. Тат со рецитирање на стиховите на *Песната*, не само што ја искажал својата љубов кон Калија, не само што ја негувал таа љубов, подигајќи ја на етерични полиња, туку, истовремено, ја отворил дилемата меѓу земното задоволство и пијанството со божествена посветеност.⁵⁴⁸ На убавината на Калија ѝ се дава повеќе светлина и оган, а возбудливите стихови на Соломон ја прават повеќе посакувана. Преку *Песната*, авторот го надополнил ликот на Тат како лик и ѝ дал насока на приказната, поголема живост и живот на делото, правејќи го уште поприватно во однос на идеоуметничкиот и естетскиот поглед. Сега, Тат, кој го заборава Евангелието, ја става љубовта кон Калија пред љубовта кон Бога:

Noemi, dua të ta them një gjë të re që s'ta kam thënë kurrë. Një të fshehtë të vulosur me shumë vula.

- *Dua të them, Noemi, se të dua kaq shumë, kaq shumë...*

*... dhe s'ka tjetër gjë as në dhe, as në qiell, as në ujëra që ta dua sa ty.*⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Види: Anton N. Berisha, *Kënga e këngëve – kryevepër poetike e dashurisë dhe e jetës. Me përkthimin e ri të tekstit*, Faik Konica, Prishtinë, 2015, 14.

⁵⁴⁷ Nikola Hohnjec, *Tri biblijske filozofije života*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003, 74.

⁵⁴⁸ Shaban Sinani *Për letërsinë shqipe të shekullit të 20-të*, Naimi, Tiranë, 2008, 85.

⁵⁴⁹ Kuteli, *E madhe...*, Tiranë, 200, 20-21.

(Ноеми, сакам да кажам нешто ново што никогаш не сум го кажал. Една тајна запечатена со многу печати.

- *Сакам да кажам, Ноеми, дека многу те сакам, толку многу...*

... и непостои ништо ни на земјата, ниту на небото, ниту во водата, за да го сакам колку што тебе те сакам.)

Склон кон страста, дури и кога се чувствува во искушение од присуството на дамата од градот, Тат ги изговара стиховите на *Песната на песните*, во кои доминираат еротиката и сензуалноста. Така, станува многу влијателно, ако не и одредница на однесувањето на Тат, кое ќе биде казнето со бесмртност. По овој момент, *Песната на песните* престанува да се пее.

Во прилог стиховите на *Песна на песните* во делото:

Убава си пријателке моја, / E bukur je miksha ime,

Убава си. / e bukur je.

Твоите очи како на гулабот... / Sytë e tu si të pëllumbit...

...

Колку се слатки милувањата / Sa të ëmbla janë përkëdheljet

твои, другарке, сестро моја; / e tua, o shoqeza, motra ime;

Попријатни од виното се / Më të këndshme se vera janë

твоите милувања. / përkëdheljet e tua.

И мирисот на твоето тело ги поминува / Dhe era e shtatit tënt i kalon

сите мириси. / të gjitha aromat.

...

Како медено саќето се усните / Si hoji i mjaltës janë buzët

твои, пријателке моја, сестро моја; / e tua, o shoqeza, motra ime

Ти со мед си го намазила јазикот твој / Ti mjaltë ke ndënë gjuhën tënde

И мирисот на твојата облека / Dhe era e veshjes tënde

како ветерот на Либан. / Dhe era e veshjes tënde

...

Ти си градински извор, / Një kua kopshti je ti,

Извор со жива вода / Një kua me ujë të gjallë

Што тече од Либан. / Që derdhet nga Libani.

...

Разбуди се ти северно ветре, издигни се / Zgjohe ti erë e veriut, ngrehu

Ти јужно ветре / ti erë e jugës,
И дувај во мојата градина / Dhe fryni në kopshtin tim
За да ми надојдат мирисите. / Që të më vijnë aromat.

...

Колку си убава и колку брилијантна си, / Sa e bukur dhe sa e bryllët je ti,
О моја девојко полна со благодат; / O vasha ime plot hire;
Твоите коси виолетови, / Flokët e tua janë si purpurta,
Еден крал е врзан во твоите плетенки; / Një mbret rri i lidhur në gërshetat e tua;
Твојот раст е како палма, / Shtati yt i ngjan palmierit,
Твоите гради се како грозје; / Sisët e tua janë si rrushi;
Си реков: / Thashë me veten time:
О, ако се искачам на палмата, / Oh, sikur të ngjitem në palmier,
Да ги собирам нејзините плодови! / Të vjel pemët e tija!

...

Да бринета сум, да убава, / E zeshkë jam, po e bukur,
Ќерка на Ерусалим; / O vasha të Jeruzalemit;
Темна како кедрите на Кедар, / E zeshkë si tendat e Kedarit,
Убави како теписите од Соломон. / E bukur si qilimat e Sollomonit.

...

Нека дојде мојот сакан, / Le të vijë i dashuri im
Во неговата градина / Në kopshtin e tij
И да ги јаде плодовите / Dhe le të hajë nga pemët
Од неговите дрвја. / E drurëve të tij.

...

Влегов во мојата градина / Hyra në kopshtin tim
Другарке, сестро моја; / o shoqeza, motra ime;
И јадев тревки и билки / Dhe vola zmir e barëra
миризливи/me erë
Го изедов саќето и медот мој, / Dhe hëngra hojin dhe mjaltin tim.
Го испив вино и млекото мое / Dhe piva verën dhe qumështin tim.

...

Твоите две гради како / Të dy sisët e tua si
две газели птици близначки. / dy zogj binjakë të gazelës.

...

Бакни ме со бакнежите од твојата уста! / Të më puthë me të puthurat e gojës së saj!

Зашто твоите милувања се послатки од виното; / Sepse më të ëmbla janë përkëdheljet
e tua se vera;

...

Твоите две гради како две газели птици. / Të dy sisët e tua si dy zogj të gazelës,

...

Твоите коси како стадо кози што пасат во Галад, / Flokët e tua si një tufë dhi që
kullosin në Galaad,

...

Врати се, врати се, Шулами! / Kthehu, kthehu, Shulamitë!

...

Затоа што силна како смртта е љубовта! / Sepse e fortë si vdekja është dashuria!

ЗАКЛУЧОК

Библијата, Книгата на книгите, книжевноста на литературата, како прва книга во историјата на книжевноста, има влијание секаде во светот, а особено во западната култура и цивилизација. Навистина, таа лежи во основата, во основата на оваа цивилизација. Затоа, не случајно многу западни литератури го започнаа своето заживување токму на фрагменти од Библијата, како што е случајот и со албанската литература. Во овој контекст, ако ја сметаме илирската книжевност и ја сметаме за литература на предците на Албанците, тогаш почетоците на албанската литература воопшто и на таа во контекст со Библијата особено, може да се најдат во IV век, токму во делата на свети Јероним Илир и Никет Дардан.

Гледајќи ја албанската литература во контекст на Библијата, разбираме дека во сите периоди од нејзиниот развој, како што забележува истражувачот Исак Ахмети⁵⁵⁰, првиот парамодел и паратекст го имал библискиот хипотекст, библискиот дискурс на сите нивоа на литературно-естетското пишување, да го изведе ова пишување со акценти на ниво на тематски и семантички кодови, стилско-естетски, на ниво на литературен израз, низ вековите на пишувањето на албанската литература, преобразувајќи се во сите книжевни периоди, да стане училишна литература во албанската литература, референца и модел на ниво на трансформација на внатрешната и надворешната книжевна структура.

За да се пишува за литературни дела засновани или во корелација со библиска тема е предизвик сам по себе. Иако во западните студии, односот меѓу книжевноста и **Светото писмо** се смета за нешто сосема нормално и природно, во албанските студии односот меѓу *албанската литература - Библијата* честопати бил причина за погрешни толкувања на делата на различни автори. Делата кои сами по себе ги опфаќале и обработувале библиски теми, мотиви и теми, истражувачите ги оквалификувале како религиозни, религиозни идеолошки дела и како такви, туѓи и неважни за албанската литература. Од друга страна, добро е познато дека Библијата е книгата која имала најголемо влијание не само на литературата, туку и на целата западна култура.

⁵⁵⁰ Види: Isak Ahmeti, *Letërsia shqiptare e Kosovës*, Lena, Prishtinë, 2021, 5-6.

Библскиот текст во албанската литература се појавува уште од неговата генеза, односно почнувајќи од *Формулата на Крштевањето* и продолжува и денес. Ова е една од главните појави на албанската литература како модел, гледана и анализирана како книжевна содржина и форма во темата - нашиот предмет наречен *Библски текст во албанската литература: од стара литература до реализам*.

Албанската литература е родена и развиена во многу тешки општествени, културни и политички услови: под османлиската окупација и периодот што следел по неа. Помеѓу 1462 година - кога е напишана *Формулата за крштевање* - до 1947 година - кога е напишана "Голем е ужасот на гревот" од Кутели, се случува низа настани во нашата национална историја; како што се докажа рушењето на албанската етничка припадност. Меѓу овие услови се раѓа и албанската литература, а заеднички именител што го карактеризира нејзиното раѓање и развој и што ја придружуваше во секое време, без никакво сомневање, беше влијанието на Библијата врз оваа литература. Ова историско-книжевно искуство во албанската литература го нарекуваме *библски текст*...

Преку овој труд "*Библскиот текст во албанската литература: од стара литература до реализам*" – структурирано и систематизирано во пет поглавја, успеавме да ги испитаме и презентираме делата на овие седумнаесет автори: Ѓон Бузукут, Лека Матранга, Пјетер Буди, Пјетер Богдани, Мухамет Кучуку, Јул Варибоба, Наум Веќилхарци, Јероним де Рада, Антон Сантори, Зеф Серембе, Зеф Скирои, Андон Зако Чајупи, Фан С. Ноли, Ѓерѓ Фишта, Миѓени, Етехем Хаџиадеми и Митруш Кутели.

Дела како што се: *Мисал, Христијанска доктрина, Чета на пророци, Света Богородица, Јусуф и Зелихаја, Израелци и Филистејци, Јуда Макавеј, Авел, Голем е ужасот на гревот*, но и други дела од горенаведените автори, ги споредивме и спротивставивме со Библијата. Во меѓувреме, оваа споредба ја истакнува интеркомуникацијата на албанската книжевност со Библијата; идентификација, ниво и присуство на библскиот текст во третираните дела. Така, во овој научен труд е истражено и користено истражувањето за тоа како библскиот текст се движел и како лексикон и како литература низ книжевните периоди; каква беше функцијата на овој текст во книжевните дела и каков е ставот на книжеvnата критика во однос на овие прашања. Како што произлегува од оваа студија, од една страна, има многу мотиви, теми, ликови, митови, фигури, симболи, метафори, стилски елементи итн., кои албанските писатели - албанската литература ги позајмиле од Библијата, а неточната оценка на истражувачите за оваа литература, од друга страна. Во книжевните дела на авторите од

првиот познат период на албанската литература доминантна е библиската содржина - библискиот текст добива номинативен статус, служејќи како радикална алтернатива на идеологијата и културата на османлискиот освојувач. Значи, библискиот текст добива екстра-книжевни конотации и слоеви. Албанските писатели од XVI-XVIII век, во согласност со околностите и барањата на тоа време, создавале различни дела, изразувајќи сличност со европската Ренесанса, која не била ограничена само на литературната дејност. Но, во овој период се создаваат дела кои се истакнуваат по добрите литературни вредности.

Во следните два книжевни периоди, статусот на библискиот текст се движи од епско-лирското кон симболичното, алегориското и метафоричното.

Исто така, преку овој труд откриваме дека не само историјата и фолклорот ја хранат литературата на албанскиот романтизам и реализам со теми и ликови; се случува оттаму да излезе некој литературен лик, кој го населува библискиот хоризонт и, не ретко, да навлезе во нашите животи, облечен во модерна облека и зборува на нашиот јазик, дури и на нашиот дијалект, како што се случува, со Авел на Хаџиадеми но задржувајќи ги структурните елементи на библискиот карактер.

Исто така, со оваа студија се обидуваме да извадиме на виделина каква е важноста на проучувањето, вреднувањето и правилното толкување на тој дел од албанската литература создаден и развиен во контекст на библискиот текст.

Потребно е обновено внимание на литературата создадена во врска со Библијата, која не ја гледа Библијата само како црковен и религиозен императив - како катехетички текст, во сопственост на црквата, туку како наследство на целото човештво и целосно легитимно да му се пристапи како на секое друго литературно дело.

Како дел од оваа студија, беа избрани оние автори и дела кои произлегуваат или се поврзани со Библијата, за кои сметавме дека имаат поголемо влијание, поддршка и интеркомуникација со Библијата и кои може да се сметаат за поважни за природата на проучувањето и за албанска литература. Дополнително, при изборот на авторите и делата за третман во ова истражување, како основа ја имавме нивната досегашна интерпретација од истражувачи, книжевни историчари и книжевни критичари.

Како што произлегува од третираната тема, ако албанските писатели биле под влијание на Библијата, тоа се случува затоа што самата Библија е складиште на разни и многубројни литературни материјали, работени и довршени до совршенство, па затоа е одлична литература.

Библијата - за разлика од другите книги - во текот на нејзиното формирање во различни периоди одржува витален однос не само со читателите и истражувачите на многу времиња, јазици и култури, кои на некој начин ја прават книгата секогаш нова и ја „надградуваат“ во одредени културни контексти. Таа ја препознава, како целина, вредноста и достоинството на секоја човечка култура, затоа е сосема природно албанските творци да комуницираат со Библијата, во која видно дека се разгрануваат голем број литературни жанрови, како соодветни модели кои треба да ги имаат како основа за по повод создавањето на нивните дела. Исто така, библискиот наратив покажа како книжевниот карактер на Библијата не е само украсен додаток, туку претставува суштински елемент за пренесување на пораката. Уште една причина албанските писатели да се потпрат на *Книгата на книгите*.

Мора да се каже дека, не ретко, судбината на албанскиот народ и Албанија се поврзуваат со библиски настани за да се извлечат одредени пораки кои го отсликуваат ставот на авторот во однос на времето. Како таква, со својата природа и можност за комуникација со сите времиња, со сите ситуации, како отворена книга која секогаш има тема да даде на литературата храна, која секогаш има некоја порака да пренесе, сосема е природно и повеќе од евидентно за присуството на библискиот текст во албанската литература.

Присуството на Библијата во албанската литература, пак, ја покажува не само нејзината ориентација, туку и нејзината припадност кон западната литература и култура воопшто. Таа растеше и се развиваше во заедничкото европско тло, заснована на заедничката библиска филозофија, која одигра фундаментална улога во духовниот, литературниот и културниот живот. Албанските книжевни дела создадени во однос на Библијата – обработени во нашиот труд, ни даваат поетски збор кој алудира, евоцира, отвора, предизвикува...

Врз основа на нашата работа: во делата и авторите што ги испитавме, откриваме дека присуството на Библијата во албанската литература, во која било форма, бара сеопфатно и континуирано проучување.

Книжевните истражувачи треба да станат почувствителни и повнимателни кон темелите и библиските слоеви на многу албански книжевни дела. Речиси и да нема литературно парче што нема библиска конотација и кое понатаму добива моќни културни и идентитетски значења и раслојувања. Затоа, резултатот од студијата ***Библискиот текст во албанската литература: од стара литература до реализам***, треба да обезбеди повратна информација за дизајнерите и изготвувачите на наставни програми било на предуниверзитетско или на универзитетско ниво.

SUMMARY

The Bible, the book of books, the literature of literature, as the first book in the field of literature, has had an influence everywhere in the world and especially in the Western civilization. Indeed, it stands in the base, as the cornerstone of this civilization. It is not accidental, therefore, that many literatures have started their revival exactly on fragments of the Bible, as it happens with Albanian literature. In this context, if we take into consideration the Illyrian literature and consider it as a literature of the ancestors of the Albanians, then we find the beginning of Albanian literature in general and in its context with the Bible in particular, in the fourth (IX) century, more precisely in the works of Saint Jerome the Illyrian and Niceta the Dardanian.

Viewing Albanian literature in the context of the Bible, we understand that in all its development periods, as noted by the scholar Isak Ahmeti⁵⁵¹, it had the biblical hypotext and discourse as a first premodel and pretext, in all levels of literature-aesthetic writing, for this writing to be derived with pronunciations at the level of thematic and semantic codes, stylistic-aesthetic, in the level of literature expression, throughout the centuries of the writing of the Albanian literature, transforming it in all literature periods, to become a literature school in the Albanian literature, a reference and premodel at the level of the transformation of the internal and external literature structure.

Writing about literature works, which are prepared on the basis of the biblical theme or in its correlation, is a challenge itself. Albeit in Western studies, the relation between the literature and Holy Writ is considered as something completely normal and natural, in Albanian studies, the Albanian Literature-Bible report has often become a cause of misinterpretation when it comes to works of different authors. The works that in itself have covered and dealt with biblical themes, motives and subjects have been considered as (ideologically) religious books and, as such, foreign and unimportant to Albanian literature. On the other hand, it is well-known that the Bible is the most influential book not only in literature but also in the whole culture of the West.

The biblical text appears in the origins of Albanian literature, starting with the “Formula e pagëzimit” (*Baptism Formula*) and continuing to this day. This is one of main features of Albanian

⁵⁵¹ See: Isak Ahmeti, *Letërsia shqiptare e Kosovës*, Lena, Prishtina, 2021, 5-6.

literature as a model, viewed and analysed as a literature form and content in the subject - our subject - called "The Biblical text in Albanian literature: from the old literature to the realism" ("Teksti biblik në letërsinë shqipe: prej letërsisë së vjetër te realizmi").

Albanian literature was born and developed in very difficult social, cultural and political conditions: under the Ottoman occupation and the period that followed it. Between 1462 - when "Formula e pagëzimit" was written - until 1974 - when Kuteli's "E madhe është gjëma e mëkatit" (*Great is the grain of sin*) was written, in our national history many events have happened; such as those attempting of the undoing of Albanian ethnicity. In such conditions, Albanian literature was born, meanwhile a common denominator that characterizes its birth and development and has accompanied it at all times, without any doubt, has been the influence of the Bible in this literature. We have called such historical-literature experience as biblical text.

Through the work, "Teksti biblik në letërsinë shqipe: prej letërsisë së vjetër te realizmi" - structured in seven chapters, we have been able to review and present the works of these seventeen authors: Gjon Buzuku, Lekë Matranga, Pjetër Budi, Pjetër Bogdani, Muhamet Kyçyku, Jul Variboba, Naum Veqilharxhi, Jeronim de Rada, Anton Santori, Zef Serembe, Zef Skiroi, Andon Zako Çajupi, Fan S. Noli, Gjergj Fishta, Migjeni, Etëhem Haxhiademi and Mitrush Kuteli.

We have compared with the Bible, works such as "Meshari", "Doktrina e krishterë", "Çeta e profetëve", "Gjella e Shën Mërisë Virgjër", "Jusufi e Zelihaja" "Izraelitë e Filistinë", "Juda Makabej", "Abeli", "E madhe është gjëma e mëkatit", but also other works from the aforementioned authors. From this comparison, there appears the intercommunication between Albanian literature and the Bible; identification, the level and the presence of the biblical text in the reviewed works. This way, this scientific work has observed how the biblical text moved as lexical and literary throughout literary periods; what was the function of this text in literature works and what is the position of literary criticism in regard with these matters. As it appears from this study, there are many motives, subjects, characters, myths, symbols, metaphors, stylistic elements etc., which Albanian writers - Albanian literature has borrowed from the Bible and, on the other hand, there is an incorrect assessment about this literature by researchers. Biblical content is dominant in the literary works of the authors belonging to the first known period of Albanian literature - biblical text attains a normative status, serving as a radical alternative against the ideology and culture of the Ottoman conqueror. Hence, biblical text attains even extra-literary connotations and layers. Albanian writers of XVI-XVIII centuries, in accordance with the circumstances and requirements of that time, created different works, expressing a similarity with

European Renaissance, which was not limited only in literary activities. In this period, works of great literary values were created.

In the two following literary periods, the biblical text status moves from epic-lyrical to symbolic, allegorical and metaphorical.

Furthermore, through this work, we conclude that not only history and folklore feed the literature of Albanian realism and romanticism with themes and characters; it happens that any literary character, that populates the biblical horizon, comes out from there and, not infrequently, invades our live, wearing modern clothes and speaking in our language and even our dialect, but retaining the structural elements of the biblical character, as it happens with Abel of Haxhiademi.

Moreover, with this work, we aim to bring to light the importance of the study, evaluation and right interpretation of that part of Albanian literature, created and developed in context with biblical text.

A renewed attention is needed to the literature created in relation to the Bible, which does not see the latter only as an ecclesiastical and religious imperative - as a catechetical text, owned by the church, but as a heritage of all humanity, and all legitimate to be approached like any other literary work.

As part of this work are chosen those authors and works derived from the Bible or in conjunction to it, for whom we have thought that have a greater influence, support and intercommunication with the Bible and which can be considered more important for the nature of study and for Albanian literature. In addition, in the case of selecting the authors and works for treatment in this research, we had as a basis their interpretation so far by researchers, literary historians and literary critics.

A direct result of the subject discussed is that if Albanian writers were influenced by the Bible, they were influenced by an excellent literature. This due to the Bible being a sum of various literary materials which were worked on and finished to perfection.

The Bible - unlike other books - throughout its formation through time maintains a vital relationship not only with readers and researchers of many times, languages and cultures, who in a way make the book always new, and "update it" in certain cultural contexts. It recognizes the value and dignity of every worldly culture as a whole, therefore the Albanian creators'

communication with the Bible was quite natural since the Bible withholds a number of literary genres branching out, which served as suitable models for the creation of their works. Additionally, the biblical narrative has shown how the literary character of the Bible is not simply a decorative accessory, but constitutes an essential element for the transmission of the message. One more reason for Albanian writers to rely on the Book of Books.

It should be said that, not infrequently, the destiny of the Albanian people and Albania interconnect with biblical events to draw out certain messages which reflect the author's position in relation to the time. As such, with its nature and possibility to communicate with all times, with all situations, like an open book that always has a subject to give to literature, that always has a message to convey, the presence of the biblical text in Albanian literature is quite natural and more than evident.

The presence of the Bible in Albanian literature, meanwhile, shows not only its orientation, but also its affiliation to Western literature and culture in general. It has grown and developed in the common European bed, based on the common biblical philosophy, which has played a fundamental role in spiritual, literary and cultural life. The Albanian literary works created in relation to the Bible - treated in our paper, give us a poetic word that alludes, evokes, opens, challenges...

Based on our work: in the works and authors that have been reviewed, we conclude that the presence of the Bible in Albanian literature, in whatever form, requires a comprehensive and continuous study.

Literature researchers should become more sensitive and attentive to the foundation and biblical layers of many Albanian literary works. There is hardly any piece of literature that does not have a biblical connotation and that, further, takes on powerful cultural and identity meanings and stratifications. Therefore, the result of the study "The biblical text in Albanian literature: from old literature to Realism", should provide reactions for curriculum developers and drafters either at the pre-university level or at the university level.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Ahmeti, Isak, *Kleri katolik shqiptar dhe letërsia*, Drita, Ferizaj, 1994.
2. Ahmeti, Isak, *Bibla në letërsinë shqiptare*, Gazeta Rilindja, Prishtinë, 1999.
3. Ahmeti, Isak, *Letërsia kishtare dhe filozofia e saj*, Ilyricum sacrum, Prishtinë, 2000.
4. Ahmeti, Isak, *Kur'ani në letërsinë shqiptare*, botim elektronik,
<https://shkoder.net/fjala/2006/iahmeti1.htm>
5. Ahmeti, Isak, *Letërsia shqiptare e Kosovës – rrugëtimi i saj në kontekst me Biblën*, во: *Poeta nascitur, historicus fit-ad honorem Zef Mirdita*, Albanisches Institut & Hrvatski institut za povijest, Albert Ramaj(Ed.) St.Gallen-Zagreb, 2013.
6. Ahmeti, Isak, *Letërsia shqiptare e Kosovës*, Lena, Prishtinë, 2021.
7. Aliu, Ali, *Rrjedhave të letërsisë*, Rilindja, Prishtinë, 1977.
8. Ali Aliu, *Artikuj kritikë*, Rilindja, Prishtinë, 1983.
9. Aliu, Ali, *Dëshmi letrare*, A.SH.A.K., Prishtinë, 2008.
10. Aliu, Ali, *Drama e dilemës*, во: *Noli, Vepra 7*. Rilindja, Prishtinë, 1988.
11. Aliu, Ali, *Dëshmi letrare*, Akademia e Shkencave dhe Arteve të Kosovës Prishtinë, 2008.
12. Aliu, Ali, *Rreth kritikës mbi veprën e Migjenit*, во: *Migjeni, Vepra 4*, zgjedhi e përgatiti për shtyp Ali Aliu, Rilindja, Prishtinë, 1997, 5.
13. Alfaro, Maria Jesus Martinez, *Intertextuality: origins and development of the concept*, во: *Atlantis*, Vol.18, No. 1/2, 1996, 268, AEDEAN: Asociacion espanola de estudios anglo-americanos, <http://faculty.weber.edu/cbergeson/quixote/martinez.pdf> .
14. Bala, Vehbi. *Fan S. Noli*. во: *Historia e letërsisë shqipe*, Prishtinë, Rilindja, 1989, 507.
15. Bala, Vehbi, *Migjeni - portret e monografi*, në: *Migjeni, Vepra 3*, Rilindja, Prishtinë, 1997.
16. Bala, Vehbi. *Gjergj Fishta jeta dhe vepra*, OMBRA GVG, Tiranë, 1998.
17. Barthes, Roland. *Aventura semiologjike*, përkthyer nga Rxhep Ismajli, Dukagjini, Pejë, 2008.
18. Bashota, Sali, *Kuteli*, Rilindja, Prishtinë, 1999.
19. Bejko, Sadik. *Takimi i Kutelit me Tolstoin...* <https://alb-spirit.com/2018/02/20/sadik-bejko-takimi-kutelit-tolstoin/>.
20. Bejko, Sadik. *Migjeni midis niçeanizmit dhe mesianizmit*, Tempulli, nr. 43, 9.
21. Belmonte, Vincenzo, *Introduzione - Opere religiose*, Francesco Antonio Santori, *OPERE RELIGIOSE*, Edizione del testo albanese e traduzione italiana a cura di Vincenzo Belmonte © 2018.

22. Beduli, Dhimitër, *Gjuha shqipe në kishë*, 6. <https://de.scribd.com/Gjuha-Shqipe-Ne-Kishe-Dh-Beduli-20-6-08>.
23. Berisha, Nikë, Anton, *Veçanti ligjërimesh poetike. Eurorilindja*, Tiranë, 1996.
24. Berisha, Anton, Nikë. *Burim drite e dashurie, antologji e poezisë së përshpirtshme shqipe 1618-1998*. Prishtinë: Shpresa, 1999.
25. Berisha, Anton, Nikë, *Gjymtime dhe shëmtime të letërsisë së arbëreshëve të Italisë*, Shpresa, Prishtinë, 2001.
26. Berisha, Anton, N., *Gjella e Shën Mëris Virgjër e Jul Varibobës*, parathënie bo: Jul Variboba, Gjella e Shën Mërisë, Faik Konica & Shpresa, Prishtinë, 2002.
27. Berisha, Nikë, Anton, *Vepër e qenies dhe qenësisë sonë. Vëzhgime mbi artin poetik të Fishtës*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2003.
28. Berisha, Nikë, Anton, *Njëmendësia e fjalëve (Mundësi interpretimesh letrare)*, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë, 2006.
29. Berisha, Nikë, Anton, *Interpretime të letërsisë së arbëreshëve të Italisë*, Luigi Pellegrini Editore, Cosenza, Italy, 2008.
30. Berisha, Nikë, Anton, *Vëzhgimet teorike dhe estetike të De Radës dhe të Fishtës*, Arbëria 07, Tiranë, 2011.
31. Berisha, Nikë, Anton, *Larmi vëzhgimesh letrare*, Faik Konica, Prishtinë, 2012.
32. Berisha, Nikë, Anton, *“Meshari”- vepër e hartuar nga Gjon Buzuku*, Faik Konica, Prishtinë, 2013.
33. Berisha, Nikë, Anton, *“Meshari”- vepër e hartuar nga Gjon Buzuku*, Comet Editor Press, Cosenza, 2014.
34. Berisha, N. Anton. *Kënga e këngëve – kryevepër poetike e dashurisë dhe e jetës. Me përkthimin e ri të tekstit*, Prishtinë: Faik Konica, 2015.
35. Berisha, Nikë, Anton. *Gjon Buzuku poeti ynë i parë*, Faik Konica, Prishtinë, 2016.
36. Berishaj, Anton, *Retorika dhe letrarësia*, Buzuku, Prishtinë, 2005.
37. Berishaj, Anton, *Letërsia performative*, Buzuku, Prishtinë, 2010.
38. *Besëlidhja e Re* (përkthyer nga Dom Simon Filipaj), Drita, Ferizaj, 1991.
39. *Besoj, katekizëm i vogël katolik*, Königstein im Taunus – Gjermani, 2002.
40. *Bibla*, përktheu, Dom Simon Filipaj, Ferizaj, Drita, 1994.
41. *Bibla*, përktheu dhe shtjelloi: Dom Simon Filipaj, Konferenca Ipeshkvore e Shqipërisë, Tiranë, 2011.

42. *Biblija – Stari i Novi Zavjet*, glavni urednici Jure Kaštelan...; prijevod Silvije Grubišić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1974.
43. Bihiku, Koço, *Një poezi e panjohur e Nolit*, во: *Vëzhgime metrike*, Rilindja, Prishtinë, 1978.
44. Bihiku, Koço, *Hulumtime të reja për F.S. Nolin*, Sh.B. Demokracia, Tiranë, 2001.
45. Bogdani, Pjetër, *Çeta e profetëve 1*, Rilindja, Prishtinë, 1989.
46. Bogdani, Pjetër, *Çeta e profetëve 2*, Drita, Prizren, 1997.
47. Bogdani, Pjetër, *Çeta e profetëve 1*, Drita, Prizren, 12016.
48. Bogdani, Pjetër, *Çeta e profetëve 2*, Drita, Prizren, 2016.
49. Brahimi, Razi, *Zef Serembe*, parathënie: *Zef Serembe, Vjersha*, Tiranë, 1962.
50. Bremond, Henri & Robert de Souza, *La poésie pure: avec Un débat sur la poésie*, Bernard Grasset, Paris, 1926.
51. Bronwen, Martin. Felizitas Ringham, *Key Terms in Semiotics*. Continuum, 2006.
52. Budi, Pjetër, *Dottrina christiana*, Propaganda Fide, Roma, 1664.
53. Budi, Pjetër, *Dottrina christiana*, Propaganda Fide, Roma, 1868.
54. Budi, Pjetër, *Vepra*, Prishtinë, 1989.
55. Budi, Pjetër, *Poezi*, ASHAK, Prishtinë, 2006.
56. Buzuku, *Meshari*, botim kritik i punuar nga Eqrem Çabej, Universiteti Shtetëror i Tiranës – Instituti i Historisë e i Gjuhësisë, Tiranë, 1968.
57. Buzuku, *Meshari*, botim kritik i punuar nga Eqrem Çabej, Rilindja, Prishtinë, 1988.
58. Buzuku, Gjon. *Meshari*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
59. Buzhala, Prend, *Gjon Buzuku, ndër kryeheronjtë e kulturës (Metaforat e «Mesharit» të Dom Gjon Buzkut)*, <http://www.drita.info/2017/01/05/gjon-buzuku-nder-kryeheronjte-e-kultures/>
60. *Vangjeli* i pjerrë arbërisht nga zot Emanuele Giordano, Supplemento a “Jeta Arbëreshe”, nr.50/2006, Cosenza, 2006.
61. Variboba, Jul, *Gjella e Shën Mëris Virgjër*, Faik Konica & Shpresa, Prishtinë, 2002.
62. Velaj, Alisa. *Katharsisi (II)*. Bukuresht: revista Haemus, <http://revistaemus.blogspot.com/2009/12/alisa-velaj-katharsisi-ii.html>
63. Gellner, Christoph. *Wer machte dem Menschen das böse Blut?*, 5. http://www.theologie-und-literatur.de/fileadmin/user_upload/Theologie_und_Literatur/JbInternatGerm.pdf
64. Grup autorësh, *Historia e letërsisë shqipe I-II*, Prishtinë, 1968.
65. Grup autorësh, *Historia e letërsisë botërore 2*, Rilindja, Prishtinë, 1985.

66. Grup autorësh, *Historia e letërsisë botërore 1*, Rilindja, Prishtinë, 1987.
67. Grup autorësh, *Historia e letërsisë shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1989.
68. Giordano, Emanuele, *Vangjeli*, Supplemento a "Jeta Arbëreshe", nr.56/2006, Cosenza, 2006.
69. Dahlerup, Pil, *Rejoice Mary*, <https://nordicwomensliterature.net/2011/02/14/rejoice-mary/>
70. De Rada, Girolamo, *Principi di estetica*, Tipografia Fratelli De Angelis, Napoli, 1861.
71. De Rada, Girolamo, *Poesie albanesi, Voll. II. Uno Specchio du umano transito*, F.Di Gennaro & A.Morano, Napoli, 1898.
72. De Rada, Jeronim. *Vepra të zgjedhura*. Naim Frashëri, Tiranë, 1969.
73. De Rada, *Vepra 1,2,3,6*, Rilindja, Prishtinë, 1980.
74. De Rada, *Skanderbeku i pafat*, Vepra 6, Rilindja, Prishtinë, 1988.
75. De Rada, Jeronim, *Këngët e Milosaut*, Shpresa, Prishtinë, 2001
76. De Rada, Jeronim, *Autobiografia*, Onufri, Tiranë, 2002
77. De Vries, Anne, *Libër i madh me tregime për historinë e Biblës*, Organizata: Stichting Antwoord, P.O.Box 76, Zh Andijk, Hollandë, Druckhaus Gummersbach, 1992.
78. Dervishja, Halil, *Esencat kategoriale të tragjedisë (Etëhem Haxhiademi)*, во: *Kumtesat I, Shkencat gjuhësore, kulturore dhe historike*, "Java e shkencës" 2013, Ministria e Arsimit, e Shkencës dhe e Teknologjisë, Prishtinë, 2013, 296, - електронско издаваштво: <http://masht.rks-gov.net/uploads/2015/05/kumtesat-2013-libri1-perfundimtar-botim-elektronik-2.pdf>
79. Di Rocco, Emilia, *La parabola esistenziale del figliol prodigo nella letteratura del Novecento*, pdf., 199-200, <https://www.lettere.uniroma1.it/>
80. Domi, Mahir, *Buzuku dhe gjuha e tij*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2005.
81. Doty, L. Robert, *Anchor Point: The King James Bible and English Literature*, во: <http://www.campbellsville.edu/anchor-point-the-king-james-bible-and-english-literature>.
82. *Dhiata e re dhe psalmet*, GBV, Dillenburg, Germany, 1991.
83. Elsie, Robert, *Histori e letërsisë shqiptare*, Dukagjini, Pejë, 2001.
84. Eco, Umberto, *Për letërsinë*, Dituria, Tiranë, 2010.
85. Genette, Gérard. *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. University of Nebraska Press, 1997.
86. Gjini, Gaspër, *Shujta shpirtnore*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1978.
87. Gjoka, Behar. *Poetika e Budit*. Tiranë: Albas, 2002.

88. Gjoni, Spiro. *Shtegtim në jetën dhe veprën e Mitrush Kutelit*. Tiranë: West Print, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2009.
89. Zajmi, Ylli, *Fanoli – Jeta dhe veprat, Rilindja, Prishtinë, 1986*.
90. Zamputi, Injac, *Fishta, koha, njeriu, vepra*, Pasqyra, Tiranë, 1993.
91. *Zapadna duhovna lirika*, uredio: Đuro Kokša, Rim, 1970, 7.
92. Zeqo, Moikom, *Vepra e Buzukut në rrafshin poetik dhe estetik*, [www.http://letersia.zemrashqiptare.net](http://letersia.zemrashqiptare.net).
93. Zeqo, Moikom, “Në kërkim të “Adamit të fshehur”, <http://www.gazeta-albania.net/news.php> (1 maj 2009).
94. Zeqo, Moikom, *Kënga e këngëve dhe Milosao i De Radës*, <http://www.gazetadita.al/kenga-e-kengeve-dhe-milosao-i-de-rades/2015>.
95. Zorba, Zef, *Disidenca e parë e organizuar e intelektualëve të Shkodrës*, bo Hylli i Dritës, numër i veçantë, Tiranë, 1996, 206.
96. Isaku, Luljeta, *Rilexime I*, Tetovë, 2012.
97. Islami, Nebi, *Historia dhe poetika e dramës shqiptare (1886-1996) I*, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Arteve, ART Qendra, Prishtinë, 2003.
98. Islami, Nebi, *Bibla, dritë mbi kulturën dhe qytetërimin shqiptar*, Fjala, 25.01.1995.
99. Ismajli, Nuhi, *Nga vlerat e traditës*, Rilindja, Prishtinë, 2000.
100. Ismajli, Nuhi, *Aktualizime letrare*, SAS, Prishtinë, 2009.
101. Ismajli, Nuhi, *Vepra e Gjon Buzukut*, Ars Clubi “Beqir Musliu”, Gjiilan, 2010.
102. Ismajli, Rexhep, *Tekste të vjetra*, Dukagjini, Pejë, 2000.
103. Jonuzi, Bajraktari Merita, *Relacione komunikimi ndërmjet letërsisë shqipe dhe religjionit*, Gazeta Bulevard, <http://www.bulevardionline.com>.
104. Jorgo, Kristaq, “*Shkëndija*“ biblike e Migjenit, <https://www.radiandradi.com/shkendija-biblike-e-migjenit-nga-kristaq-jorgo/>, 21.05.2016.
105. Kodra, Klara, *Vepra poetike e Zef Serembes* (monografi), Naim Frashri, Tiranë, 1975.
106. Kodra, Klara, *Poezia e De Radës*, Rilindja, Prishtinë, 1990.
107. Kodra, Klara, *Tipologjia e poemës arbëreshe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2000.
108. Kodra, Klara, *Motivi bibliko-kur’anor i fatit të Jozefit (Jusufit) në: M. Kyçykur “Isufi e Zulehaja” dhe në baladën e Çajupit “Zolejka” (Vështrim krahasimtar)*, PERLA – Revistë shkencore – Kulturore tremujore, Viti X 2005 Nr. 4 (39), Fondacioni Kulturor “Saadi Shirazi”-Tiranë, 2005.

109. Kodra, Klara, Jeronim de Rada, poet midis traditës dhe modernitetit, *PERLA – Revistë shkencore – Kulturore tremujore*, Viti XI 2006 Nr. 3 (42), 63-68, Fondacioni Kulturor “Saadi Shirazi” – Tiranë.
110. Kodra, K., Filipi, R., Çapaliku, S., *Letërsia shqipe*, Libri Shkollor, Prishtinë, 1999.
111. Kola, Dom Pren, “*Meshari*” i *Buzukut vepër për kremtimin liturgjik*, “Fjala hyjnore”, revistë për kulturë religjioze (e meshtarëve të Kosovës), nr.4-2005, Prishtinë, 2005.
112. Kola, Don Pren, *Dy fjalë për lirikat e Atë Gjergj Fishtës*, në parathënie të librit *Vallja e Parrizit*, Kuvendi Françeskan, Gjakovë, 1995, VII.
113. Kosumi, Bajram, *Fishta dhe tradita letrare shqiptare*, Brezi 81, Prishtinë, 2012.
114. Kohan, J. *Istorija zapadne evropske knizevnosti I, II, III*. Sarajevo: Veselin Maslesa, 1971.
115. Krasniqi, Bajram, *Botëkuptimi dhe stili i Nolit*, vo: Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
116. Krasniqi, Nysret, *Fenomene studimi: Fan S. Noli dhe Migjeni*, vo: *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare; Prishtinë, 2012*, Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë, 2012.
117. Kristeva, Julia, *Word, Dialogue and Novel*, Paris, 1966.
118. Kristeva, Julia, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. (Ed. Leon S. Roudiez, Transl. Thomas Gora, Alice Jardine and Leon S. Roudiez), Columbia University Press, New York, 1980: 66.
119. Kristeva, Julia, *The Kristeva Reader*. (Ed. Toril Moi), Columbia University Press, New York, 1986, 37.
- Kuteli, Mitrush, *Poeti Fan S. Noli, vështrim panoramik*, vo: Fan S. Noli, *Albumi*, “Rilindja”, Prishtinë, 1968.
120. Kuteli, Mitrush, *E madhe është gjëma e mëkatit*, Apollonia, Tiranë, 1996.
121. Kuteli, Mitrush, *E madhe është gjëma e mëkatit*, Mitrush Kuteli, Tiranë, 2000.
122. Kuteli, Mitrush, *Fan Noli – vështrim panoramik*, vo: Noli, *Albumi*, “Rilindja”, Prishtinë, 1968.
123. Kuteli, Mitrush, *Poeti Fan S. Noli*, vo: F. S. Noli, *Vepra 1*, Rilindja, Prishtinë, 1988, 54-55.
124. Kyçyky, Muhamet, *Jusufi e Zelihaja*, Hasan Tahsini, Tiranë, 1992.
125. Lafe, Emil, “*Ëvetaret*” e *Naum Veqilharxhit - shkëndija të zgjimit kombëtar*, *Perla – revistë shkencore- kulturore tremujore*, Viti X 2005, Nr.2 (37), 46-53, Botuesi: Fondacioni Kulturor “Saadi Shirazi”, Tiranë.
126. Leitch, Vincent, *Deconstructive Criticism*, New York, Cornell UP, 1983.

127. Leka, Agim. *Semantika e dramës shqipe (nga Santori deri te Floqi)*. Tetovë: Arbëria Design, 2012.
128. *Letërsia si e tillë*. група автори. Toena, Tiranë, 1996.
129. Léon-Dufour, Xavier, *Fjalor i teologjisë biblike*, Chirico, Napoli, 2009, përkthyer nga
130. Odette Marquet. Titulli i origjinalit: *Vocabulaire de Théologie Biblique*, Les Editions du Cerf, Paris, 1970.
131. Leveratto, Yuri. *Il sacrificio di Abele, archetipo di Gesù Cristo*.
<http://yurileveratto2.blogspot.com/2017/11/il-sacrificio-di-abele-archetipo-di.html>
132. Luli, Fran, *Fjalor biblik dhe i termave kishtarë*, Camaj-Pipaj, Shkodër, 2004.
133. Lotman, Jurij, *Struktura umetnickog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.
134. Mandalà, Matteo, *Gjurmime filologjike për letërsinë e vjetër arbëreshe*, Çabej, Tiranë, 2006.
135. Mann, Thomas, *Joseph und seine Brüder*, zweiter band, Stockholmer Gesamtausgabe, S. Fischer Verlag, 1956, Frankfurt a.M.
136. Marashi, Ardian, *Letërsia botëtore 11*, Albas, Prishtinë, 2004.
137. Marchianò, Michele, *L'Albania e l'opera di Girolamo de Rada*. V. Vecchi, Foggia, 1902.
138. Marchianoi, Michele, *La Colonie albanesi d'Italia e la loro letteratura*, *Rivista d'Italia*, luglio 1933.
139. M. Panariti, *Qerim, Albumi II i hirësisë së Tij Peshkop F. S. Nolit dhe Biografi kronologjike*, Boston, Massachussetts, 1966.
140. Marku, Marjan, *Ati ynë - një uratë me shtatë lutje*, Botimet Fishta, Lezhë, 2021.
141. Martini, Fric, *Istoriya nemačke književnosti*, Nolit, Beograd, 1971.
142. Maurizio Marchese, *Maria e la poesia mariana del '900 italiano*,
<https://www.lacooltura.com/2017/11/maria-la-poesia-mariana-del-900/>.
143. Matteucci, Benvenuto, *La Madonna nella letteratura*, во: AA.VV., *Mater Christi*, Roma, 1957.
144. Mekuli, Hasan, *Letërsia botërore, autorë dhe vepra*, Libri shkollor, Prishtinë, 2002.
145. *Meshari i Gjon Buzukut*, transliterimi nga Namik Resuli, Albanisches Institut & The Center for Albanian Studies, London, 2013.
146. Moro, Caterina, *Adamo ed Eva*, Enciclopedia dei ragazzi, 2005,
www.treccani.it/enciclopedia/adamo
147. Migjeni, *Vepra I (Vargjet e lira)*, Rilindja, Prishtinë, 1977.

148. Migjeni, *Vepra*. Tiranë: Cetus Tirana, 2002.
149. *New Websters Dictionary and Thesaurus*, Lexion Publications INC, Danbury, USA, 1992.
150. Neupostolische kirche in Deutschland: *Zum Jahr der Bibel: Die Bibel und die deutsche Literatur*, Neupostolischen Kirche International, <http://www.nak.de/news.de/20030531-146-de.html>.
151. Neziri, Zeqirja, *Meshari i Buzukut*, Logos-5, Shkup, 2006.
152. Neziri, Zeqirja, *Vjershërimi i Varibobbës*, Logos-5, Shkup, 2008.
153. Neziri, Zeqirja, “Gjella e Shën Mërisë Virgjër” e Jul Varibobbës: çështje të kompozicionit, http://alpa.mali-it.eu/journal/aktet/vol/vol2/Aktet_Vol_II_Nr_1_pp_109_114.pdf ,112.
154. Neziri, Zeqirja, *Poezia e Budit*, Instituti Alb-shkenca, Shkup, 2019.
155. Noli, Fan S., *Albumi*, Rilindja, Prishtinë, 1968.
156. Noli, Fan, *Ligjërimë, Introdukta*, Rilindja, Prishtinë, 1968.
157. Noli, Fan S., *Vepra 1*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
158. Noli, S. Fan, *Vepra 5*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
159. Noli, Fan, S., *Vepra 7*. Rilindja, Prishtinë, 1988.
160. Noli, *Portrete dhe skica*. Jon, Tiranë, 2001.
161. Nordquist. Richard , *Glossary of Grammatical and Rhetorical Terms*, <https://www.thoughtco.com/what-is-intertextuality-1691077>. March 06, 2020.
161. Papeleka, Feride, *Bibla, ndikimi i saj te letërsia*, во : <http://korcavizion.com/blog/> 1 may 2010.
162. Pelushi, Joan Imzot, *Peshkop Theofan Noli – një jetë në shërbim të kishës*, “Fan S. Noli në 130-vjetorin të lindjes” 1882-2012, Konferencë shkencore ndërkombëtare, Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë, Korçë, 2012, 23-26.
163. Petrotta, Gaetano, *Studi di storia della letteratura abanese - Popolo lingua e letteratura albanese*, redaktuar nga Matteo Mandala, A.C. Mirror, Plaermo, 2003.
164. Prela, Imzot Nikë, *Fjalori biblik*, Drita, Ferizaj, 1994.
165. Plasari, Aurel. *Ideologjia e dashurisë përballë ideologjisë së urrejtjes*, во: Etëhem Haxhiademi, “Abeli“, ribotim, Elbasan, 1993, 79-86, и на : www.radioradi.com/ideologjia-e-dashurise-perballe-ideologjise-se-urrejtjes-nga-aurel-palasar/testata-kryesore/gazeta/
166. Plasari, Aurel, *Kuteli midis të gjallëve dhe të vdekurve*, Apolonia, Tiranë, 1995.

167. Porter, E. James, *Intertextuality and the Discourse Community*, Rhetoric Review, Vol. 5, No. 1 (Autumn, 1986), 34. Published by: Taylor & Francis, Ltd., www.jstor.org/stable/466015. Accessed: 29/08/2012 09:01).
168. Popa, Theofan. *Mbishkrime të kishave në Shqipëri*, Tiranë: ASH e R. së Shqipërisë-Instituti i Historisë, 1998
169. Raifi, Mensuar, *Fan S. Noli dhe Migjeni*, Rilindja, Prishtinë, 1979.
170. Ratzinger, Joseph, *Jesus von Nazareth*, Herder, Freiburg, 2007
171. Resuli, Namik, *Shkrimtarë shqiptarë 1*, Pakti, Tiranë, 2007.
172. Riga Giulio, Pietro, *Osservazioni e riscontri sulle antologie di lirica spirituale (1550-1616)*, Italique, XXI|2018, <http://journals.openedition.org/italique/621>.
173. Riza, Selman, *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*, Toena, Tiranë, 2002.
174. Riza, Selman, *Vepra 4*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2004.
175. Rusi, Eris, *Madhështia dhe limitet e dramës "Izraelitë e Filistinë" – sipari i një vepre të hapur*, kaj: "Fan S. Noli në 130 vjetorin e lindjes" 1882-2012, Konferenca shkencore ndërkombëtare, Botim i Fakultetit të Edukimit dhe Filologjisë, Korçë, 2012.
176. Rugova, Ibrahim, *Katër urata origjinale të Buzukut*, Rilindja, Prishtinë, 24-25 tetor 1987.
177. Rugova, Ibrahim, *Kualitetet estetike të poezisë së Nolit, Jeta e re*, Prishtinë, 1975, 6p. 3.
178. Rugova, Ibrahim, *Vepra e Bogdanit*, Rilindja, Prishtinë, 1990.
179. Rugova, Ibrahim, *Kualitetet estetike të poezisë së Nolit*, bo: Fan Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
180. Rrahmani, Zejnullah, *Nga teoria e letërsisë shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 1986.
181. Rrahmani, Zejnullah. *Teoritë letrare klasike*, Faik Konica, Prishtinë, 2001.
182. Rrahmani, Zejnullah. *Arti i poezisë*, Faik Konica, Prishtinë, 2001.
183. Rrahmani, Zejnullah, *Letërsia e mesjetës (teoritë letrare)*, Faik Konica, Prishtinë, 2002.
184. Rrahmani, Zejnullah. *Gnosis*, AIKD, Prishtinë, 2005.
185. Sedaj, Engjëll, *Tradita dhe letërsia*, Shoqata e Shkrimtarëve të Kosovës, Prishtinë, 1997.
186. Sedaj, Engjëll, *Bibla & Përkthimet e saj në gjuhën shqipe*, Shtufi, Prishtinë, 1999.
187. Sedaj, Engjëll, *Shqipja arbërore*, Fondacioni Shkencor Dardani Sacra, Prishtinë, 2002.
188. Sekuliq, Ljerka, *Faza e parë e iluminizmit dhe kultura qytetare e ndjeshmërisë*, bo: *Historia e letërsisë botërore 5*, Rilindja, Prishtinë, 1989.
189. Serembe, Giuseppe, *Poesie italiane e canti originali tradotti dall' albanese*, Cosenza, 1883.

190. Serembe, Zef, *Vjersha*, Tiranë, 1962.
191. Serembe, Zef, *Vepra 1*, Rilindja, Prishtinë, 1985.
192. Serembe, Zef, *Vepra 2*, Rilindja, Prishtinë, 1985.
193. Serembe, Zef, *Vepra 4*, Rilindja, Prishtinë, 1985.
194. Sinani, Shaban, *Për letërsinë shqipe të shekullit të 20-të*, Naimi, Tiranë, 2008.
195. Sinani, Shaban, *Teksti biblik në veprën e Migjenit*, во: Studime 19/2012, ASHAK, Prishtinë, 2013, 78.
196. Sinani, Shaban, *Pyetje të tjera në albanologji*, Naimi, Tiranë, 2017.
197. Schirò, Giuseppe, *Canti sacri delle colonie albanesi di Sicilia*, Editrice Bideri, Napoli, 1907,
198. Skiroi, Zef, *Mili e Hajdhia*, Buzuku, Prishtinë, 1994.
199. Skiroi, Zef, *Te dheu i huaj*, Dituria, Tiranë, 1999.
200. Skiroi, Zef, *Vepra 4*, Faik Konica, Prishtinë, 2001.
201. Sula, Lili, *Poezia e Fishtës*, Temë e doktoratës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Departamenti i Letërsisë, pdf., Tiranë, 2012, 102, во: <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2013/05/Doktoratura-Lili-Sula-Fakulteti-i-Historise-dhe-i-Filologjise-Departamenti-i-Letersise.pdf> .
202. Sula, Lili, *Poezia e Fishtës*, 103 & *Lirika religjioze e Gjergj Fishtës sipas modeleve popullore*, <http://www.panorama.com.al/lirika-religjioze-e-gjergj-fishtes-sipas-modeleve-popullore/> 30.12. 2015.
203. Sylejmani, Fadil, *E mbsuame e krështerë e Lekë Matrëngës*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1979.
204. Tufa, Agron, *Mistika e origjinalit*, Tiranë, 2008, <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2015/02/Doktoratura-Agron-Tufa-Fakulteti-Histori-Filologjise-Depratamenti-i-Letersise.pdf>
205. Tornero, Angélica, "La mística entre la diferencia y la unidad", *Castálida* (Revistas de arte y cultura), 21, Toluca, México, 2003.
206. Çabej, Eqrem, *Hyrje*, "Meshari i Gjon Buzukut (1555)", botim kritik, Universiteti Shtetëror - Instituti i Historisë e i Gjuhësisë i Tiranës, Tiranë, 1968.
207. Çabej, Eqrem. *Studime gjuhësore V*. Prishtinë: Rilindja, 1975.
208. Çabej, Eqrem, *Hyrje*, "Meshari i Gjon Buzukut (1555)", botim kritik, Rilindja, Prishtinë, 1978.
209. Çabej, Eqrem *Studime gjuhësore, VI*, Rilindja, Prishtinë, 1988.

210. Çabej, Eqrem, *Historia e librit dhe lënda e tij*. Hyrje e veprës: Meshari Gjon Buzukut (1555)1, Rilindja, Prishtinë, 1978.
211. Çabej, Eqrem, *Shqiptarët midis Lindjes dhe Perëndimit*, Çabej, Tiranë, 2002.
212. Çajupi, Zako, Andon, *Vepra 1*, Rilindja, Prishtinë, 1983.
213. Çajupi, Zako, Andon, *Vepra 2*, Rilindja, Prishtinë, 1983.
214. Çajupi, Zako, Andon, *Vepra 6*, Rilindja, Prishtinë, 1983.
215. Çajupi, Zako, Andon, *Vepra letrare*, Uegen, Tiranë, 2001.
216. Çobani, Tonin, *Miti dhe antimiti fishtjan*, Enti Botues Lisitan, 1999.
217. Uçi, Alfred, *Mitologjia, folklori, letërsia*, Naim Frashri, Tiranë, 1982.
218. Uçi, Alfred, *Estetika e groteskut IV*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2001.
219. Uçi, Alfred, *Simbolika mitologjike në realizmin tonë*, bo: Fan Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
220. Uçi, Alfred, *Simbolika mitologjike te Noli*, bo: Noli, *Vepra 7*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
221. Ferra, Ferik, *Fishta në vatrën e vet*, bo: Injac Zamputi, *Fishta, koha, njeriu, vepra*, Pasqyra, Tiranë, 1993, 4.
222. Fishta, Gjergj, *Juda Makabe*, Shtypshkronja Françiskane, Shkodër, 1920.
223. Fishta, Gjergj, *Vallja e Parrizit*, Shtypshkronja Françeskane, Shkodër, 1925.
224. Fishta, Gjergj. *Sh. Luigji Gonzaga*, Shtypshkronja e Zojës së Papërlyeme, Shkodër, 1927.
225. Fishta, Gjergj., *Juda Makabe*. Rilindja, Prishtinë, 1994.
226. Fishta, Gjergj, *Vallja e Parrizit*, Kuvendi Françeskan, Gjakovë, 1995.
227. Fishta, Gjergj, *Dramatika*. Rilindja, Prishtinë, 1997.
228. Fishta, Gjergj, *Lirika*, Rilindja, Prishtinë, 1997.
229. Fortino, K. Italo, *Jul Variboba dhe Gjella e Shën Mërisë virgjër e tij*, përkthyer nga Oliver
230. Sedaj, Revista “Drita” – e përmuajshme fetare-kulturore e Kishës Katolike në Kosovë. <http://www.drita.info/2015/05/14/jul-variboba-dhe-gjella-e-shen-meris-virgjere-tij-i/>.
231. Fortino, Italo K., *Jul Variboba*.. <http://www.drita.info/2015/05/26/jul-variboba-dhe-gjella-e-shen-meris-virgjere-tij-i/>..
232. Fraj, Nortrop, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985.
233. Fraj, Nortrop, *Anatomia e kritikës*, Rilindja, Prishtinë, 1990.
234. Frashëri, Naim. *Vepra*. Prishtinë: Rilindja, 1978.

235. Hamiti, Sabri, *Arti i leximit*, Rilindja, Prishtinë, 1983.
236. Hamiti, Sabri, *Tema shqiptare*, Rilindja, Prishtinë, 1993.
237. Hamiti, Sabri: *Letra shqiptare*, “Juda Makabe”, Bujku, 26 mars 1994.
238. Hamiti, Sabri, *Letërsia shqipe për klasën e parë të shkollave të mesme*, ETMM I Kosovës, Prishtinë, 1995.
239. Hamiti, Sabri, *Letra shqipe-sprova për një poetikë*, Dukagjini, Pejë, 1996.
240. Hamiti, Sabri, *Letërsia moderne shqipe*, Libri shkollor, Prishtinë, 1999.
241. Hamiti, Sabri, *Letërsia moderne shqiptare*. Albas, Tiranë, 2000.
242. Hamiti, Sabri, *Letërsia filobiblike. Letërsia romantike*, Faik Konica, Prishtinë, 2002.
243. Hamiti, Sabri, *Shkollat letrare shqipe*, Faik Konica, Prishtinë, 2004.
244. Hamiti, Sabri, *Letërsia moderne shqipe*, UET-Press, Tiranë, 2009.
245. Haxhiademi, Etëhem, *Dy tragjedi*, Rilindja, Prishtinë, 1990.
246. Haxhiademi, Etëhem, *Abeli. Vepra 2*, Faik Konica, Prishtinë, 2000.
247. Hohnjec, Nikola, *Tri bibliske filozofije života*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.
248. Hoxha, Fatbardha, *Letërsi e hershme shqiptare*, Camaj-Pipa, Shkodër 2004.
249. Hysa, Mahmud, *Krestomaci e letërsisë së vjetër shqiptare*, Universiteti i Kosovës, Prishtinë, 1987.
250. Hysa, Mahmud, *Alamiada shqiptare 1*, Logos-A, Shkup, 2000.
251. Hysa, Mahmud, *Hyrje në letërsinë shqiptare*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës, Prishtinë, 2000.
252. Hysa, Mahmud, *Poezia “Tallja Përpara Kryqit” e Fan S. Nolit*, во: *Jehona*, Shkup, 2004, nr.12, 34.
253. Hysa Mahmud, *Bogdanin si nuk e njohim*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2008.
254. Cakolli, Femi, *Kodi biblik në letërsinë shqiptare*, Tenda, Prishtinë, 2003.
255. Cakolli, Femi. *Hiperteksti biblik në letërsinë e Kosovës*, Tenda, Prishtinë, 2006.
256. Cacaj-Shushka, Gjystina, *Gjuha në veprën e Naum Veqilharxhit*, Libri shkollor, Prishtinë, 1999.
257. Cacaj-Shushka, Gjystina, *Ëvëtarët e Naum Veqilharxhit*, Faik Konica, Prishtinë, 2012.
258. Cici, Foti, At, *Fan S. Noli-përkthimet kishtare*, во: *Koha Jonë*, 21 shtator 2003.
259. Coleman, Sarah, *What Is the Meaning of the Cross?*, во : <https://www.crosswalk.com/special-coverage/lent/what-is-the-meaning-of-the-cross.html>

260. Qosja, Rexhep, *Historia e letërsisë shqipe, Romantizmi I*, Rilindja, Prishtinë, 1980.
261. Qosja, Rexhep, *Historia e letërsisë shqipe, Romantizmi II*, Rilindja, Prishtinë, 1984.
262. Qosja, Rexhep, *Historia e letërsisë shqipe – Romantizmi I*, Rilindja, Prishtinë, 1984.
263. Qosja, Rexhep, *Historia e Letërsisë Shqipe, Romantizmi III*, Rilindja, Prishtinë, 1986.
264. Qosja, Rexhep, *Historia e letërsisë shqipe, Romantizmi I*, Rilindja, Prishtinë, 1990.
265. Qosja, Rexhep, Frangjisk Anton Santori, Kronologjia e jetës, во : Santori, *Vepra I*, Rilindja, Prishtinë, 1993.
266. Qosja, Rexhep, *Prej letërsisë romantike deri te letërsia moderne*, Instituti Albanologjik i Kosovës, Prishtinë, 2006.
267. Qosja, Rexhep, *Prej letërsisë së romantizmit deri te letërsia modern*, IAP, Prishtinë, 2006.
268. Qiriazhi, Gjerasim, *Kristomaci*, Illiryum, Zagreb & Rilindja, Prishtinë 1991.
269. Xhiku, Ali, *Romantizmi arbëresh*, Rilindja, Prishtinë, 1982.
270. Xhiku, Ali., *Duke lexuar letërsinë e traditës*, Dituria, Tiranë, 2003.
271. Xholi, Zija, *Pesë mendimtarët më të vjetër të kulturës sonë kombëtare*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2003.
272. *Shkrimi Shejt, Katër ungjijt dhe punët e apostujve*, përkthyer nga Jozef Oroshi, Romë, 1960.
273. *Shkrimi Shejt, Katër ungjijt dhe punët e apostujve*, botim i dytë, përkthyer nga Jozef Oroshi, Albanian Roman Catholic Center, Bronx, N.Y, U.S.A., 1978.
274. Shuteriqi, Dhimitër, *Historia e letërsisë shqipe I*, Universiteti i Tiranës, Tiranë, 1959.
275. Shuteriqi, Dhimitër, *Histori e letërsisë shqipe*, ETMM të Kosovës, Prishtinë, 1972.
276. Shuteriqi, Dhimitër, *Nëpër shekujt letrarë*, Tiranë 1973.
277. Shuteriqi, Dhimitër, *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*, Rilindja, Prishtinë, 1978.